

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**MİNG HANEDANI DÖNEMİNDE OSMANLI-ÇİN
İLİŞKİLERİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Vi An LU

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Arif BİLGİN

AĞUSTOS-2018

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

MING HANEDANI DÖNEMİNDE OSMANLI-ÇİN
İLİŞKİLERİ VE İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ

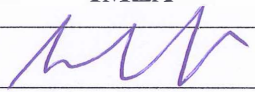
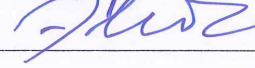
YÜKSEK LİSANS TEZİ

Vi An LU

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti

“Bu tez 07/08/2018 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği / Oyçokluğu ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Arif BİLGİN	Başarılı	
Doç. Dr. Fatih BOZKURT	Başarılı	
Dr. Öğr. Üyesi. Abdullah LÜLECİ	Başarılı	

 SAKARYA ÜNİVERSİTESİ	T.C. SAKARYA ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEZ SAVUNULABİLİRLİK VE ORJİNALLİK BEYAN FORMU	Sayfa : 1/1
Öğrencinin		
Adı Soyadı	:	Vi An Lu
Öğrenci Numarası	:	1560Y12032
Enstitü Anabilim Dalı	:	Tarih
Enstitü Bilim Dalı	:	Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti
Programı	:	☒ YÜKSEK LİSANS ☐ DOKTORA
Tezin Başlığı	:	Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri
Benzerlik Oranı	:	%17
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE,		
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi beyan ederim.		
30/07/2018 Öğrenci İmza 		
☒ Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Tez Çalışması Benzerlik Raporu Uygulama Esaslarını inceledim. Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen öğrenciye ait tez çalışması ile ilgili gerekli düzenleme tarafıma yapılmış olup, yeniden değerlendirilmek üzere@sakarya.edu.tr adresine yüklenmiştir.		
Bilgilerinize arz ederim.		
30/07/2018 Öğrenci İmza 		
Uygundur		
Danışman Unvanı / Adı-Soyadı: Prof.Dr. Arif BİLGİN Tarih: 30/07/2018 İmza: 		
☐ KABUL EDİLMİŞTİR ☐ REDDEDİLMİŞTİR EYK Tarih ve No:	Enstitü Birim Sorumlusu Onayı	

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans eğitimim için Türkiye'ye geldiğim Eylül 2015'den bu güne yaklaşık üç sene geçti. Osmanlı Tarihi alanında lisans üstü eğitim yapan Vietnamlı ilk öğrencilerden biri olmak ve bu alanda en önemli merkez olan Türkiye'de bulunmak akademik açıdan hayatımın değerli fırsatlarından biridir.

Tezimin tamamlanmasında çeşitli kurum ve kişilerin katkıları olmuştur. Öncelikle Türkiye Bursları kapsamında bana yüksek lisans süresince burs desteği sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı'na (YTB) teşekkür etmek istiyorum. YTB'nin sunduğu imkanlar olmasaydı bu tezin ortaya çıkması mümkün olmayabilirdi. Ayrıca, Türkiye-Vietnam diplomatik ilişkilerinin başlangıcının 40. yıldönümü olan 2018 senesinde bu tezin tamamlanış olması da gerçekten anlamlıdır.

Tezimin önemli bir kısmını kısa bir süre içinde yazmak zorunda kaldım. Bunun sebebi, Türkiye'de yüksek lisans yapma imkanını sağlayan YTB bursunun tahmin edemediğim kadar erken bir vakitte biteceğini öğrenmemdir. Daha da önemlisi YTB'ye yaptığım doktora burs başvurumun olumlu sonuçlanması ve burs desteğinin devamının yüksek lisans tezini tamamlamaya bağlı olmasıdır. Bu zorunluluk nedeniyle tezimi mükemmelleştirmeye yeterince vakit kalmadı. Tezimle ilgili düzeltmeler, sözü edilen nedenden dolayı ağırlıklı olarak Türkçe bozuklukların düzeltilmesi ile sınırlı kaldı; kurguya dair eleştiri ve önerileri yeterince ele alma imkanı olmadı.

Yüksek lisans eğitimimi tamamladığım Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü'nün tüm öğretim üyelerine, özellikle danışmanım Prof.Dr. Arif Bilgin'e her türlü desteği, ilgisi ve katkıları için sonsuz teşekkür ediyorum. Kendilerinden ders aldığım, bende emeği olan Prof.Dr. Ümit Ekin, Doç.Dr. Fatih Bozkurt, Prof.Dr. Haşim Şahin, Doç.Dr. Serkan Yazıcı, Doç.Dr. Mustafa Sarı ve Prof.Dr. Hamza Gündoğdu hocamlarıma da şükranlarımı sunarım. Ayrıca, Tarih Bölümü'nde görev yapan araştırma görevlileri Hacer Kılıçaslan, Şaduman Tuncer, Nagihan Göktaş, Burhan Çağlar, Burak Çıtır, Efe Yeşildurak'a, Tarih Bölümü lisans üstü öğrencileri Ayşe Güher Gülaçar ve Sema Aktaş Sarı'ya da yardımları için minnettarlığımı ifade etmek istiyorum.

Türkiye'de kaldığım süreçte birçok iyi insan ile tanıştım ve onların desteğini gördüm. Kredi Yurtlar Kurumu Sabahattin Zaim Erkek Öğrenci Yurdu'nun idareci ve çalışanlarına, Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü öğretim üyesi Nurullah Altun

hocama, ayrıca ismini anamadığım Türk arkadaşlarım ve dostlarıma da teşekkür etmek istiyorum. Türkiye'nin ve buradaki dostlarımda kalbimde eşsiz bir yeri vardır. Son olarak, yüksek lisansa devam ettiğim üç sene boyunca çok uzakta olmalarına rağmen ailemin desteğini her zaman kuvvetli şekilde yanımda hissettim. Vietnam'da yaşayan ninem, dedem, annem, babam ve kardeşime en içten şükranlarımı sunuyorum.

“Vi An Lu'nun kalbinde bir Türkiye hayali vardır!”

Sakarya, TÜRKİYE

Pazartesi, 30 Temmuz 2018

Vi An LU

İÇİNDEKİLER

TABLO LİSTESİ	v
ŞEKİL LİSTESİ	vi
HARİTA LİSTESİ	vii
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix

GİRİŞ	1
--------------------	---

BÖLÜM 1: İKİ HANEDANLIĞIN KURULUŞU VE XVI.-XVII.

YÜZYILLARDA OSMANLI-ÇİN İLİŞKİLERİ	12
1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Ming Hanedanı'nın Kuruluşu	12
1.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu	12
1.1.2. Ming Hanedanı'nın Kuruluşu	16
1.2. XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Çin İlişkileri	22

BÖLÜM 2: İKİ İMPARATORLUĞUN EKOLOJİSİ VE TARİH BOYUNCA

İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ	46
2.1. Osmanlı ve Ming İmparatorluklarının Ekolojisi	46
2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekolojisi	46
2.1.2. Ming Döneminde Çin İmparatorluğu'nun Ekolojisi	56
2.2. Tarih Boyunca İklim Değişiklikleri	69

BÖLÜM 3: OSMANLI VE MİNG İMPARATORLUKLARINDA KRİZ VE

İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ	80
3.1. Osmanlı Dönemi'nde ve Ming Hanedanı Döneminde İklim Değişiklikleri	80
3.1.1. Osmanlı Dönemi'nde İklim Değişiklikleri	80
3.1.2. Ming Hanedanı Döneminde İklim Değişiklikleri	89
3.2. İklim Değişikliklerinin Osmanlılara ve Ming Hanedanı'na Etkileri	105
3.2.1. İklim Değişiklikleri ve XVII. Yüzyıldaki Osmanlıların Krizi	105
3.2.2. İklim Değişiklikleri ve Ming Hanedanı'nın Çöküşü	117
3.2.3. Osmanlı ve Çin İmparatorlukları Örneğinde İklim Değişikliklerin Etkilerinin Karşılaştırmalı Analizi	133

SONUÇ.....	139
KAYNAKÇA	142
ÖZGEÇMİŞ.....	163

TABLO LİSTESİ

Tablo 1. Osmanlı Devleti Padişahları.....	14
Tablo 2. Ming Hanedanı Döneminde Çin İmparatorları	18
Tablo 3. 1587 İtibariyle Ming'e Haraç Veren Hükümetler	39
Tablo 4. Ming Hanedanı'na Haraç Veren Batı Bölgedeki Hükümetler	40
Tablo 5. Küçük Buzul Çağı Süresinde Doğal ve İklimsel Olaylar.....	76
Tablo 6. Küçük Buzul Çağı Süresinde Tarih Olayları	76
Tablo 7. 1570-1625 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İklim Olayları	87
Tablo 8. 1670-1725 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İklim Olayları	88
Tablo 9. Çin'deki 1000-1911 Yılları Arasında İklim Dönemleri.....	90
Tablo 10. Tang Hanedanı'ndan Qing Hanedanı'na İklim Değişimleri, Savaş, Hanedan Geçişleri ve Ülke Çapında Toplumsal Huzursuzluklar Arasındaki Karşılıklı İlişkiler	91
Tablo 11. İklim Dönemleri, Savaş ve Hanedanlar Değişiklikleri Arasındaki İlişkileri.....	92
Tablo 12. Soğuk ve Sıcak İklim Dönemlerinde Savaş Sayısı ve Oranı Üzerinde Bir Karşılaştırma	93
Tablo 13. Zhu Kezhen ile Zheng Sizhong'un Verileri Arasındaki Bir Karşılaştırma (Ming Hanedanı Dönemine Ait).....	94
Tablo 14. Ming Hanedanı Döneminde Soğuk Yıllar ve Sismik Olaylar.....	97
Tablo 15. Ming Hanedanı Dönemindeki 1544-1643 Yılları Arasında Büyük Kuraklık ve Yağmur	99
Tablo 16. Ming Hanedanı Döneminde Sıcaklık Dönemleri ve Yağış Aşırılıkları	100
Tablo 17. Ming Hanedanı Döneminde Anormal İklim Olayları	104
Tablo 18. Ming Hanedanı Döneminde Doğal Afetler (Sloughs)	105
Tablo 19. 1578-1637 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelen Kıtliklar...	109
Tablo 20. XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Tahmini Nüfus Artışı	112
Tablo 21. Ming Hanedanlığı Dönemindeki Kıtlik Olayları	122
Tablo 22. İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı Arasında Benzer Özellikleri	137
Tablo 23. İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı Arasında Farklı Özellikleri	138

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1. Çin Tarihinde Uzun Süreli İklim Değişikliği ve Nüfus Artışı	
Basitleştirilmiş Patikalar	90
Şekil 2. Ming Hanedanı'nın Son 35 Yılında İç İsyanların, Etnik Gruplar	
Arası Çatışmaların ve Dış Savaşların Dağılım Diyagramı (1610-1644)	131
Şekil 3. Ming Hanedanı'nın Son 35 Yılındaki Üç Tür Felaket ve Üç Tür Savaşın	
İndeks Dağılım Diyagramı (1610-1644).....	133
Şekil 4. İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi.....	134
Şekil 5. İklim Değişikliklerinin Ming Hanedanı'na Etkisi	136

HARİTA LİSTESİ

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Yükselişi (1280-1683)	16
Harita 2. Ming Hanedanı Döneminde Çin (1582-1610).....	19
Harita 3. Ming-Qing Geçiş Boyunca Çin	20
Harita 4. Osmanlı İmparatorluğu’nun Önemli İklim Bölgeleri	47
Harita 5. Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğal Kaynakları	52
Harita 6. Osmanlı İmparatorluğu’nda Zeytinlerin, Hurma Ağaçların ve Asmaların Ana Yetiştirme Alanları	55
Harita 7. 1627-1643 Döneminde Kuraklıktan Etkilenen Bölgelerin ve Faal Köylü Ayaklanma Bölgelerinin Karşılaştırılması	131

Tezin Başlığı: Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri

Tezin Yazarı: Vi An LU

Danışman: Prof.Dr. Arif BİLGİN

Kabul Tarihi: 07/08/2018

Sayfa Sayısı: ix (ön kısım) + 163 (tez)

Anabilimdalı: Tarih

Bilimdalı: Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'deki Ming Hanedanı dünyada iki büyük devlet olup etraflarında en etkili uluslararası güçlerdir. Coğrafi olarak uzak olmasına rağmen eski devirlerden itibaren başlayan Türk-Çin ilişkileri, bu dönemde Osmanlı ve Ming Hanedanları ile devam etmiştir. XVI.-XVII. yüzyıllar arasında Osmanlı-Çin ilişkilerini araştırmak için bu çalışmada Ali Ekber Khitayi'nin "*Hutainame*"si ve Seyfî Çelebi'nin "*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây*" gibi Osmanlı kaynakları ve Ming Hanedanı'na ait olan *Mingshi* (Ming Tarihi) gibi resmi hanedanlık kayıtlarından faydalanılarak iki devletin ilişkileri incelenecektir.

Bunun dışında Osmanlı ile Çin arasındaki tarihin bu dönemlerinde tesadüfi olarak aşırı soğuklar, kuraklık, çekirge istilası, kıtlık, salgın hastalık ve isyanlar gibi birçok benzer sıkıntının yaşandığı görülmüştür. Küçük Buzul Çağı (KBC) olarak bilinen iklim değişikliği ile bağlantı bu sıkıntılar Osmanlı İmparatorluğu'nun krizinde ciddi bir rol oynamış ve Ming Hanedanı'nın çöküşüne son derece etkili olmuştur. Günümüzde, iklim değişiklikleri insanların yaşamını her yanılla etkilediğinden geçmişteki toplumlara etkilerini araştırmak büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla, bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Ming Hanedanı döneminde Çin'in ekolojisi incelendikten sonra iki devletin yaşamış olduğu sosyal, iktisadî ve siyasi krizlerde iklim değişikliklerinin rolü analiz edilecektir.

Anahtar kelimeler: Osmanlı-Çin ilişkileri, Osmanlı İmparatorluğu, Ming Hanedanı, Çevre Tarihi, İklim Değişiklikleri, Küçük Buzul Çağı

Thesis Title: The Relations between the Ottoman Empire and China with Climate Changes in the Ming Period

Author: Vi An LU

Supervisor: Professor Arif BİLGİN

Date: 07/08/2018

Number of pages: ix (pretext) + 163 (main text)

Department: History

Subfield: Ottoman Institutions and Civilisations

The Ottoman Empire and the Ming Dynasty in China was the two greatest states and the most influential international power in the world in 16th-17th centuries. In spite of being geographic distance, relations between the Turks and Chinese that had begun from the ancient ages was being continued with the Ottoman and Ming Dynasties in this period. According to Ottoman sources such as “Khitaynameh” (Book of China) of Ali Akbar Khata’i and “*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây*” (Book on Histories of the Rulers of the India and China) of Seyfi Çelebi as well as other Chinese sources, which belong to the Ming period like “*Mingshi*” (History of Ming), this thesis seeks some of principal historical events in the relations between the Ottomans and the Ming Chinese between the 16th century and 17th century.

On the other hand, as randomly during 16th-17th centuries, both the Ottoman Empire and the Ming Dynasty suffered from the same troubles, including extreme colds, drought, locusts, epidemics and over rebellions. The troubles connected to the climate changes, that was known as Little Ice Age (LIA) not only played a role in the crisis of the Ottoman Empire but it also affected the collapse of the Ming Dynasty. Nowadays, while climate change is influencing on the life of humanity, it was really important to research on the effect of climate change on societies in the past too. Therefore, after studying the ecology of the Ottoman Empire and China in the Ming Dynasty, the thesis also analyzes the role of climate change in the social, economic and political crises of the Ottoman Empire and the Ming Dynasty.

Keywords: Ottoman-Chinese Relations, Ottoman Empire, Ming Dynasty, Environmental History, Climate Change, Little Ice Age

GİRİŞ

Dünya tarihinde ilk insan ortaya çıktığından bu yana birçok çağ, devir ve dönem geçmiştir. Bu süreçte çok sayıda devlet ve medeniyet ortaya çıkmış, gelişmiş, ondan sonra da çökmüştür. Devletler, onların kurduğu medeniyetler, çağlar/devirler bitmesine rağmen tarih devam etmektedir. Tarih gerçekten uzundur, ancak tarihte yaşayan insanın hayatı kısa ve nispeten karmaşıktır. Bu nedenle tarih yazmak kolay değildir. Çünkü günümüzde bile birçok olguyu hakkıyla kavrayamazken geçmişte yaşananları tamamen kavramak mümkün gözükmemektedir. Buna rağmen insanlar özellikleri itibarıyla merak sahibidirler; tarihi anlamaya, araştırmaya ve yazmaya isteklidirler. Bu sebeple muhtelif dönemlerde farklı araştırma eğilimleri, yöntemleri ve yaklaşımları ortaya çıkmış hatta bu eğilimleri benimseyen tarih okulları doğmuştur. Tarih yazımı konusundaki farklılaşan ve üstelik tedricen iyileşen yaklaşımlara karşılık tarihi süreçte topyekun bir iyileşme seyri yaşanmamaktadır. Modern dönemlerde insanların ilişkileri artmakta, malumatları (information) fazlalaşmakta ancak barış ve huzur yaygınlaşmamaktadır.

XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Çin'deki Ming Hanedanı o zamanın dünyasında iki büyük devlet olup etraflarında en etkili uluslararası güçlerdi. Coğrafi olarak uzak olmasına rağmen eski devirlerde başlayan Türkler ve Çinliler arasındaki ilişkiler, bu dönemde Osmanlı ve Ming Hanedanları ile devam etmiştir. Çin kaynaklarına göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndan gönderilen bazı elçi grupları ve Ming imparatorlarına hediyeler getirmişlerdir. Bu tezde de anlatılan söz konusu ilişkiler dışında iki ülkenin aynı dönemde yaşadığı benzer sorunlar da dikkat çekmektedir. İki farklı coğrafyada kurulmuş olan bu iki devlet, XVI. ve XVII. yüzyıllarda aşırı soğuklar, kuraklık, çekirge istilası, kıtlık, salgın hastalık ve isyanlar gibi birçok benzer sorunlu baş etmeye çalışmıştır. Çoğu iklim değişiklikleri ile bağlantı bu sıkıntılar Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşadığı krizde ciddi bir rol oynamış ve aynı zamanda Ming Hanedanı'nın çöküşünü de aşırı bir biçimde etkilemiştir.

Bildiğimiz gibi günümüzde, iklim değişiklikleri insanların yaşamını her yanılla etkilemektedir. Fakat iklim değişikliklerinin etkileri yalnızca çağdaş döneme münhasır değildir. Sanayi Devrimi öncesinde, iklim değişiklikleri toplumları da derinden etkilemiştir. İlkçağ uygarlıklarından günümüze kadar iklim değişiklikleri dünya

ekosistemini ve uygarlıklarını etkilemiş, tarım, sağlık, ekonomi, toplumsal yapı, toplumsal hareketlilik gibi alanlarda etkili olmuştur. Örneğin, İlkçağ Mezopotamya Uygarlığı ve Roma İmparatorluğu'nun çöküşünü tetikleyen faktörler arasında iklim değişiklikleri de yer almıştır. Ortaçağ'da yaşanan iklim değişikliklerinden dolayı, Vietnam'daki Funan Devleti, Kamboçya'daki Khmer İmparatorluğu ve özellikle Orta Amerika'da, yani Meksika'daki Yucatan yarımadasında kurulan meşhur Maya Uygarlığı âniden çökmüştür. Yeniçağ'da Küçük Buzul Çağ olarak bilinen iklim değişikliği Grönland adasında ve İzlanda'daki Viking kolonilerinin gerilemesine neden olmuştur.

Görülüyor ki, toplumları derinden etkileyen önemli gelişmelere neden olduğu için iklim değişiklikleri tarih araştırmalarının gözardı etmemesi gereken bir alandır. Bu yeni araştırma alanının farklı boyutlarıyla ele alınması, iklim değişikliklerinin yalnızca bizzat kendisi değil, etkilediği gelişmeleri de inceleyecek bir çerçevede ele almak yararlı olacaktır.

Dünya tarihinin en uzun yaşayan devletlerinden biri olan Osmanlı İmparatorluğu, hiç şüphe yok ki iklim değişiklikleri tarafından etkilenmiştir. XIV. yüzyılda ortaya çıkan “Kara Ölüm” (yani Büyük Veba Salgını) gibi büyük doğal afetler, XVI. ve XVII. yüzyıllar arasında Küçük Buzul Çağı olarak bilinen büyük iklim değişikliği, Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve sosyal gelişmelere neden olmuştur. Özellikle, Küçük Buzul Çağı, Celâlî İsyanları'nın temel sebebi sayılmaktadır. O dönemde Anadolu ve Akdeniz Havzası gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı bölgelerinde iklim değişikliklerinden etkilenmesine karşın Osmanlı Devleti, bünyesinde var olduğunu bildiğimiz güçlü merkezî yönetim, gelirin eşitlikçi dağıtımı ve toplumsal dayanışma sayesinde bu bâdireli dönemi atlatabilmiştir.

Çin'de ise aynı dönemde iklim değişikliklerinin Ming Hanedanı'nın çöküşünü aşırı etkilediği anlaşılmaktadır. XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ortasına kadar iklim değişikliklerinden dolayı kuraklık, kıtlık ve salgın hastalık zuhur etmiş ve bu olumsuz gelişmeler süreklilik arz etmiştir. Bütün doğal afetlerin toplumsal yaşamı etkilemesi tabîî bir sonuçtur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Celali Ayaklanmalarına neden olan iklim değişikliği Çin'de Li Zicheng İsyanı'nı doğuran en önemli sebeplerden biri

olmuştur. Bunun neticesinde Ming Hanedanı devirilmiş ve Mançular Çin'in kontrolünü ele geçirerek Qing Hanedanı'nı iktidara taşımıştır.

Üç bölüme ayrılan tezin ilk bölümünde iki hanedanın kuruluşu ve XVI.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Ming ilişkileri ele alınıp değerlendirilecektir. İkinci bölümde Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Ming Hanedanı döneminde Çin'in ekolojilerini incelenecektir. Son olarak, üçüncü bölümde ise iki devletin yaşamış olduğu sosyal, iktisadî ve siyasi krizlerde iklim değişikliklerinin rolü analiz edilecektir.

Amaç

Osmanlı-Ming münasebetlerini merkeze alan bu tez çalışmasının asıl katkısı, ortaya çıkış tarihi tartışmalı olsa da XVI. ve XVII. yüzyıllarda her iki imparatorluğu da derinden etkilediği bilinen iklim değişiklikleri alanında olacaktır. Dönemin önemli güçlerinden bu iki imparatorluğun iklim değişikliklerinden etkilenme şekli, ortaya çıkan problemlerin benzerliği yahut farklılığı, sorunları ele alma ve çözmeye yönelik tutumları gibi konular mukayeseli olarak ele alınarak tartışılacaktır. Bununla birlikte, bu çalışmanın, çevre tarihi, ekolojik uygarlık ve karşılaştırmalı tarih alanlarına, yanı sıra Uzakdoğu'daki Osmanlı ve Türkiyat Araştırmaları'na katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Hedef

- İlk hedef, iklim değişikliklerini incelemeden önce Osmanlı ve Ming devletlerinin kuruluşu ile iki hanedanın ilişkilerinin doğuşunu incelemektir. Bundan sonra XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Çin ilişkilerini genel bir bakış açısıyla değerlendirmektir.
- Ardından çevre tarihine dair meseleler merkeze alınarak Osmanlı ve Ming devletlerinin yaşadıkları krizlerde iklim değişikliklerinin rolünü ayrıntılı olarak ele almaktır. Bu kapsamda iklim değişikliği kavramını tanımlayarak dünya tarihinde iklim ve doğa şartlarının rolünün yanı sıra iklim değişikliklerinin tetiklediği toplumsal olaylar ve bunların bölgelerine etkilerini tedkik etmektir.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminde ve Çin'deki Ming Hanedanı devrinde gerçekleşen önemli iklim olaylarını anlatmak tezin bir diğer hedefidir. Böylece iklim

değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu ile Ming Hanedanı'na siyasî, toplumsal ve ekonomik alanlardaki etkileri incelenmiş olacaktır.

- Nihayet, iki devletin yaşadığı krizlerde iklim değişikliklerinin rolü, benzerlikler ve farklılıklar bakımından karşılaştırılacaktır.

Çalışmalar Literatürü Değerlendirmesi

“*Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri*” tez başlığıyla önerilen bu çalışma, çevre tarihi alanına yönelik bir araştırmadır. Diğer taraftan Çin İmparatorluğu'ndaki Ming Hanedanı ile karşılaştırılacağından karşılaştırmalı tarih alanına da girmektedir.

Tezin kapsamına gelince, araştırma devir olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda klasik dönem, Çin'de ise Ming Hanedanı dönemi (1368 - 1644) üzerinde yoğunlaşacaktır.

Çevre tarihi Türkiye'de oldukça bâkir bir araştırma alanıdır ve şimdiye kadar bu sahada müstakil bir araştırma yapılmamıştır. Bununla birlikte genel olarak iklim değişiklikleri üzerinde kimi çalışmalar yer almaktadır. Yurt dışında ise çevre tarihi üzerine oldukça fazla sayıda inceleme bulmak mümkündür. Özellikle Osmanlı ve Çin'deki iklim değişikliklerini karşılaştırmalı olarak ele alan doğrudan veya dolaylı bir araştırma ise mevcut değildir.

Konuyla bir şekilde ilişkili olan araştırmalar şunlardır:

- *1. Çalışma grubu: Çevre tarihinde yaklaşımlar ve Osmanlı araştırmalarında çevre tarihi üzerine*

Öncelikle Mehmet Ali Özdemir'in “İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler” isimli bir makalesi 2004'te *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bu makalede yazara göre, iklim değişiklikleri, İlkçağ uygarlıklarından günümüze değin dünya ekosistemini ve uygarlığını etkilemiş, tarım, sağlık, ekonomi, sosyal yapılanma, göç ve hatta edebiyat ve sanat üzerinde derin izler bırakmıştır. Ayrıca, tarih boyunca ilkçağ uygarlıklarından sıcak geçen Ortacağ'ın uygarlıkları üzerindeki etkisi, Yeniçağ'da Küçük Buzul Çağı'nın

etkisi, Yakınçağ ve günümüze kadar iklim değışiklikleri gibi olaylar yazar tarafından değ erlendirilmiştir.

2011 yılında *Osmanlı Araştırmaları* dergisinde yayınlanmış olan İnal Onur'un "Environmental History as An Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview" başlıklı bir makalesi bilinmektedir. Bu makalede yazar öncelikle çevre tarihi kavramını tanımlamış ve Küçük Buzul Çağı, çevre değışiklikleri ve yaşam dönüşümlerini, ticarî tarım, şehirler, salgınlar, deprem ve yangınlar ile ormanlar, otlaklar, hayvanlar ve bitkiler gibi çevre tarihine dair başka önemli konuları analiz etmiştir. Buna göre, Osmanlı çevre tarihi yeni ve cazip bir araştırma alanı olarak yazar tarafından tanımlanmıştır.

Başka bir çalışma ise 2012 yılında *The Arab Studies Journal* dergisinde yayınlanan Chris Gratien'in "Ottoman Environmental History: A New Area of Middle East Studies" isimli makalesidir. Bu makalede "The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire" ve "Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History" adlı iki alt bölüm, çevre tarihi bağlamında incelenmiştir.

Yakın zamanda (Ekim 2017) "Environmental History of the Ottoman Empire and Turkey" başlığıyla bir uluslararası kongre, Hamburg Üniversitesi (Almanya) tarafından düzenlenmiştir. Bu muhtemelen Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de çevre tarihi üzerine düzenlenen ilk kongredir. Bu kongrede "Türkiye'de çevre hareketleri ve itirazları" adlı bir salon başta olmak üzere, Doğu Akdeniz'de su ve çevre, Osmanlı İmparatorluğu'nda çevre hakkındaki bilgilerin dolaşımı, aktarılması ve uyarlanması, Osmanlı döneminde çevre değışiklikleri ve temizlik işleri, XV.-XVII. yüzyıllar ile XVIII.-XIX. yüzyıllarda Osmanlı şehir ve kırsal mekanındaki dönüşüm, Türkiye'de çevre ve siyaset gibi birçok değışik ve değ erli bildiriler sunulmuştur.

Bundan başka, çevre tarihi konusu ile ilgili *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?* (Jared Diamond, 2006), *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü* (Clive Ponting, 2012), *Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi* (Joachim Radkau, 2017) ve Ronald D. Gerste'nin *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değışiklikleri ve Felaketler* isimli kitabı (2017) gibi bazı çalışmalar Türkçe'ye çevirilip yayınlanmıştır.

- 2. Çalışma grubu: Osmanlı döneminde ekoloji üzerine

2007’de tamamlanan Selçuk Dursun’un *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire* adlı bir doktora tezi, Osmanlı döneminde çevre, iklim ve doğa üzerine yapılan çalışmalardan biridir. Bu çalışma, XV. yüzyıl ve erken XX. yüzyılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda ormancılık ve orman idaresinin tarihi üstüne bir örnektir. Tezin amacı, Osmanlı döneminde rasyonel ormancılığın tarihsel gelişimini tartışırken, iktisadi, idari, siyasi, hukuki ve çevresel şartlar arasındaki ilişkisel örüntüleri göstermektir.

Dünyanın en önemli seyyahlarından biri olan Evliya Çelebi’nin *Seyahatnamesi*’nde iklim meselelerinden de bahsedilmiştir. Bunun hakkında Adnan Doğan Buldur tarafından kaleme alınan “Evliya Çelebi’nin (17. Yüzyıl) ‘İklim’ Anlayışı ve Seyahatname’de Beldelerin İklimi” isimli bir makale *Marmara Coğrafya Dergisi*’nde yayınlanmıştır. *Seyahatnamesi*’ne göre, iklim bölgesi yedi şekle ayrılmıştır. Eserde her bir iklim bölgesinin genel iklimsel özellikleri ve beldelerin iklimleriyle ilgili bilgilere rastlanır.

Osmanlı döneminde çevre ve iklim tarihi alanında Yale Üniversitesi’nde öğretim üyesi olan Alan Mikhail, en ünlü araştırmacılardan biridir. Bu alan hakkında, onun birkaç önemli çalışması bulunmaktadır.

İlk olarak, 2011 yılında Cambridge University Press tarafından yayınlanan *Nature and Empire in Ottoman Egypt: An Environmental History* başlıklı bir kitaptır. Bu eserde Alan Mikhail, Osmanlı İmparatorluğu’nu tabiatla bütünleşik bir devlet olarak değerlendirmekte ve ağaç, toprak ve tuzlar, ahşap ve su, ormanlar gibi imparatorluğun esas iskeletinin yanı sıra doğal felâketleri de incelemiştir.

Alan Mikhail’in başka bir çalışması ise 2015’te *Environmental History* dergisinde yayınlanan “Ottoman Iceland: A Climate History” isimli bir makalesidir. Bu makalede yazar XVIII. yüzyılda Laki adlı bir İzlanda yanardağının Osmanlı İmparatorluğu’na etkilerini değerlendirmekte ve Laki’nin Osmanlı tarihinin nasıl bir kısmı olduğunu açıklamaktadır.

Yakın zamanda 2017 yılında Chicago University Press tarafından yayınlanan *Under Osman's Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History* başlıklı bir kitapta, Alan Mikhail öncelikle Ortadoğu'nun evrensel çevre tarihini tanıtmış ve sonra, Osmanlı İmparatorluğu bir ekosistem olarak su başta olmak üzere, hayvanlar, odun ve gıda, veba ekolojileri ile Mısır ve İzlanda'ya dair meseleler ve ayrıca SO₂ gibi diğer öğeler değerlendirilmiştir. Alan Mikhail'in bu eseri Osmanlı çevre tarihine katkı sağlayan oldukça kıymetli eserlerden biridir.

- 3. Çalışma grubu: Osmanlı döneminde iklim değişiklikleri ve etkileri üzerine

2012 yılında Yale University Press tarafından yayınlanan Geoffrey Parker'ın *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* adlı bir kitabı, dünya tarihinde iklim değişiklikleri ve etkileri üzerine önemli çalışmalardandır. Bu eserde yazar öncelikle “Küçük Buzul Çağı” ve “Genel Kriz” kavramlarını tanımlayarak XVII. yüzyılda Avrupa'dan Asya'ya meydana gelen dünya krizini değerlendirmiştir. Eserde “Çin'in Büyük Girişimi, 1618-1684” ve “Osmanlı Trajedisi, 1618-1683” gibi meseleler de açıklanmıştır. Yazar, dünyadaki en büyük imparatorluk olan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1700'lerden itibaren “Avrupa'nın hasta adamı” olduğunu ifade ettiği eserinde, ayrıca iklim değişikliği ve nüfustaki düşüşün tüm imparatorluğu etkilediği üzerinde de durmuş ve Küçük Buzul Çağı'nın Akdeniz ve Anadolu coğrafyasının çoğunu etkilediği, yani Osmanlı'nın adeta kalbini etkisi altına aldığını vurgulamaktadır.

Ohio State Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan Sam White, Osmanlı döneminde iklim değişiklikleri ve etkisi üzerine en meşhur araştırmacılardan biridir. 2006 yılında onun “Climate Change and Crisis in Ottoman Turkey and the Balkans, 1590-1710” isimli bir bildirisi *Climate Change and Middle East: Past, Present and Future* başlıklı bir uluslararası kongrede sunulmuştur. Sam White, bu bildiride XVII. yüzyıldaki krizler ile Küçük Buzul Çağı ve Osmanlılardaki iklim olayları arasında ilişkileri incelemiştir. Ayrıca, yazar Osmanlı İmparatorluğu'nda 1570-1625 ve 1670-1725 yıllarındaki iklim olaylarını da örneklerle açıklamıştır.

Ayrıca onun çevre tarihi araştırmalarına en büyük katkı sağlayan *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire* isimli kitabı, 2011 yılında İngilizce olarak Cambridge University Press tarafından yayınlandı. Ardından, 2013'te

Osmanlı'da İsyân İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyânları başlığıyla Türkçeye tercüme edilerek Alfa Yayınları'na yayınlandı. Bu araştırmada, Sam White öncelikle Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisi değerlendirmiştir. Yazar, önemli bir iklim değişikliği olarak Küçük Buzul Çağı ve etkisine odaklanarak XVII. yüzyılda iklim değişiklikleriyle kriz ve Celâlî İsyânları arasındaki ilişkileri incelemiştir. Ayrıca eserde, aşiret ve köyler, şehir, kır, tedarik ve ticaret gibi alanlarda ekolojik değişimlerin rolü de değerlendirilmiştir.

Bunlar hâricinde, Güneyi Vural tarafından 2016 yılında savunulan *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle: Küçük Buzul Çağı (1300-1850)* adlı yüksek lisans tezi tarihsel coğrafya bakış açısıyla hazırlanmıştır. Çalışmanın amacı, 1300-1850 tarihleri arasında Küçük Buzul Çağı'nın ekonomik, sosyal, siyasal, sanatsal ve sair alanlarda etkisinin olduğunu ortaya koymaktır. Bilhassa, 1590'larda Anadolu'daki kuraklık ile Mısır'da nehir taşkınlarıyla oluşan iklim değişikliği ve Celâlî İsyânları gibi Osmanlı devlet idaresini uzun yıllar uğraştıran büyük toplumsal olaylarla iklim değişikliklerinin ilişkisi de değerlendirilmiştir.

Aynı konuyla ilgili, Yusuf Yılmaz ve Yahya Kadıgözü'nün "Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyânları Üzerindeki Etkileri" isimli *Studies of The Ottoman Domain* dergisinde 2017'de yayınlanan bir çalışması bulunmaktadır.

Yakın zamanda, Roila Mamedova tarafından 2018 yılında hazırlanan *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi* adlı yüksek lisans tezinde ise, Avrupa'da Küçük Buzul Çağı ve Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya etkisi incelenmiştir. İçerisinde Osmanlı'da iklim tarihçiliği, iklim olayları ve siyasal yansımaları, iktisadi etkilerinin yanı sıra isyanlar gibi Küçük Buzul Çağı'nın etkisi değerlendirilmiştir.

- 4. Çalışma grubu: Osmanlı döneminde doğal afetler ve etkileri üzerine

1999 yılında Elizabeth Zachariadou tarafından hazırlanan *Natural Disasters in the Ottoman Empire* isimli bir kitap, İngilizce olarak Crete University Press tarafından yayınlanmıştır. 2001'de Gül Çağalı Güven ve Saadet Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilip *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler* ismiyle Tarih Vakfı Yurt Yayınları tarafından yayınlanmıştır. Kitabın içerisinde Osmanlı tarihinde doğal afetlerin rolü

hakkında farklı görüşler ile “Doğal afetler: Fırsat anları, Sismologion’lar ve Osmanlı döneminde dağılımları” gibi Osmanlı döneminde doğal afetler üzerine birkaç makale bulunmaktadır.

Ardından, Mayıs 2000 tarihinde *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem* konusuyla bir seminer İstanbul Üniversitesi Tarih Araştırma Merkezi tarafından düzenlenmiştir. Bizans döneminden Selçuklu dönemine ve bilhassa Osmanlı döneminde Anadolu’da doğa afetler ve salgınlar konularını içine alan bu seminer kitabında toplam 18 bildiri bulunmaktadır.

2009 yılında tamamlanan Gisèle Marien, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1555* adlı yüksek lisans tezinde Osmanlı, Bizans ve Latin kaynaklarını kullanıp inceleyerek erken Osmanlı döneminde Kara Ölüm (Büyük Veba Salgını) afetleri ve Osmanlı toplumuna etkilerini değerlendirmiştir. Yazarın amacı, vebanın Osmanlı toplumu üzerindeki etkileriyle ilgili bazı eski düşüncelerin tutarsızlığını, hastalığın görülme sıklığını ve coğrafi dağılımıyla ilgili eldeki bilgileri incelemektedir.

Bunlar dışında, 2015 yılında Cambridge University Press tarafından yayınlanmış olan Yaron Ayalon’un *Natural Disasters in the Ottoman Empire Plague, Famine, and Other Misfortunes* kitabında, “Kara Ölüm” ve Osmanlıların yüksekliği, açlık ve veba ilişkisi, deprem ve yangınlar gibi doğal felâketler ile Osmanlı’nın son döneminde doğal afetler üzerine önemli birtakım meseleler yazar tarafından açıklanmıştır.

- 5. Çalışma grubu: Osmanlı-Çin ilişkileri ve Çin’deki iklim değişiklikleri üzerine

Osmanlı-Çin ilişkileri hakkında, şimdiye kadar Türkiye’de birkaç çalışma yayınlanmıştır. Barış Adıbelli’nin *Osmanlıdan Günümüze Türk-Çin İlişkileri* (IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007) isimli kitabı bunlardan biridir. Bu çalışmada, ilk olarak Osmanlı Devleti’nin XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın başlarına kadarki dönemde Türk ve Qing Hanedanı ilişkileri incelenip Osmanlı Devleti’nin sorunlarıyla Çin’dekiler karşılaştırılmıştır. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin Türkistan siyaseti ile Sultan II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Devleti’nin Uzakdoğu siyasetinden de bahsedilmiştir.

Diğer taraftan, Osmanlı ve Çin ilişkileri konusunda bazı tez ve makaleler de bulunmaktadır. Tezler, *Sighting the Ottomans from the East: Chinese Intellectual*

Transition from Imperial to National Imagination through the Ottomans at the turn of the XX Century (Selda Altan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı, 2009), *Çin kaynaklarına göre XVI. yüzyıl Osmanlı-Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları* (Giray Fidan, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sinoloji Anabilim Dalı, 2010), *Osmanlı ve Çin İmparatorluklarının Çöküşü ve Cumhuriyete Geçişinin Karşılaştırmalı Analizi* (Dilinuer Wufuer, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi Uluslararası İlişkileri Anabilim Dalı, 2016). Makaleler ise; Giray Fidan tarafından yazılan “Ming Tarih Kayıtlarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu-Ming Çin'i İlişkileri” (2011) isimli bir makale *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Ayrıca, 38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) *Doğubilim Çalışmaları*'nda bulunan Gürhan Kırilen'in “16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı ile Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler” isimli bir bildirisi ve yine aynı yazarın “Osmanlı ile Çin Arasında Aslan Diplomasisi” isimli bir makalesi de bulunmaktadır.

Çin'deki Ming dönemi'nde Çin-Osmanlı İmparatorluğu ilişkileri konusuyla ilgili, 2010 yılında Ma Mingda ve Ma Yi tarafından Çince olarak ortak yazılan “Ming ve Osmanlı Türk İmparatorluğu” başlıklı bir makale *Wuyi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*'nde yayınlanmıştır. Bir yıl sonra, Ma Yi'nin “Ming Dönemi'nde Rumi Üzerine İnceleme” isimli başka bir makalesi *Harbin Eğitsel Üniversitesi Dergisi*'nde basılmıştır. Bu makalelerde, *Ming Shilu* (Ming Kayıtları) ve *Mingshi* (Ming Tarihi) gibi Ming döneminden kalan Çince arşivden yararlanarak, Ming döneminde Rumi meselesi ve Çin ile Ming-Lu Mi Guo (Rumi Ülkesi, yani Osmanlı İmparatorluğu) ilişkileri incelenmiştir.

Ming döneminde Çin'in çevresi ve ekolojisi üzerinde bazı temel araştırmalar da bulunmaktadır. Öncelikle, 1998'de Cambridge University Press tarafından yayınlanan Robert Marks'ın *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China* başlıklı bir kitabı ve ayrıca *China: Its Environment and History* adlı başka bir çalışması 2011'de Rowman & Littlefield Publisher tarafından yayınlanmıştır. Bunun dışında, Eugene N. Anderson'un *Food and Environment in Early and Medieval China* (University of Pennsylvania Press, 2014) adlı bir kitabından da bahsedilebilir.

Son olarak, Çin'deki iklim değişiklikleri ve etkilerini karşılaştırmak için 2010'da Harvard University Press tarafından yayınlanan Timothy Brook'un *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties* adlı önemli bir kitabı anılmaya değerdir. Bu eserde Yuan ve Ming dönemlerinde havalardaki soğukluk, kuraklık, nehir taşkınları, çekirge istilası, deprem, veba ve açlık gibi doğal afetlerin yanı sıra bu afetlerle isyanlar arasında ilişki ve doğal felâketlerin Ming Hanedanı'nın çöküşündeki etkileri üzerinde durulmuştur.

Çalışma Yöntemi

Bu çalışmada öncelikle çevre tarihi araştırma yöntemi uygulanacaktır. Aynı zamanda, ikinci el literatür taranarak, bu konuya dair yerli ve yabancı çalışmalardaki veriler fişlenerek toplanacaktır. Bu esnada pek çok araştırmacı tarafından kullanılan analiz yöntemi de uygulanacaktır.

Bununla birlikte, çevre tarihini araştırmak için tarihsel coğrafya ve ekolojik uygarlık gibi disiplinler arası yaklaşımlardan da faydalanılacaktır.

Ayrıca, Osmanlı döneminde iklim değişikliğinin yanı sıra etkilerini değerlendirmek için ve Çin'le karşılaştırmak amacıyla bu çalışmada karşılaştırmalı tarih metodu da kullanılacaktır. Karşılaştırmalı tarih yurt dışında 1960'lerden itibaren artmaya başlayıp özellikle tarihsel sosyoloji uzmanları tarafından kullanılmıştır fakat tarihçiler bu konuya biraz kayıtsız kalmıştır. Bu sebeple tezin yazımında karşılaştırmalı tarih yönteminden faydalanılarak, iklim değişiklikleri ve bunun Osmanlı'nın yanı sıra dünya tarihine etkileri yeni bakış açılarıyla incelenecektir.

BÖLÜM 1: İKİ HANEDANLIĞIN KURULUŞU VE XVI.-XVII. YÜZYILLARDA OSMANLI-ÇİN İLİŞKİLERİ

1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Ming Hanedanı'nın Kuruluşu

1.1.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu

Osmanlı İmparatorluğu'nun kökeni ve kimliği daha önce birçok çalışmaya konu olmuştur.¹ Başlangıçta göçebe kökenli olan Osmanlılar, Batı Anadolu'da yer alan Türk beyliklerinden biriydi². XIV. yüzyılın başlarından itibaren savaşlarda kazanılan başarılı sonuçlarla birlikte bölgede önemli bir iktidar kazandılar. Fetret dönemi (1402-1413) hariç sınır beyliğinden dünya devletine, ardından kıtalar arası bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı Devleti zamanla geniş topraklara ulaşmıştır. Zira kuruluş döneminde 5.631 km² olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzölçümü, Fatih Sultan Mehmet döneminde 2.214.000 km², Yavuz Sultan Selim döneminde 6.557.000 km², Kanunî Sultan Süleyman döneminde 14.983.000 km² ve en son olarak XVII. yüzyılın sonlarında 24 milyon km²'ye ulaşmıştır.³ Osmanlı Hükümdarı, başlangıçta emir (bey) unvanı kullanmalarının ardından I. Murad döneminde "Sultan" ve özellikle Konstantinopolis

¹ Paul Wittek (çev. Fatmagül Berktaş), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, İstanbul: Pencere Yayınları, 2000; Fuad Köprülü, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Etnik Menşei Meseleleri", *Belleten*, I, 1943, Sayı 28, Cilt VII, 219-303 ve *Osmanlı'nın Etnik Kökeni*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1999; Halil İnalcık (çev. Ruşen Sezer), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul: Yap Kredi Yayınları, 2003, ss. 11-14; Suraiya Faroqhi, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München: Verlag C.H. Beck oHG, 2006. (Shelley Frisch trans.), *The Ottoman Empire: A Short History*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 2008. (çev. Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, ss. 33-37; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. 12-22; A.D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford: Oxford University Press, 1956, s. 1-3; Carl Max Kortepeter, "The Origins and Nature of Turkish Power", *Ankara Üniversitesi D.T.C.F Tarih Araştırmaları Dergisi*, VI, Sayı 10-11, Ankara, 1972, 241-285. *The Ottoman Turks: Nomad Kingdom to World Empire*, İstanbul: The ISIS Press, 1991, 1-39; Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*, Berkeley, CA: University of California Press, 1995. (çev. Ceren Çıkın), *İki Cihan Aresinde: Osmanlı Devleti'nde Kuruluşu*, Ankara: Birleşik, 2010; Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State*, Albany, NY: State University of New York Press, 2003. (çev. Kıvanç Tanrıyar), *Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010; Taner Timur, *Osmanlı Kimliği*, İstanbul: Hil Yayın, 1986, ss. 27-52. İlber Ortaylı, "Osmanlı Kimliği", *Cogito*, Osmanlı Özel Sayısı, 1999, ss. 75-85, ve *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, ss. 25-35. Ayrıca, Halil İnalcık, "Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış", *Osmanlı*, Cilt 1 (Güler Eren ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 37-44; Colin J. Heywood, "Osmanlı Devletinin Kuruluş Dönemi: Yeni Hipotez Hakkında Bazı Düşünceler", *A.g.e.*, ss. 137-145; Orhan F. Köprülü, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş ve Gelişmesindeki İtici Güçler", *A.g.e.*, ss. 153-160; Ahmet Nezihi Turan, "Osmanlı Devleti Ne Zaman Kuruldu?", *A.g.e.*, ss. 190-193...

² Paul Wittek (çev. Fatmagül Berktaş), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğuşu*, İstanbul: Pencere Yayınları, 2000, s. 49.

³ Güler Eren (editör), *Osmanlı*, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 12.

(Konstantiniyye) yani İstanbul'un fethiyle "Kayser-i Rûm" (yani Caesar of Rome) unvanı kazanmışlardır. Demek ki, Osmanlı İmparatorluğu kendisini, Roma İmparatorluğu mirasının tek yasal varis olarak görmüştür. Venedik tüccarı, Giacomo de' Languschi (Langusto)'ya göre, "*Dünya İmparatorluğu, tek bir din ve hükümdarla, tek olmalıdır. Bu birliği gerçekleştirmek için İstanbul'dan daha uygun bir yer yoktur*".⁴ Bununla birlikte, XVI. yüzyılda Kudüs, Mekke ve Medine yani İslam'ın kutsal bölgelerine hükmeden Osmanlı hükümdarları "Halîfe" (Allah Elçisinin Halîfesi) ya da "Halîfetü'l-Müslimîn" unvanına da sahip oluyorlardı. Bu unvanı kullanan Osmanlılar, İslam hükümdarlığının üstünlüğünü ve Müslümanlar'ın koruyuculuğunu vurgulamak istemişlerdir.⁵

Devletin ismi "Devlet-i Âliye-i Osmâniye", ülkenin ismi ise "Memâlik-i Mahrûse-i Osmâniye" olarak bilinen Osmanlı İmparatorluğu, kuruluşundan XVI. yüzyıla kadar "Cihan Devlet" (evrensel bir devlet) haline gelmiştir. Osmanlı Cihan Devleti, Roma İmparatorluğu'ndan sonra dünyanın en uzun ömürlü devleti olmuştur.⁶ Sadece Osmanlılar'ın Avrupa'daki en büyük rakiplerinden biri olan Habsburglar, Osmanlıların gibi o kadar uzun zaman yaşamıştır.⁷ Halbuki, "Asya-i Osmâniye" başta olmak üzere "Avrupa-i Osmâniye" ve "Afrika-i Osmâniye" olarak üç kıtada en geniş topraklarda hüküm süren ve nüfusa sahip olan tek devlet Osmanlı İmparatorluğu'dur.⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşu, yalnızca bir hanedanlığın kuruluşu değil, aynı zamanda Türklerin kurduğu, en güçlü ve uzun ömürlü bir devlet teşkilatıydı. Hiç şüphe yok ki Osmanlı İmparatorluğu, Türk kökenli bir imparatorluktu. Bu çerçevede Türk boyları, en önemli ve en temel unsuru oluşturuyordu. Fakat bu yalnızca Türklerin imparatorluğu değil, aynı zamanda çok "uluslu", dini ve dilli bir yapıya sahipti.⁹

⁴ Halil İnalcık (çev. Ruşen Sezer), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, İstanbul: Yap Kredi Yayınları, 2003, s. 62.

⁵ İnalcık (çev. Ruşen Sezer), *A.g.e.*, s. 62.

⁶ Roma İmparatorluğu, 31 M.Ö-476 M.S yılları arasında; Doğu Roma yani Bizans İmparatorluğu, 330-1453 yılları arasında hüküm sürmüştür.

⁷ Karen Barkey, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, s. 15. (çev. Ebru Kılıç), *Farklılıklar İmparatorluğu (Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar)*, İstanbul: Versus Kitap Yayınları, 2011.

⁸ Eren (editör), *A.g.e.*, s. 12.

⁹ Aşkın Koyuncu, "Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, 2004, s. 202.

Tablo 1.
Osmanlı Devleti Padişahları

	<i>Saltanat Adı</i>	<i>Resmi Unvan</i>	<i>Saltanat Dönemi</i>
1	I. Osman	Gâzi	1299?-1324
2	Orhan	Gâzi	1324-1362
3	I. Murad	Hüdavendigar	1362-1389
4	I. Bayezid	Yıldırım Bayezid	1389-1402
5	I. Mehmed	-	1413-1421
6	II. Murad	-	1421-1444 ve 1446-1451
7	II. Mehmed	Fatih Sultan Mehmed	1444-1446 ve 1451-1481
8	II. Bayezid	-	1481-1512
9	I. Selim	Yavuz Sultan Selim	1512-1520
10	I. Süleyman	Kanunî Sultan Süleyman	1520-1566
11	II. Selim	-	1566-1574
12	III. Murad	-	1574-1595
13	III. Mehmed	-	1595-1603
14	I. Ahmed	-	1603-1617
15	I. Mustafa	-	1617-1618; 1622-1623
16	II. Osman	Genç Osman	1618-1622
17	IV. Murad	-	1623-1640
18	İbrahim	-	1640-1648
19	IV. Mehmed	-	1648-1687
20	II. Süleyman	-	1687-1691
21	II. Ahmed	-	1691-1695
22	II. Mustafa	-	1695-1703
23	III. Ahmed	-	1703-1730
24	I. Mahmud	-	1730-1754
25	III. Osman	-	1754-1757
26	IIII. Mustafa	-	1757-1774
27	I. Abdülhamid	-	1774-1789
28	III. Selim	-	1789-1807
29	IV. Mustafa	-	1807-1808
30	II. Mahmud	-	1808-1839
31	Abdülmecid	-	1839-1861
32	Abdülaziz	-	1861-1876
33	V. Murad	-	1876
34	II. Abdülhamid	-	1876-1909
35	V. Mehmed	Mehmed Reşad	1909-1918
36	VI. Mehmed	Mehmed Vahdeddin	1918-1922

Kaynak: Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Serisi*, No. 1, İstanbul: IRCICA, 1994, s. 2; Halil İnalcık, “Osmanlı Tarihine Toplu Bir Bakış”, *Osmanlı*, Cilt 1 (Güler Eren ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 117.

Tarihçi Arnold J. Toynbee'nin (1889-1975) bakış açısına göre, XIV.-XV. yüzyıllarda şekillenen Osmanlı İmparatorluğu'nun coğrafi yönden yayılışı XVI.-XVII. yüzyıllarda en yüksek seviyeye ulaşmıştır.¹⁰ Üstelik yerleşik bir topluma dayalı Pers ve Roma İmparatorlukları, göçebe kökenli Arap Emevî İmparatorluğu ile karşılaştırıldığında, Toynbee, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya tarihindeki önemini ortaya koymuştur. Ona göre, bu imparatorluklar içinde sadece Osmanlı bölgenin tamamını bir süre için de olsa birleştirmeyi başarmıştır.¹¹ Dünya siyasal safhasında uzun zamandır önemli rol oynayan Osmanlı İmparatorluğu, "barış sistemi" "Pax" olarak bilinen bir dünya düzeni kurmuştur. Bu barış sistemi, Pax Ottomana (Pax Ottomanica, yani Osmanlı Barışı) olarak birçok araştırmacı tarafından tanımlanmıştır. Latince'den gelen Pax kelimesi, barış anlamına gelmektedir. "Ara Pacis Augustae" ile ilintilenen Pax terimi, öncelikle Augustos Sezar döneminden Marcus Aurelius dönemine kadar, M.Ö. 27 - M.S. 180 yılları arasında "Pax Romana" şeklinde, Roma İmparatorluğu için kullanılmıştır.¹² Bundan sonra, Pax terimi zafer ve fetih üstünlüğü olan diğer imparatorluklara taşınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kurduğu sisteme, Pax Ottomana (Pax Ottomanica) denilmektedir. Bir kavram olarak ilk kez 1958 yılında kullanılmıştır¹³ ve çoğu araştırmacıya göre, Pax Ottomana'nın en temel özelliği, millet sistemi idi.¹⁴ Pax Ottomana, tarihteki Pax Romana'nın son modeli olmuş, artık bundan sonra benzer bir pax modeli çıkmamıştır.¹⁵

¹⁰ Arnold J. Toynbee, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Tarihindeki Yeri", in *The Ottoman State and Its Place in the World History* (Kemal H. Karpat ed.), Leiden: Brill, 1974. (çev. Mustafa Armağan), *Osmanlı ve Dünya. Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2006, s. 33-34.

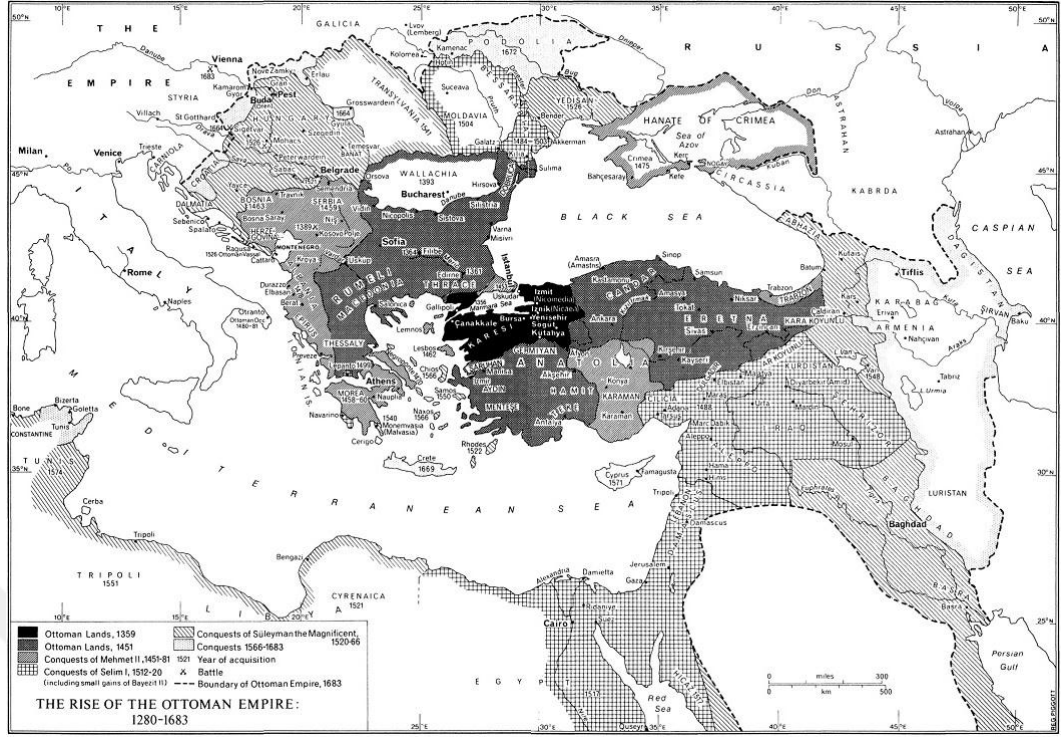
¹¹ J. Toynbee, *A.g.e.*, s. 34.

¹² "Pax Romana", *Encyclopaedia Britannica*; Arnaldo Momigliano, "The Peace of the Ara Pacis", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, Vol. 5 (1942), s. 228. "Pax Romana" hakkında daha bilginiz için bkz. Adrian Goldworthy, *Pax Romana: War, Peace and Conquest in the Roman World*, New Heaven: Yale University Press, 2016.

¹³ Leften Stavros Stavrianos, *The Balkans since 1453*, New York: Rinehart & Company, Inc., 1958, s. 115.

¹⁴ Ezel Kural Shaw, "The Ottoman Aspects of Pax Ottomanica", *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe* (Béla Király ed.), New York and London: East European Quaterly, 1975, s. 169-170.

¹⁵ İlber Ortaylı, "Osmanlı Barışı", *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 11.

Harita 1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükselişi (1280-1683)

Kaynak: Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, s. xiv-xv.

1.1.2. Ming Hanedanı'nın Kuruluşu

Ming Hanedanı (1368-1644), Çin tarihinde ülkeyi Çinliler (Çince'de: Hanren, aslında Han Ulusu ya da Han Çinlisi) tarafından yöneten son hükümdarlıktır. Çünkü Cumhuriyet ilan edilene kadar geçen sürede son hanedanlık olarak bilinen Qing Hanedanı (1644-1911) döneminde ülke, Çinli olmayan Mançular tarafından yönetilmiştir.

Ming Hanedanı'nın kuruluşunda, XIV. yüzyılın ortasında ortaya çıkan halk hareketlerinin büyük etkisi vardır.¹⁶ Zhu Yuanzhang (Chu Yüanchang, daha sonra İmparator Hongwu olarak tanınan Ming Hanedanı'nın kurucusu) tarafından önderlik edilen bu halk hareketi, Moğollar tarafından kurulan Yuan Hanedanı'na (1271-1368) karşı olarak kurulmuştur. Yuan Hanedanı'nın yanı sıra sonraki Qing Hanedanı, halkın gözünde tüm Çin'e hakim olmasına rağmen köken olarak Çinli olmayan (gayri-han) hükümdarlar ve yabancı hanedan olarak görülüyordu.

¹⁶ Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 269.

Yoksul bir çiftçi ailesinden gelmesine ve 1344'teki kuraklıkta babası, annesi ve ağabeyini kaybetmesine rağmen Zhu Yuanzhang'ın muhteşem yükselişi Çin toplumunun köklü homojenliğini göstermiştir.¹⁷ 1351 yılında başlayan bu halk hareketi 1368 yılına kadar, yani 17 yıl boyunca sürmüştür. Manevraları ve yoğun gayretleri sayesinde sadece 12 yıl içinde birçok toplum ve toprak Zhu Yuanchang'ın egemenliği altına girmiştir.¹⁸ Sonuç olarak, 1368 yılında Zhu Yuanzhang, Cengiz Han'ın varislerinden ve onların soyhundan gelen Yuan Hanedanı'ndan Çin'in ejderha tahtını geri almıştır. Yuan Hanedanı'nın çöküşüyle birlikte, 10 Eylül'de son imparator başkenti terk ederek kuzeydeki bozkırlara kaçmıştır.¹⁹

Anlaşılan o ki, Ming Hanedanı'nın kuruluşu aslında Moğol kökenli Yuan Hanedanı'na karşı Han Çinlisi'nin bir zaferiydi. Bu zafer, 2132 yıllık hükümdarlık olan Çin'in klasik tarihinde Han Çinlisinin son yeniden doğuşudur (zhongxing ya da chung-hsing). Buna göre, Ming ismi, bir yandan felsefi ve Konfüçyüs ile ilgili “parlak, açık ve zeki”, diğer yandan kafir “ming-chiao” (Maniheizm) ve Yuan Hanedanı'nın karanlığı üzerinden “ming” (aydınlığın zaferi) bir referans anlamına gelmiştir²⁰.

¹⁷ Romeyn Taylor, “Social Origins on the Ming Dynasty 1351-1360”, *Monumenta Serica*, Vol. 22, No. 1 (1963), s. 3, 10.

¹⁸ Ray Huang (çev. Attila Sönmez), *Çin Tarihi Bir Makro Tarih Yaklaşım*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 191.

¹⁹ John W. Dardess, “The Transformations of Messianic Revolt and the Founding of the Ming Dynasty”, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 29, No. 3 (May, 1970), s. 539; Huang (çev. Sönmez), *A.g.e.*, s. 192.

²⁰ W. Dardess, *A.g.m.*, s. 539.

Tablo 2.
Ming Hanedanı Döneminde Çin İmparatorları

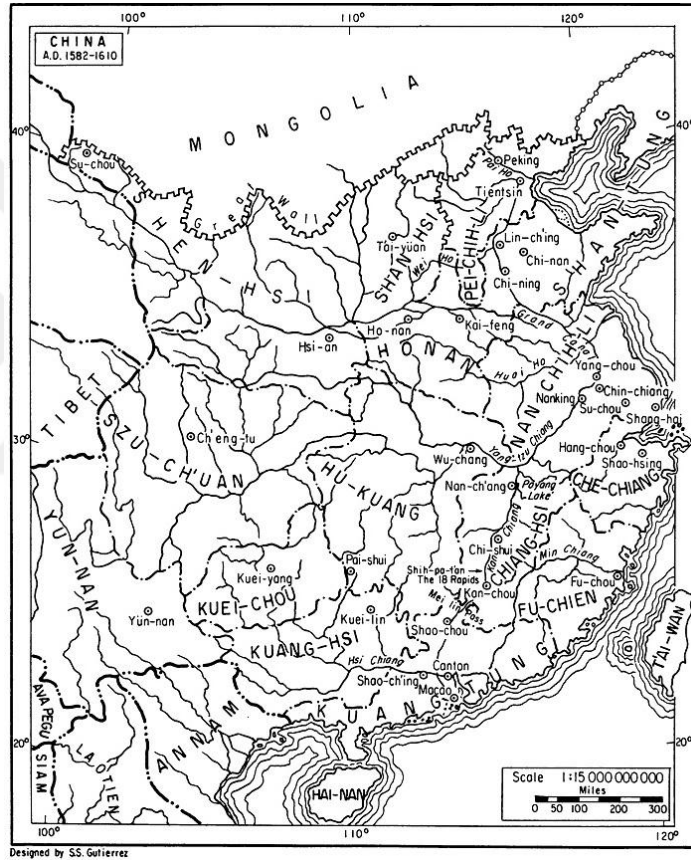
	<i>Tapınak Adı (Ölüm Sonrası Adı)</i>	<i>Saltanat Adı (Çağ Adı/Resmi Unvan)</i>	<i>Gerçek Adı</i>	<i>Saltanat Dönemi</i>
1	Taizu	Hongwu	Zhu Yuanzhang	1368-1398
2	Huizong	Jianwen	Zhu Yunwen	1398-1402
3	Chengzu	Yongle	Zhu Di	1402-1424
4	Renzong	Hongxi	Zhu Gaozhi	1424-1425
5	Xuanzong	Xuande	Zhu Zhanji	1425-1435
6	Yingzong	Zhengtong Tianshun	Zhu Qizhen	1435-1449 1457-1464
7	Daizong	Jingtai	Zhu Qiyu	1449-1457
8	Xianzong	Chenghua	Zhu Jianshen	1464-1487
9	Xiaozong	Hongzhi	Zhu Youcheng	1487-1505
10	Wuzong	Zhengde	Zhu Houzhaoh	1505-1521
11	Ruizong	Jiajing	Zhu Houcong	1521-1567
12	Muzong	Longqing	Zhu Zaihou	1567-1572
13	Shenzong	Wanli	Zhu Yijun	1572-1620
14	Guangzong	Taichang	Zhu Changluo	1620
15	Xizong	Tianqi	Zhu Youjiao	1620-1627
16	Sizong	Chongzhen	Zhu Youjian	1627-1644

Kaynak: Frederic Wakeman, Jr, *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985, s. xi; Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, s. 272.

Birçok tarihçiye göre, Han (M.Ö. 206-M.S. 220 arası), Tang (618-907) ve Song (960-1279) dönemlerine nazaran, Ming Hanedanı dönemi Çin tarihinin altın çağlarından biridir.²¹ Ming Hanedanı döneminde Çin ile Asya'daki devletler, Hindistan'ın yanı sıra Ortadoğu gibi birçok bölgeyle diplomatik ve ticari bağlantılar geniş ölçüde kurulmuştur. Bununla birlikte keşif çağı ortamında Ming Hanedanı'nın Avrupalılarla temasları da artmıştır. Özellikle İmparator Yongle zamanında “hadım amiral” olarak bilinen aynı zamanda bir Müslüman olan Zheng He (1371-1433), Güneydoğu Asya'dan Kızıldeniz ile Afrika'nın doğu kıyılarına birçok sefer düzenlemiştir. 1405 yılında başlayan ilk seferden 1432-1433 yılında son sefere kadar toplam yedi sefer düzenlenmiş, her sefer 20 ay sürmüştür. Bunlardan sadece ilk sefere 62'si büyük, 225'i küçük çapta olmak üzere 287 geminin ve 27.800 askerin katıldığı bilinmektedir. En büyük geminin

²¹ Song Limeng, “Luca Pacioli Zamanında Çin’de Muhasebe” (çev. Aydan Çelenk Üstün), *Muhasebe ve Finans Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 2012, s. 179.

uzunluğu 160, genişliği ise 60 metreydi.²² Yabancı ülkelere Ming'in gücünü göstermek ve Çin'in zenginliğini sergilemek amacıyla gerçekleştirilen bu faaliyetlerle birlikte XV. yüzyılın başlarında Ming bayrağı Güneydoğu Asya, Hindistan, Ortadoğu ve Afrika limanlarında dalgalanmıştır. Zheng He'nin gemileri yüklü miktarda ipek, porselen, baharat ve sair emtiayı ziyaret ettiği bölgelere taşımıştır. Aden ve Dhofar'a Güneydoğu Asya ve Hint biberleri, Basra Körfezi'nde Hürmüz Boğazı'na Hint baharatları ve biberleri, Mogadişu'ya sandal ağacı ve pirinç, Mekke'ye demir kazanlar ve buz götürülmüştür.²³ Ayrıca, yedi kişilik bir Çin heyeti de Mekke'yi ziyaret etmiştir.²⁴

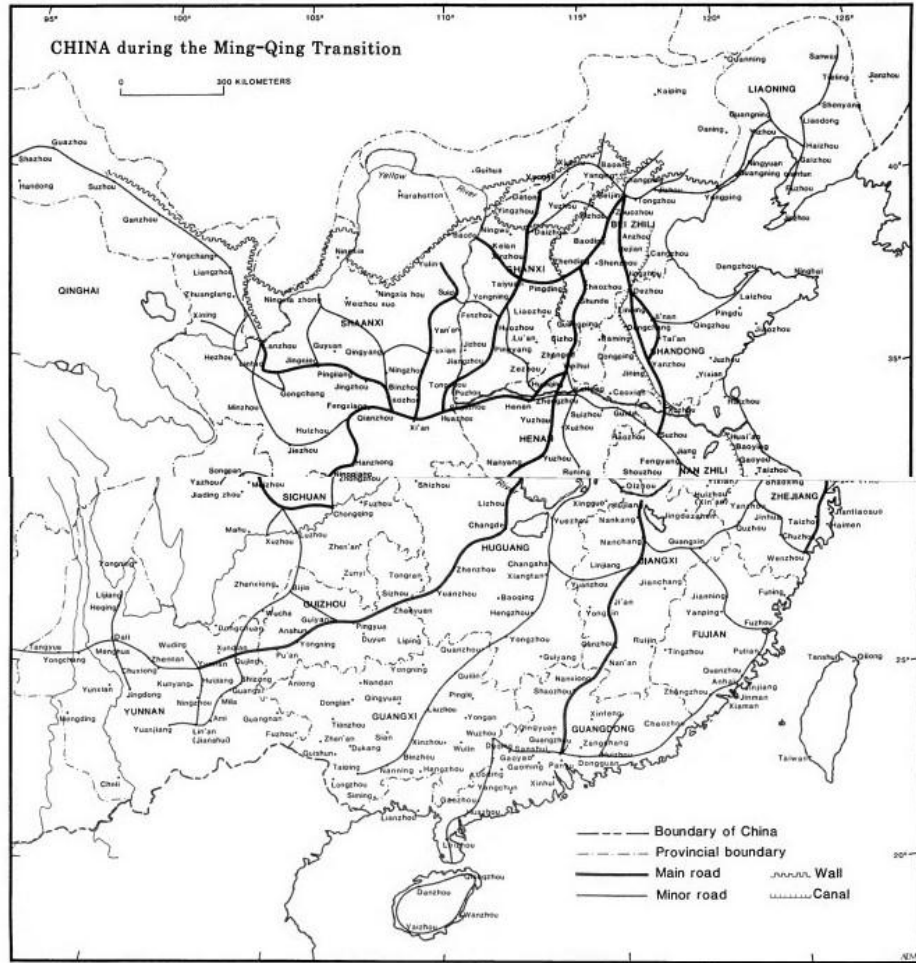
Harita 2. Ming Hanedanı Döneminde Çin (1582-1610)

Kaynak: George L. Harris, "The Mission of Matteo Ricci, S.J.: A Case Study of an Effort at Guided Culture Change in China in The Sixteenth Century", *Monumenta Serica*, Vol. 25, 1965, s. 167.

²² Huang (çev. Sönmez), *A.g.e.*, s. 199.

²³ Song, *A.g.m.*, s. 181.

²⁴ Huang (çev. Sönmez), *A.g.e.*, s. 200.

Harita 3. Ming-Qing Geçiş Boyunca Çin

Kaynak: Frederic Wakeman, Jr, *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985, s. 29.

Hiç kuşkusuz, Ming tesirinin birçok bölgeye yayılmasıyla XV. yüzyıl Ming Hanedanı'nın diplomasideki en başarılı dönemi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu ise, bir uluslararası güç olarak dünya düzenine katıldığında etkisi yalnızca Balkanlar, Akdeniz veya Kızıldeniz değil, aynı zamanda başka bölgelerde de görülmüştür. Özellikle XVI. yüzyılda Osmanlı etkisi Hint Okyanusu ve Uzakdoğu'nun yanı sıra Güneydoğu Asya'ya kadar yayılmıştır.²⁵ Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu ve Ming

²⁵ Suraiya Faroqhi, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München: Verlag C.H. Beck oHG, 2006. (Shelley Frisch trans.), *The Ottoman Empire: A Short History*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 2008. (çev. Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s. 52-53; Anthony Reid, "Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia", *Journal of Southeast Asian History*, Vol. 10, No. 3, Dec. 1969, s. 395-414; İsmail Hakkı Göksöy, "Malay-Endonezya Kaynaklarına Göre Türkler ve Osmanlı-Açe İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt 14, Sayı 1, ss. 175-187; İsmail Hakkı Kadı, *The Ottoman Empire and the Kingdom of Siam Through the Ages*, Bangkok: Institute of Asian Studies, Chulalongkorn University, 2016, s. 1-23.

Hanedanı'nın bu dönemdeki diplomasisi, iki devlet arasındaki temaslar ve ilişkiler üzerine kurulmuştur.

Diğer yandan, Türkler ve Çinlilerin ikili ilişkilerinin uzun yıllara dayanıyor olması ve Türklerin en eski tarihi kayıtlarının Çin resmi tarihi içinde yer almasını sağlamıştır. Bazı kaynaklara göre, Türklerin Çinliler ile ilişkilerinin, Çin tarihinin en eski devletlerinden biri olan Shang döneminde (M.Ö. XVII-XI. yüzyılların arasında) başladığı görülse de²⁶, bazı kaynaklarda, M.Ö. 209 yılında Maodun (Mao-tun) olarak adlandırdığı Mete Han (Modu Chanyu) döneminde Türk-Hun (Xiongnu, yani Hiung-niu, Şiongnu) ilişkileri ile başladığı söylenmektedir.²⁷ Han Hanedanı döneminden itibaren Çinliler Türkler ile ilişkileri farklı aşamalarda (öncelikle Türk-Hun sonra Göktürk ve Doğu Türk) devam etmiştir. İlk olarak, Han Hanedanı döneminde, “*Hanshu*” (yani Önceki Han Hanedanı Tarihi) isimli bir resmi kaynağa göre, “Batı Bölgeleri” ya da “Batı Toprakları” denilen Hunlar ile ilk ilişkileri İmparator Wudi zamanında (M.Ö. 140-87) başlamıştır.²⁸ M.S. 220 yılında Han Hanedanı'nın çöküşüyle birlikte, Çin, uzun bir parçalanma ve fetret dönemine girmiştir. Üç devlet devrinden (220-280), Jin Hanedanı (265-420) ve Güney Kuzey Hanedanları dönemine kadar (420-589) Çin'in siyasi bütünlüğü bozulmuştur. Bu dönemde Türkler, Çin'in içerisinde yerleşimlere başlamış ve Çin topraklarının bir kısmını ele geçirmişlerdir.²⁹ Bilhassa, Tuoba (Taba) ve Şianbei isimli iki önemli Türk ve Moğol kökenli devlet ortaya çıkmıştır. Hatta bu devletler Çin'in yeniden siyasi birliğini sağlamasında önemli rol oynamıştır.³⁰ Bu dönemde Faxian (Fa-hsien, 337-420) ve Song Yun (?-528) gibi bazı Çinli Budist rahipler Batı bölgelere seyahat etmiştir.³¹ Sui Hanedanı (581-618) ve Tang Hanedanı (618-907) dönemine geldiğinde Türkler, Çince'de “Tujue” olarak adlandırılan Göktürk adıyla tarih sahnesine çıkmıştır. 534'ten önce Göktürkler [bazen T'u-küe'ler olarak yazılır] Çin sınırına gelerek Çin ile ilişki

²⁶ Eberhard, A.g.e., s. 31.

²⁷ Barış Adıbelli, *Osmanlıdan Günümüze Türk - Çin İlişkileri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007, s. 15.

²⁸ Ayşe Onat, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde “Batı Bölgeleri”*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012, s. 13.

²⁹ Eberhard, A.g.e., s. 123.

³⁰ Huang (çev. Sönmez), A.g.e., s. 97.

³¹ Kürşat Yıldırım, “Fa Hsien'in Türkistan'da Seyahati”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Yaz 2015, 45-58; Kürşat Yıldırım, “Sung Yün'ün Türkistan'daki Seyahati”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX, Sayı 1, 2015, 281-300.

kurmak istese de bu ilişkinin 545 yılında gerçekleştiği bilinmektedir.³² Bununla birlikte, Han döneminde başlayan İpek Yolu sayesinde Çinliler Türkler ile ilişkilerini de yoğunlaştırmıştır. Özellikle, bu dönemde müzik, dans, resim, mimari, edebiyat ve sosyal hayat gibi Türk kültürüne özgü birçok adet Çin kültürünü etkilemiştir.³³

Nitekim XVI.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Ming ilişkileri incelendiğinde, tarih boyunca süregelen Türk-Çin ilişkilerinin adeta bir devamı gibi olduğu anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle, önceki dönemlerde Türk-Çin ilişkileri, Osmanlı-Ming ilişkilerinin tarihsel bir devamı mahiyetinde olmuştur.

1.2. XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-Çin İlişkileri

Osmanlı Devleti ve Ming Hanedanı arasında coğrafi uzaklıktan dolayı nispeten sınırlı oranda ilişki kurulmuştur. Aynı zamanda bu ilişkilere dair bilgilerimiz de yeterli değildir. Buna karşılık Türklerin Çin algısı üzerine daha fazla veriye sahibiz.

Tarih boyunca Çin Şi Huangdi (Qin Shi Huang 221-210 M.Ö) dönemi hariç, Çinliler hiçbir zaman kendi ülkelerine Çin dememişlerdir. Onlar kendi ülkelerini “Zhongguo” (orta ülke) ya da “Zhonghua” adlarıyla ifade etmişlerdir. Bununla birlikte etnik aidiyet ya da millet ismi olarak, Çinli değil, “Han”, “Hanren” (Han Halkı), “Hanzu” (Han Milleti, Han Ulusu) ya da “Xia”, “Huaxia” terimlerini kullanmışlardır.³⁴ Fakat çoğu zaman Batı’daki milletler bu bölgeyi Çin diye tanımlamışlardır. Bu isim aslında Çin tarihinde kurulan dördüncü devlet olan “Qin” (Ch’in, yani Çin, 221-206 M.Ö) Hanedanı’nın adından gelmektedir. İktadarı kısa sürmüş olmasına rağmen Qin Hanedanlığı yıkıldıktan sonra şimdiye kadar Batılılar, bölgede kurulan yeni hanedan

³² Liu Mau-Tsai (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 9.

³³ Wolfram Eberhard (çev. İkbâl Berk), “Eski Çin Kültürü ve Türkler”, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt 1, Sayı 4, 1943, 19-29; Bülent Okay, *Sui-Tang Hanedanları Döneminde Çin’deki Orta Asya Kökenli Kişiler ve Çin Uygarlığına Katkıları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sinoloji Bilimdalı, 2008; Nuray Pamuk, *Çin’in Tang Hanedanlığı Döneminde Türklerin Çinliler Üzerindeki Kültürel Etkileri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sinoloji Bilimdalı, Ankara, 2012; Caner Karavit, “Eski Türk Sanatına Çin Kültürünün Etkileri”, in *Türkiye’de Çin’i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar* (Selçuk Esenbel - İsenbike Togan - Altay Altı hazırlayan), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013, s. 60-62; Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Çin Âileleri, I”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 25, Bahar 2015, 315-330; Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Çin Âileleri, II”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 25, Güz 2015, 359-371; Kürşat Yıldırım, “Türk Menşeli Bazı Çin Aileleri: Hun, Li, Jin ve Yuwen”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 26/1, 2016, 447-458.nn

³⁴ Alimcan İnayet, “Divanü Lûgat-it Türk’te Geçen Çin ve Maçin Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall 2007, s. 1180.

veya devletlere “Çin”, bu ülkenin halkına “Çinli” demeye devam etmişlerdir. Arapça’da ise “Sin” adı, Ortaçağ’daki Sanskritçe’de “Cina” kelimesinden gelmektedir.³⁵ İskoçyalı Şarkiyatçı Henry Yule’nun (1820-1889) açıklamasına göre, Arapça’da, “ch” sesi olmadığından “Çin” ve belki de bazen “Thin” haline gelmiştir.³⁶

Çin’i tanımlamak için kullanılan hanedan isimleri yalnızca Qin (Çin) ile sınırlı değildir. Benzer bir şekilde bölgeyi adlandırmak için “Kitay” (ya da Kıtay, Hıtay) da kullanılmaktadır. Bugünkü İç Moğolistan ve Çin’in kuzey bölgesinde yer alan Kitanlar (Kidan, ya da Karahıtay³⁷) tarafından kurulan ve Song Hanedanı’na karşı karşıya gelen Liao Hanedanı (907-1125) döneminden gelmiştir. Dolayısıyla kuzey ve batı kavimleri Çin’e “Kitan” demişlerdir. Bu terim Müslüman yazarları tarafından “Hitay”, “Hatay” şeklinde, Avrupalılar tarafından “Catai”, “Cathay” şeklinde ifade edilmektedir.³⁸ Ruslar, Yunanlılar ve Farslar Çin’e “Khitai”, Orta Asya Türkleri Çin’e ve Çinliler’e “Kıtay” ya da “Hitay” demişlerdir.³⁹

Türkiye Türkleri ise, Çin’i ve Çinliler’i kastetmek için Çin, Çinli ya da Kıtay, Hıtay terimlerini sık kullanmışlardır. Ayrıca, Kaşgarlı Mahmud “*Divanü Lugat-it Türk*” (XI. Yüzyıl) isimli eserinde “Tawgaç”, “Maçin” gibi başka terimler de tercih etmiştir:

“Tawgaç: “Maçin”in adıdır. Burası, Çin’den dört ay uzaktadır. Çin, aslında üç bölüktür: Birincisi “Yukarı Çin”dir ki, doğudadır; buna “Tawgaç” derler. İkincisi “Orta Çin”dir; burası “Xıtay” adını alır. Üçüncüsü “Aşağı Çin”dir, “Barxan” adı verilir; bu, Kaşgardadır. Lâkin, şimdi “Maçin”, “Tawgaç” diye tanınmıştır. “Xıtay” ülkesine de “Çin” denilmiştir.

Tawgaç: Türklerden bir bölüktür. Bu diyarda otururlar; bu sözden alınarak, bunlara “Tat Tawgaç” denir, “Uygur” demektir; “Tat”tır, “Çinli”dir. Bu “Tawgaç”tır.

³⁵ 费孝通, 中华民族多元一体格局, 北京: 中央民族大学出版社, 1999. Fei Xiaotong, *Zhonghua minzu duoyuan yiti geju*, Beijing: Zhongyang minzu daxue ban she, 1999. Fei Xiaotong, *Çin Milletinin Çok Boyutlu Birliği*, Pekin: Merkezi Milletler Üniversitesi Yayınevi, 1999, ss. 170, 232’den nakleden İnayet, A.g.m., s. 1178.

³⁶ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, Vol.1, London: The Hakluyt Society, 1915, s. 11.

³⁷ Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: İSAM, 2001, s. 415-416.

³⁸ İnayet, A.g.m., s. 1179.

³⁹ Yule, A.g.e., s. 146; Muhaddere N. Özerdim, “Acaib-ül-Letaif (Hıtay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (3), 1950, s. 347.

*Tawgaç: Büyük ve eski yapıların hepsine birden “tawgaç edhi” adı verilir. Nitekim Araplar bu gibi izlere “ulusunun izeri” derler. Bu kelime ile Hanlar da lakaplanarak “Tawgaç Xan” denilir; “ülkesi eski ve büyük” demektir”.*⁴⁰

Aslında “Tawgaç” (ya da Tabgaç, Tavgaç) isimleri antik Çin’deki “Xianbei” Siyenpiler (Siyanpi) kabileleri içerisindeki “Tuoba” (Tuoba shi) bilinen Tabgaç boyu adından gelmiştir. Bu nedenle batıdaki kavimler Çin’i “Taugast” (ya da Tabghach, Tawghach) yani Tabgaç olarak adlandırmıştır. Orhun Yazıtlarında görülen “Tabgaç” adı Orta Asya’da Çağatay Hanlığı (1227-1370) dönemine kadar kullanılmıştır.⁴¹ Bununla birlikte, Kaşgarlı Mahmud “*Divanü Lugat-it Türk*” eserinde de şöyle yazdı: “Çin ve Maçin halkının ayrıca dilleri vardır. Bununla beraber şehirliler Türkçeyi iyi bilirler. Mektuplarını, bize, Türk yazısı ile yazarlar”⁴² ve “Çin ülkesi Tibetin doğu tarafındadır. Batı tarafında Kişmir, kuzayında Uygur illeri, güneyinde Hind Denizi bulunur”.⁴³ Buna göre, Maçin ise “Manzi” (ya da Man-tze, Man-tsu, Latince ise: Mangi, yani barbarlar anlamına gelir) denilen Çin’in güney bölgesine verilen bir addır.⁴⁴

Görülüyor ki, coğrafi mesafe bile Türklerin Çin algısının oluşumuna engel olmamıştır. Ancak iki ülkenin ilişkileri konusunda Ogier Ghiselin de Busbecq’in (Auger Gislen de Busbeck, Augerius Gislenius Busbequius, 1522-1592) “Kitay” a bir Türk dervişinin seyahatini anlatan çalışması dolaylı kaynak olarak kullanılabilmiştir.⁴⁵ XV. yüzyıldan XVIII. yüzyıla kadar Osmanlıların Çin algısı yeni bir döneme girmiş, Ming Hanedanı döneminde Çin’e yönelik yeni tanımlamalar ortaya çıkmıştır.⁴⁶

Şimdiye kadar bilinen en eski Ming dönemindeki Çin’e seyahat kitabı ve ilk sefaretnamesi Hoca Gıyâsüddin Nakkaş tarafından Hicrî 825’te (1421-1422) Farsça olarak kaleme alınan “*Acâibü’l-Letâif*” adlı eserdir. Millet Kütüphanesi Ali Emiri Tarih 828 numarada kayıtlı olan bu eser, Hicrî 1140’da (1727-1728) Şeyhülislam Kûçek

⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud (çev. Besim Atalay), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985, ss. 453-454.

⁴¹ Fei, A.g.e., s.173’den nakleden İnayet, A.g.m., s. 1179.

⁴² Kaşgarlı Mahmud (çev. Atalay), A.g.e., s. 29.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud (çev. Atalay), A.g.e., s. 355.

⁴⁴ Henry Yule, *Cathay and the Way Thither*, Vol.2, London: The Hakluyt Society, 1915, s. 177.

⁴⁵ Yule, A.g.e., Vol. 1, s. 181, 296-298.

⁴⁶ Ildikó Béller-Hann, “Ottoman Perceptions of China”, *Comité International d’Études Pré-ottomanes et Ottomanes VIth Symposium*, Cambridge, 1st-4th July 1984, edited by Jean-Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel, Istanbul - Paris - Leiden: The Divit Press, 1987, s. 57.

Çelebizâde İsmail Âsım tarafından III. Ahmet döneminde Damat İbrahim Paşa'nın emriyle “*Hıtây Sefâretnâmesi*” adıyla Osmanlıca Türkçesi'ne çevirilmiştir.⁴⁷ Timur'un oğlu Mirza Sahruh, Hıtay'a elçi gönderdiğinde elçi heyetinde Hoca Gıyâsüddin (Gıyâseddîn) Nakkaş bulunmuştur. Gıyâseddîn Nakkaş 1419 yılında Herat'tan yola çıkmış, Hıtay'a giderken ve oradan memleketine dönerken gördüğü şeyleri kaydetmiştir.⁴⁸ Onun “*Hıtây Sefâretnâmesi*”nde Çin hakkında din inanışları, toplumsal yapı, emniyet sistemleri, kanunları uygulayış şekli, coğrafi özellikler, mimari özgünlük, yabancı elçileri kabul kuralı gibi birçok konular görülmektedir.⁴⁹

Gıyâseddîn Nakkaş'ın “*Hıtây Sefâretnâmesi*” dışında Maverâünnehir kökenli olan tüccar Ali Ekber Khitayi (Hıtâi)'nin “*Hıtainame*”nin Çin'e ilişkin en eski Osmanlı seyahat kitaplarından biri olduğu bilinmektedir. Asıl ismi “*Kânunnâme-i Çin ü Hıtây*” olan “*Khitainame*” (Khatayname) yani “*Hıtainame*” 1500-1510 civarında Çin'e seyahat eden Ali Ekber Hıtâi tarafından Farsça yazılmıştır.⁵⁰ Ali Ekber'in Mayıs 1516'da bitirdiği bu seyahatname, önce Yavuz Sultan Selim'e, sonra 1520'de Kanuni Sultan Süleyman'a takdim edilmiştir.⁵¹ Bundan sonra, III. Murad döneminde 1582'de “*Terceme-i Târîh-i Nevâdir-i Çin Mâçîn*” adıyla Farsça'dan Osmanlı Türkçesi'ne tercüme edilmiştir.⁵² “*Hıtainame*”nin bu nüshasından bazı bölümler Hezarfen Ahmed Çelebi tarafından “*Tenqihu't-tevarikh*” adlı eserinde alıntılanmış, ayrıca Katib Çelebi'nin Arapça yazdığı “*Keşf ez-zunûn 'an esâmî el-kutub ve l'fünûn*” adlı bibliyografya eserinde “*Qanun-nameh-ye Chin ve Khita*” ismiyle bahsedilmiştir.⁵³ Hicrî 1270'te (1853-1854) Mühendishane matbaasında “*Kanun-name-yi Çin u Hita ve ya*

⁴⁷ Betül Mutlu, “15. Yüzyılda Hıtay'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hıtay Gözlemleri”, *Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, Cilt 17, Sayı 67, 2011, 3, s. 125; Sadedtin Eğri, “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây'da İpek Yolu İzlenimleri”, *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring 2012, s. 417.

⁴⁸ N. Özerdim, *A.g.m.*, s. 345.

⁴⁹ Mutlu, *A.g.m.*, s. 129.

⁵⁰ Eğri, *A.g.m.*, s. 414.

⁵¹ M. Pınar Emiralioğlu, “Relocating the Center of the Universe: China and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Vol. XXXIX (2012), s. 171; Ralph Kauz, “One the Last Documents on the Silk Road: The Khataynameh of Ali Akbar”, *The Silk Road*, Vol.3, No. 1 (June 2005), s. 59.

⁵² Eğri, *A.g.m.*, s. 414; Béller-Hann, *A.g.e.*, s. 57; Emiralioğlu, “Relocating the Center of the Universe...”, s. 171; Kauz, *A.g.m.*, s. 59.

⁵³ Emiralioğlu, “Relocating the Center of the Universe...”, s. 171. Ildikó Béller-Hann'a göre, Hezarfen de Çin'in ayrıntılı bir tanımlaması verir, ancak eseri Cihannüma'dan neredeyse kesin bir borçlanmıştır. Hezarfenn, *Tenqihu't-tavarikh*, Cambridge University Library Ms. Or. 491, f. 205. Bkz. Béller-Hann, *A.g.e.*, s. 58.

Hitay-name” (Kanunnâme-i Çin ü Hitây) adıyla yayınlanmıştır.⁵⁴ Kaveh Louis Hemmat’ın değerlendirmesine göre, günümüzde bu eserin 16 nüsha, 5 tane Farsça ve en az 11 tane Osmanlı Türkçesi el yazması bulunmaktadır.⁵⁵

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu eser birçok araştırmacı tarafından dikkate alınmıştır. Öncelikle, Heinrich Leberecht Fleischer (1801-1888), Berlin ve Dresden’deki Osmanlı Türkçesi nüshasını bulmuş ve 1851’de dördüncü bölümü Almanca’ya çevirmiştir.⁵⁶ 1861’de Julius Theodor Zenker (1811-1884), Farsça orijinalini herhangi bir Avrupa kütüphanesinde hala bulamadığından Osmanlı Türkçesi nüshasından ilk dört bölümü tekrar çevirmiştir.⁵⁷ Daha sonra Charles Schefer (1820-1898) İstanbul’daki Farsça nüshayı kullanmıştır. Farsça metindeki yazım, sözdizimi ve tekrarlama gibi hata göz önüne alındığında, “*Hitainame*”nin yazarının büyük olasılıkla Orta Asya’dan Osmanlıcası Farsça’dan daha iyi olan biri olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁸ Özellikle, Paul E. Kahle (1875-1964) 1934’te Ali Ekber’in açıklamalarının tamamen güvenilir olduğunu ve yazarın daha önce yaptığı çalışmalarda görüleceği gibi Marco Polo *Seyahatnamesi*’ni kopyalamadığını savunmuştur.⁵⁹ Kahle “*Hitainame*”nin ciddi olarak ele alınmayı hak ettiğini öne sürmüştür, çünkü Ming Hanedanı dönemine ilişkin en değerli kayıtları içerdiğini ve neredeyse hiç Çince olmayan bir kaynak olarak

⁵⁴ Eğri, A.g.m., s. 414.

⁵⁵ Farsça nüshası: *Kahire’de Dar al-Kutub*: TP 528-Tal’at Farsça Koleksiyonu 528 (1273/1856-1857); *İstanbul’da Süleymaniye Kütüphanesi*: AE 249-Aşir Efendi 249 (XVI. yüzyılda), EE 609-Esad Efendi 609 (1154/1741-1742), EE 610-Esad Efendi 610 (1154/1741-1742); *Paris’te Bibliothèque Nationale Française*: SP 1354-Supplément Persan 1354 (XIX. yüzyıl); Leiden’de: LW 854-Legatum Warnerianum Or. 854 (1696).

Osmanlı Türkçesi: *İstanbul’da Süleymaniye Kütüphanesi*: EE 1852-Esad Efendi 1852 (995/1587), EE 1853-Esad Efendi (1141/1729), EE 2107-Esad Efendi 2107 (1089/1678), AS 3188-Ayasofya 3188, HME 4941-Haci Mahmud Efendi 4941 (1270/1854), R 1644-R.1644 (1144/1703), VE 1963-Veliyeddin Efendi 1963/3; *Dresden’de Dresdener Bibliothek*: Morgenlaendische Handschriften, Nr. 71 (1081/1670); *Berlin’de Bibliothek*: HD 95-Hs. Diez A. 80. Oct. 95 (1728), HD 898-Hs. or. Quart 898 (1836); *Paris’te Bibliothèque Nationale Française*: ST 1130-S Supplément Turc 1130. Bkz. Kaveh Louis Hemmat, *A Chinese System for An Ottoman State: The Frontier, The Millenium, and Ming Bureaucracy in Khatayi’s Book of China*, Ph.D. Dissertation, Illinois: Chicago University, 2014, s. 65.

⁵⁶ H.L. Fleischer, “Über das türkische Chatai-name”, in *Reprint of Text and Studies on the Historical Geography and Topography of East Asia*, vol 126 (ed. Fuat Sezgin, et al.), Frankfurt: IGAIW, 1993, 96-107.

⁵⁷ J. Th. Zenker, “Das chinesisches Reich, nach dem türkischen Khataname”, A.g.e., 109-129.

⁵⁸ Charles Schefer, “Trois Chapitres du Khitay Nameh: Texte Persan et Traduction Française”, A.g.e., 159-214.

⁵⁹ Paul E. Kahle, “Eine Islamische Quelle über China um 1500 (Das Khitayname des Ali Ekber), *Acta Orientalia*, XII, Leyden, 1934, 91-110; reprinted in A.g.e., 379-398.

İmparator Zhengde'nin hükümdarlığı hakkında önemli bilgiler verdiğini belirtmiştir.⁶⁰ Buna karşın A. Zeki Velidi Togan, "*Hitainame*"nin Çin'e dair orijinal bir kaynak olarak kabul etmediğini iddia etmiştir. Ona göre, Ali Ekber, Gıyâseddîn Nakkaş'ın eserini tarafından istifade edilmiş ve 851 yılı civarında Çin'i seyahat eden Süleyman el-Tacir'in "*Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*" adlı eserinden almıştır.⁶¹ Halbulki, 1967'de doktora tezi çalışmasında Lin Yih-Min, Çin kaynaklarıyla karşılaştırarak Ali Ekber'in Çin'de bizzat seyahatı dışında eserini yazarken Gıyâseddîn Nakkaş'ın eserinden yararlandığı incelemiştir.⁶²

Anlaşıyor ki, "*Hitainame*" ya da "*Terceme-i Târîh-i Nevâdir-i Çîn Mâcîn*", Çin topoğrafyası, tarihi, iktisadı, geleneklerinin yanı sıra toplumu üzerine gerçekten zengin bir antolojidir. Kronolojik olarak (bir tarih gibi), yazarın güzergahı (bir seyahat günlüğü gibi) veya mekansal olarak (bir coğrafya gibi) düzenlenmemiş, fakat bir tanımlama olarak, ansiklopedik bir dizi halinde bölümlere ayrılmıştır.⁶³ 20 bölümden oluşan "*Hitainame*"de Çin hükümetinin, ordusunun ve yönetiminin yapısının yanı sıra Ming Hanedanı'ndaki gelenekleri, gümrükleri ve Çin toplumunun yaşam biçimi aydınlatılmıştır.⁶⁴ "*Hitainame*" içerisinde şu başlıklar altında konular ele alınmıştır: "*Bâb-ı Evvel: Hitânın Yolları ve Mülkünün Muhâfazası Beyânındadır*" (Çin'de güzergâhlar), "*Bâb-ı Sâni: Muhtelif Dinler Beyânındadır*" (Çin'de çeşitli dinler), "*Bâb-ı Sâlis: Şehr ve Hisâr ve Dîvânîhâneleri Beyânındadır*" (Şehirler ve hisarlar, posta istasyonları), "*Bâb-ı Râbi: Ol Şehrde Bulunan Asâkirin Kânûn ve Nizâmları Beyânındadır*" (Ordu), "*Bâb-ı Hâmis: Hazîne ve Gılâl Mühimmâtı Beyânındadır*" (Hazine), "*Bâb-ı Sâdis: Taht ve Saltanat ve Sarây ve Nişânları ve Hâdimleri Beyânındadır*" (İmparatorluk sarayı, mahkemesi ve çalışanlar), "*Bâb-ı Sâbi: Zindânları ve Ehl-i Zindân Ahvâllerin Beyânındadır*" (Hapishane), "*Bâb-ı Sâmin: Alay ve*

⁶⁰ Mevhibe Pınar Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World: Visual and Textual Representation in the Sixteenth-Century Ottoman Empire (1514-1596)*, Ph.D. Dissertation, Illinois: Chicago Univesity, 2006, s. 189.

⁶¹ A. Zeki Velidi Togan, "Ali Ekber. Ali Akbar Hitai", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, s. 318. Ayrıca, bkz. Ahmet Taşağıl, "Hitâyname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul: İSAM, 1998, s. 405.

⁶² Lin Yih-Min, *Ali Ekber'in Hitayname Adlı Eserinin Çin Kaynaklarını ile Mukayese ve Tenkidi*, Taipei, 1967, 351s. İngilizce olarak bir özeti de yayınlanmıştır, bkz. Lin Yih-Min, "A Comparative and Critical Study of Ali Akbar's Khitay-nama with Reference to Chinese Sources", *Central Asiatic Journal*, Vol. 27, No. 1/2 (1983), 58-78.

⁶³ Hemmat, A.g.e., s. 75.

⁶⁴ Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 183.

Saltanatların Beyânındadır” (Törenler ve bayramlar), “*Bâb-ı Tâsi: Mülk-i Hitây Kaç Kısım Olup ve Metâları Beyânındadır*” (Çin’in 12 eyaleti), “*Bâb-ı Âşir: Iyş u İşretleri Beyânındadır*” (Eğlence ve bahçeler), “*Bâb-ı Hâdî-Aşer: Sâzende ve Nüvâzendeleri Beyânındadır*” (Saz sanatçısı ve onların güzel kızları), “*Bâb-ı Sâni-Aşer: Nücûm Vesâir Fünûn-ı Garîbe Beyânındadır*” (Şaşırtıcı ve benzersiz sanatlar, tedaviler, maskeli balolar ve astronomi), “*Bâb-ı Sâlis-Aşer: Zabt-ı Beldesi Beyânındadır*” (Çin’de kanun yapan kimse), “*Bâb-ı Râbi-Aşer: Hattât-hâne ve Muallim-hâneleri Beyânındadır*” (Devlet daireleri ve okullar), “*Bâb-ı Hâmis-Aşer: Ol Beldeye gelen Ashâb-ı Ticâret Ahvâli Beyânındadır*” (Batı’dan bölgeye gelen tüccarlar), “*Bâb-ı Sâdis-Aşer: Ol Beldenin Kabâyili Beyânındadır*” (Bölgedeki Tibetliler ve onların mastifleri, Doğu Hindistan’dan gelen tüccar), “*Bâb-ı Sâbi-Aşer: İdâre-i Mülk Beyânındadır*” (Tarım ve itfaiye, mangal kömürü), “*Bâb-ı Sâmin-Aşer: Meskûkât ve Sarrâfları Beyânındadır*” (Altın, gümüş paraları ve kağıt parası), “*Bâb-ı Tâsi-Aşer: Kavânînin ve Kavâidinde Dikkatleri Beyânındadır*” (Onların kanun ve ilkelerine saygıları), “*Bâb-ı İşrûn: Elbise ve Ta’zim-hâneleri Beyânındadır*” (Kıyafetlerin bereketi ve kağıt kesme sanatı).⁶⁵

Birinci bölümde Ali Ekber, İslam ülkelerinden Çin’e giden yollar hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Ona göre, o dönemde Çin’e üç ana kara güzergâh vardı.⁶⁶ “*Mülk-i Hitâ’nın diyâr-ı İslâm’dan üç yolu vardır. Cânib-i [taraf] berrden [kara] biri Keşmir ve biri Hoten ve biri Moğolistan... Hoten ve Keşmir yolu abâdândır [mamur]. Adım adım üzerine suyu ve alefi vâfirdir [çoktur]. Ve ammâ Moğolistan tarîkının on beş günlük mesafesi susuz ve alefsizdir. Ammâ her menzilde adam boyu kazsalar, su çıkar. Ve bazı mahallinde bir zirâ’ (75-90 cm) mikdarı kazıldıkda su çıkar. Ammâ Moğol yani Çağatay yolu vâsi’ [geniş] ve latif yoldur*”. Bununla birlikte, Çin’e gitmek için uzaklığından söz edilmiştir: “*Ve kenâr-ı Ceyhûn’dan serhadd-i Hitâ’ya varınca üç aylık yoldur. Ve her gün bir menzildir...*”⁶⁷

İkinci bölümde imparatorluk tapınaklarında imparatorun ibadet biçimleri üzerinde durulmuş, saltanat süren imparatorun gizli bir Müslüman olduğu söylenmiş ve iktidarda kesiminin dini ideolojisi, Budizm ve Çin’deki Müslümanların durumu anlatılmıştır. Ona

⁶⁵ Eğri, A.g.m., ss. 414-415; ve Hemmat, A.g.e., s. 77.

⁶⁶ Yih-Min Liu, “A Comparative and Critical Study of Ali Akbar’s Khitay-Nama with Reference to Chinese Sources”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 27, No. 1/2 (1983), s. 61.

⁶⁷ Eğri, A.g.m., s. 415.

göre, din etnografyaya ait değil, ancak din, ictimai ve toplumsal düzene bütünleyici olarak düşünülmelidir. Eserde Ming İmparatoru buradaki Müslümanları Çin bürokrasisinin tasallutundan hukuka ilişkin üstün bilgisiyle koruyan bir tövbeli kripto-Müslüman olarak tasvir edilmiştir.⁶⁸

Üçüncü bölümde yazar, şehirler ve onların savunması, mimari durumu ile kervansaraylara benzer olan posta istasyonları hakkında bilgiler vermiştir.⁶⁹

Dördüncü bölüm Çin ordusu ve harp yöntemleriyle orduların teçhizatına (tüfek ve top gibi savaşın tüm silahları) ayrılmıştır. Ancak yazar, sözü edilen hususları çok kısa bir şekilde anlatmıştır. Devlet bürokrasisinde çalışanların maaşları ve yatırım yapma imkanları, askerlerin günlük faaliyetleri ile ordu içindeki hiyerarşi ve askerî taktikler de bu bölümde ele alınan konular arasındadır.⁷⁰

Kısaca işlenen beşinci bölümde ise; hükümetin muhafaza ettiği ambar ve hazineler anlatılmıştır. Çin'deki hazine ve depolar; altın, gümüş, ince kumaş, tahıl, kuru meyve, fındık, yem, yakıt gibi önemli malzemeleri içerir. Bu ambarlar her şehirde mevcuttur.⁷¹

Saraydaki hükümetin merkezî idaresini ayrıntılı olarak anlatan altıncı bölüm, Çin'in siyasi tarihi açısından kitabın kalbi sayılabilir. Bu bölümün içeriğinin çoğu, saray içinde merkezi hükümet bürokrasisi ile ilgilidir ve bürokratik işlemleri ele almaktadır. Bu bölüm özellikle binlerce erkek hizmetçi ve cariyeye dahil olmak üzere idari birimleri ve görevlileri ve bunların nasıl işe alındığını ve eğitildiğini kapsamaktadır.⁷² Ali Ekber erkek hizmetçi ve “nüshi”leri (cariye) hizmet alanlarına göre yedi başlık altında ele almaktadır: 1) saray bahçeleri ve bitkilerden sorumlu kişiler, 2) belge toplama sorumluluğu olan görevliler, 3) belgeleri okuma ve işaretlemekten sorumlu kişiler, 4) belgeleri incelemekle görevli bayan cariyeler, 5) Çin hükümetinin hazinesinden sorumlu kişiler, 6) 12.000 nüshi sorumlusu, 7) imparatorun sarayında çalışan bayan cariyeler.⁷³

⁶⁸ Hemmat, *A.g.e.*, s. 78.

⁶⁹ Hemmat, *A.g.e.*, s. 79.

⁷⁰ Hemmat, *A.g.e.*, s. 80.

⁷¹ Hemmat, *A.g.e.*, s. 82.

⁷² Hemmat, *A.g.e.*, s. 82.

⁷³ Aslında Ming Hanedanı sırasında saray hizmetçileri on iki bölüme ayrılmıştır. Şu şekilde: 1) Tören bölümü, 2) İnşaat Bölümü, 3) Saray işleri bölümü, 4) Muhafız ve çadır bölümü, 5) Belgesel işleri bölümü, 6) Yemek işleri bölümü, 7) İbadet bölümü, 8) Hazine bölümü, 9) Mühür bölümü, 10) Saray temizliği bölümü, 11) Kıyafet bölümü, 12) Saray rehberinin bölümü. Liu, *A.g.e.*, s. 71.

Ayrıca, sarayların içinde ve dışında iletişim kurar, yazılı evrak yığınları ve bohçaları gönderir ve alırlar. Dahası, saraydaki törenler ve idarî işlemler ve kurallar, hanedanın intikali yanı sıra devlet dairesinin yapısı ve bürokrasinin sorumlulukları ifade edilmiştir. Saraydaki törenlerin kısmen algısal ve ekphrasis oluşu ve sarayın ana yüzleri-kapılar, duvarlar, köşkler, bürokratların kıyafeti, imparatorun ejderha işlemeli tahtı bu bölümde işlenen diğer konulardır.⁷⁴

Eserin ilk yarısında Çin'in politik ve sosyal yapısı anlatılmış; ikinci yarısında ise, 7. bölümden başlayarak, devletin yönetim şeklinin iç özellikleri olarak tanımlayabileceğimiz çeşitli konular ele alınmıştır. Yedinci bölümde Çin'deki hapisaneler anlatılmış; bölümün büyük bir kısmı, deneyimlerine dayanarak, hapisanelerin nasıl çalıştığına dair bazı gözlemlere ayrılmıştır. Ali Ekber için, hapisanede bulunmak, ona sağlam ve güçlü koşullar ile övgüyle karşıladığı adalet sistemi hakkında bilgi edinme imkânı sunmuştur. Mahkum yalnızca cezalarla ilgili tespitlerde bulunmamış aynı zamanda tutukluların nasıl denetlendiğini de ayrıntılı bir şekilde ele almıştır.⁷⁵

Sekizinci bölümde Çin'deki yılbaşı bayramı anlatılmıştır. Bu bölümde, bayram şenlikleri yanında yeni imparator (Zhengde İmparatoru) da tasvir edilmiştir. Bu bölümde imparatorun son zamanlarında Müslüman olduğu belirtilmiş ve imparatorun bürokrasiyle ilişkisi tartışılmıştır. İmparator, bürokrasiler onun din dönüştürmesi yasadışı ilan ederken “kanun harici [şeyler] üzerindedir” yani kişisel inanç üzerinde herhangi belli bir yargı bulunmadığı cevap vermiş.⁷⁶

Dokuzuncu bölüm, Çin'in on iki eyaletine ve ürettikleri mallara ayrılmıştır. Çin'deki eyaletler arasında Khanbaligh ve Daydu⁷⁷ eski isimlerini kullanılan başkenti yer alır. Ali Ekber, başkentin 840'da (1436-1437) kurulduğuna dikkat çekmiştir [Ming Hanedanı'nın kuzey başkenti olarak Pekin'in yeniden kurulmasının doğru tarihi budur].⁷⁸ Bu arada metinde bazı yanlış bilgiler de yer almıştır. Ali Ekber, Çin'de 12

⁷⁴ Hemmat, *A.g.e.*, s. 83.

⁷⁵ Hemmat, *A.g.e.*, s. 84.

⁷⁶ Hemmat, *A.g.e.*, s. 85.

⁷⁷ Khanbalik yani Hanbalık (Han kenti), Çince'de Dadu telaffuzuyla büyük başkent anlamına gelir. Bkz. W. Barthold, “Khanbalik”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. 4, Leiden: E.J. Brill, 1997, s. 1020.

⁷⁸ Hemmat, *A.g.e.*, s. 85.

rakamının kutsallığına dayanarak eyalet sayısını 12 olarak vermiştir. Ancak döneme ait Çin tarihi kaynaklarında geçen eyalet sayısı 15’dir.⁷⁹

Onuncu ve Onbirinci bölümler Çin kültürü’nün zevk ve sefaya düşkünlüğü ile cezbedici görünüşünü anlatır. Onuncu bölüm ayrıntılı bir şekilde bayram etkinlikleri üzerinde durur; etkinliklerde rol alan müzisyenler hakkında bilgi verir ve şenlikler sırasında tüketilen pirinç şarabanı anlatır. Onbirinci bölüm’de ise, yoksullar ile yoksul mahalleri veya “kırmızı ışıklı mahalle” (kharabat) olarak tanımlanan semtler ve onların müdavimleri (kharabatiyan) incelenmiştir.⁸⁰

Sonraki üç bölüm Çin’deki sanat ve bilimleri anlatır. Onikinci bölüm çeşitli sanat ve zanaatları tarif eder; bunların arasında astronomi ve tıp vardır. Yoldaşlarından birinin kalbi üzerinde yapılan cerrahi bir operasyon ile yaşadığı kronik bir nasıl tedavi edildiği bu bölümde işlenen konulardır. Onüçüncü bölüm uzun zaman önce yaşayan bir vezir olan Çin’in yasamacısı, yani kanun yapıcısı “zaixiang”a ayrılmıştır. Ondördüncü bölüm çok kısadır (tek bir sayfa) ve Çin’deki okulları ele almaktadır. Her eyalette okul vardır ve sadece merkezi idarede tarafından okul inşa edilebilir, o okullarda ağırlık olarak yönetim bilimi öğretilirdi. Bu bölüm, ayrıca Çinlilerin günlerinin ve gecelerinin nasıl sıkı bir şekilde disiplin altına aldığını ve uygun zamanın dışında hiçbir şeyin yapılamayacağını da göstermektedir. İmparator, özellikle uykudan dolayı sorumlulukların yerine getirilmemesinden çok rahatsızdı.⁸¹

Onbeş ve Onaltıncı bölümler, Çin’in dış ilişkilerini, özellikle de Müslüman halklar ile (16. Bölüm) Moğollar ve Tibetliler ile ilişkilerini anlatır. Onbeşinci bölüm, haraç getirenlerinin nasıl kabul edildiğini anlatır. Törende, hükümet tarafından kabul edilen malların listesi ve onlar için verilen mükâfat ile tanımlanmıştır. Onaltıncı bölüm, daha nötr tonlarda, hükümete haraç vermek ve ticaret yapmak için Çin’e gelen binlerce bireyden oluşan dev gibi Moğol grupları anlatır. Aynı zamanda, Tibetliler ve onların mastiflerine değinilmiştir.⁸²

⁷⁹ Liu, *A.g.e.*, s. 64.

⁸⁰ Hemmat, *A.g.e.*, s. 85.

⁸¹ Hemmat, *A.g.e.*, s. 86.

⁸² Hemmat, *A.g.e.*, s. 87.

Kalan bölümler sanat ve bilim konularına geri döner, önemli bir tema da Çin'in zenginlik ve refahıdır. Onyedinci bölümde tarım (genellikle sulamadan ziyade yağmura dayanır) potansiyeli, çeşitli itfaiye araçları ve yangın önleme yöntemleri ile yakıt olarak kömür kullanımı anlatılmaktadır. “Pekin’de kara bir dağ vardır ve Pekin’in yakıtı o dağdan gelmiştir” der Ali Ekber. Ancak bu yakıtın sarayda kullanılmadığını belirtir. Öte yandan bu bölüm, Şaolin Manastırı - Sakyamuni [Gotama Buda] zamanına ait bir tapınak ve bu tapınağın ustaları - da ele alınmış ve buranın aktif bir ibadethane olduğu anlatılmıştır. Onsekizinci bölümde, yarım sayfada saf metalden yapılmayan madeni para sistemi ve kağıt parayı anlatmış. Sonraki bölümde, basitçe kanunun gayretli bir biçimde takip edildiği ve böylece ebeveynlerin çocuklarını mutlu bir şekilde teslim etmeleri ve tam tersi gibi, iki kez de aynı emir vermek gerekmez. Son bölüm, Çin’de tapınaklar, kutlamalar, kağıt kesme sanatı, bolluk ve giysilerin düşük fiyatı gibi çeşitli zenginlik ve güzellik biçimlerinin bir derlemesidir ve orada bulunacak en iyi meyve ve çiçekleri tanımlar.⁸³

Nitekim bazen yanlış telaffuzlar ve bilgiler bulunmasına rağmen hiç şüphesiz, Ali Ekber “*Hıtaine*”si Ming Hanedanı döneminde Çin üzerine açıkça ve değerli bir Osmanlı kaynağı olduğu anlaşılmaktadır.

Çin’e yönelik bir sonraki önemli Osmanlı eseri, çalışmasını 1590 yılı civarında bitiren Seyfî Çelebi’nin “*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây*” isimli tarihidir.⁸⁴ İki yazma nüshadan biri Leiden Üniversitesi Kütüphanesi’nde, diğeri Paris Milli Kütüphanesi’nde bulunan bu eser, Çin, Hindistan, Maverannehir ve İran’ın tarihi, coğrafyası, iktisadi yaşamı, gelenekleri ve yöneticileri üzerine bir çalışmadır.⁸⁵ Leiden nüshasına göre, eserin şu şekilde ismi tanımlanır: “*Kitâb-ı tevârîh-i pâdişâhân-ı vilâyet-i Hind ü Hıtay u Keşmîr ve vilâyet-i Acem ü Kaşgar u Kalmak u Çîn ve sâyir pâdişâhân-ı pîşîn ez-evlâd-ı Çengîz Han ve hâkan u fağfûr u pâdişâhân-ı Hindüstân der zamân-ı*

⁸³ Hemmat, A.g.e., s. 87-88.

⁸⁴ Beller-Hann, A.g.e., s. 58.

⁸⁵ Leiden University Library Cod. 917 (1) Warning; Paris Bibliothèque Nationale Supplément Turc No. 1136. Josef Matuz’a (1925-1992) göre, Leiden’deki nüsha ikincisinden daha eskidir. Bkz. Josef Matuz ed., *L’Ouvrage de Seyfi Çelebi, Historien Ottoman du XVIe Siecle*, Paris: Librairie Adrien Maisonneuve, 1968, s. 16-18’den nakleden Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 196.

Sultan Murad İbn Sultan Selim Han. Min te'lifât-ı defterdar Seyfî Çelebi el-merhûm fî sene 990 (1582) tarihinde".⁸⁶

Seyfi Çelebi'nin bu eseri dokuz bölümden oluşmakta, ilk bölüm Çin'i anlatmaktadır. Bu bölümde, Seyfi Çelebi ondan önceki Ali Ekber gibi, ülkedeki adalet ve Müslümanlar üzerinde durmakta ve aynı zamanda zenginlik ve refahın önemini belirtmiştir.⁸⁷

Öncelikle, Seyfi Çelebi bölgenin haritasını yapmaya çalışır ve ticaret için önemini bildirir: "*Kaşgar vilayeti dahi çok vilayettir ve bir adı dahi Hoten'dir* [bugünkü Kaşgar ve Hotan Doğu Türkistan'da yer alan şehirlerdir]. *Hoten Kaşgar'dır neteki Acem vilayeti hem İran derler ve hem Acem derler. Ve bunlara Çin ve Maçin dahi derler. Maçin yine Hitaya derler ki anda hakan vilayetidir. Ve Çin yine beri Kaşgar'a derler ve tahtının adı Yarkend'dir ki* [bugünkü Doğu Türkistan'da yer alan bir ilçesidir]. *Padişahları anda oturur kırk günlük yoldur Kaşgar'ın bu ucundan o ucuna ve mamurdur*".⁸⁸

Birinci bölümün başka bir kısmında Seyfi Çelebi, Çin'de birçok Müslüman olduğunu haber verir ve buradaki dini yaşantının resmini çizer: "*Şimdi Padişahın adı Cüneydidir* [muhtemelen İmparator Jiajing'dir], *lakabına Hakan* [yani Kağan] *derler ve Fagfur* [aslında Çin İmparatoru] *dahi derler, Hitay dilince ve Hitay'da mütemekkin olan Müslümandır da'ima han derler Türkice zira ki Hitay'da Müslüman çokdur ve Hitay'ın şimdiki padişahın adına Cümdi derler derler, kafirdir puta taparlar ve haşa güneşi kible bilürler*".⁸⁹ Bununla birlikte, Seyfi Çelebi, Ali Ekber'in Çin'in önceki imparatorlarından birinin İslam'a girdiği iddiasını da doğrulamıştır: "*Bu hakandan evvel bir hakan vardı, bu hakanın ammuzadesi idi.* [yani İmparator Zhengde'dir çünkü o, İmparator Jiajing'nin kuzeni idi] *960 tarihinde hazret-i resul-i ekrem salla Allahu aleyhi wa sallam bir gece vakı'asına girüp Müslüman ol deyü emr etdi ana buyurdu ki senün ahurunda bir se'is vardır ana var ki sana İslam telkin eylesün ol dahi gice nısfında ahura seğırdüb vardı gördü ki ahur kapusunda ol aziz hakana karşı geldi zira ki anun dahi vakı'asına resul'i*

⁸⁶ Christine Woodhead, "Seyfî Çelebi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: İSAM, 2009, s. 33.

⁸⁷ Emirlioğlu, "Relocating the Center of the Universe...", s. 182.

⁸⁸ Emirlioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 202.

⁸⁹ Emirlioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 214.

ekrem giriüp buyurmuşlar ki şimdi hakan sana gelür ana İslam telkin edesün deyü hakanla buluşup iman telkin eyledi”.⁹⁰

Bundan sonra, Seyfi Çelebi, Çin’in saraylarını tanımlayarak Çin’in refahını vurgulamıştır. Ona göre, imparatorun ikametgâhı olan Çin sarayı, içinde vadilerin ve gemilerin geçebildiği nehirlerin olduğu geniş bir mekândır. İmparator bu su yollarında gemiyle seyahet edebilir ve sarayda av partileri düzeyebilirdi. Sadece iç sarayda bile yedi bin hademe çalışmaktaydı. Bu kadar genişliğin ve imkânın olması Çin imparatorunu sarayın dışına çıkma ihtiyacından kurtarıyor, imperator vaktinin neredeyse tamamını sarayda geçiriyordu. *“Hakan her giz seraydan çıkmaz taşraya ve serayı gayetle vasidir içinde ovalar sahralar ve gemi gezer büyük sular var üstünde ata binüp ol sahraları gezer ve üstünde gemiye binüp gezer ve her ne cins av ve şikar canavarları var elin tutup getirüp ol sahraya bırakıbdurlar... ve hakanın içerü serayında yedi bin hadım hizmet eder”*.⁹¹

Seyfi Çelebi’nin *“Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây”*, bunun dışında, Çinli hükümdarları ve bunların kanunlara ne kadar riayet ettiklerini anlatır: *“Bir kanunları var asla ol kanundan taşra çıkmazlar Hitay dilince kanuna li derler”*.

Neticede, Seyfi Çelebi, altın, gümüş ve özellikle ipek bolluğunun bir tanımlamasıyla Çin ile ilgili bölümünü sonuçlandırmıştır. O öne sürdü ki: *“Hitay’da altun ve gümüş madeni şöyle çokdur ki, ancak elli maden işlenür kalanını kapayıbdurlar. Eğer cümlesi işlene altun ve gümüş ragbetsiz olup kimse yüzüne bakmaz ve ibrişim gayetle çok olur vilayet halkının giydikleri hep ibrişimdir”*.⁹²

Görülüyor ki, Seyfi Çelebi’nin Çin’e dair açıklamaları, Ali Ekber’in kitabındakilerle dikkat çekici benzerlikler taşımıştır. Her iki yazar da Çin’in aynı görünüşlerine odaklanmış: Müslüman, saray, zenginlik ve refah. Seyfi Çelebi’nin Ali Ekber’in eserini görmüş ve okumuş olması mümkündür. Aslında, Seyfi Çelebi, Çin’in tarihi, coğrafyası, toplumu ve hükümdarını sadece yirmi sayfada anlatmıştır. Geri kalanında, Hindistan, Maveraunnehir ve İran hükümdarlarının tarihi ve soyağacına odaklanmıştır.⁹³

⁹⁰ Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 215.

⁹¹ Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 210.

⁹² Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 206.

⁹³ Emiralioğlu, *“Relocating the Center of the Universe...”*, s. 183.

Karşılaştırıldığında, Ali Ekber ve Seyfi Çelebi, her iki Osmanlı entelektüelinin gözünde Hıtai (Çin), hem halkın hem de hükümdarın yasalara uyduğu, zengin, bayındır ve düzenli bir toprak idi.⁹⁴ Özellikle, hem “*Hıtainame*” hem de “*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây*”, Çin’i tanımlarken başlıca dört temaya odaklanmış: Coğrafya ve ticaret yolları, sınırsız zenginlik ve refah, ülkede yaşayan Müslümanların koşulları, kanuna itaat ve saygı.⁹⁵ Bu iki esere göre, hiç kuşkusuz, Osmanlıların Uzakdoğu bilhassa Çin’e yönelik büyük ilgilerinin olduğu anlaşılmaktadır. Bir taraftan, önceki dönemlerde Uzakdoğu, Çin ile Orta Doğu bağlantıları, ticaret ağlarının yanı sıra meraklarının devamı idi, diğer taraftan keşif çağı bilinen XVI.yüzyılda Doğu-Batı ilişkisi daha yakınlaşmaya başlarken Hint Okyanusu’na etki genişleten Osmanlıların Uzakdoğu’da tesirlerinin yayılmasıydı.

Uzun zamandır, Çin ipekleri, porselenleri yanı sıra bakır sikkeler, Avrupa, Güney Asya ve Ortadoğu’da talep edilmiştir. Çinli tüccarlar, özellikle Müslüman olanlar bu bölgeler ile sağlam bağlar kurmuşlar. Osmanlılar, Çin porselenleri çok ilgilendirmiştir. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nda Çin yapımı bilinen Yuan ve erken Ming porselenleri Topkapı saray mutfagını süslenmiş ve İznik seramik desenlerine de etkilemiştir.⁹⁶ Ayrıca, bu dönemde Osmanlıların Uzakdoğu’da faaliyeti ve etkilerinin genişlemesini de görülmüştür. Bazı kaynaklara göre, Endonezya’daki Açe’de küçük bir Türk tüccar kolonisi kurulmuş ve onu Türkî ya da Rumî olarak adlandırılmıştır.⁹⁷ Ancak Portekizlilerin Hint Okyanusu’na hakim olmaya faaliyetleri ve Uzakdoğu ile Batı Asya deniz ticareti kendi elline geçirmesiyle Müslüman tüccarları büyük rahatsızlık duymaya başlamıştır. “Allah elçisi” unvanı yürüten Osmanlı Padişahları’nın tüm Müslümanlar’ı koruma zorunlu bir sorumluluğu nedeniyle Osmanlıların Hint Okyanusu yanı sıra Uzakdoğu’da faaliyetleri ve ilgileri daha fazla görülmüştür. Dolayısıyla, hem Ali Ekber hem de Seyfi Çelebi’nin açıklamalarında Çinli hükümdarların ve yerlilerinin dini nasıl uyguladıklarını taşımak yerine, onlar özellikle Çin’de Müslümanlara odaklanmışlardır.

⁹⁴ Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 220.

⁹⁵ Emiralioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 221.

⁹⁶ Lynda Carroll, “Could’ and Been a Contender: The Making and Breaking of “China” in the Ottoman Empire”, *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 3, No. 3, 1999, s. 179-180. Ayrıca, Topkapı Sarayında Çin porselenleri için bkz. Serkan Gedük, *Topkapı Sarayı Müzesi Çin Porselenleri Koleksiyonu Üzerinde Yapılmış Osmanlı Süslemeleri ve Onarımları*, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2014.

⁹⁷ İsmail Hakkı Göksöy, *Güneydoğu Asya’da Osmanlı-Türk Tesirleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004, s. 18.

Çin imparatorlarının ve İslam'ın yerlilerinin saygısının ve hoşgörünün, bilhassa de Çin İmparatoru'nun İslam'a dönüştür eğiliminin altını çizmişlerdir.⁹⁸ Onlara göre, Müslümanların yaşadığı, İslam uygulamalara saygı duyulduğu ve Çin imparatorları yanı sıra halkı tarafından takip edildiği bir ülke idi. Çin'de yaşayan çok saygın Müslümanların olduğunu göstererek, okurlarına Çin'in garip dinlere ve uygulamalara sahip bir ülke olmadığını hatırlatmışlardır. Her iki yazar, okurların dikkatini, Osmanlı dünyasının çevresine kasıtlı olarak yerleştirdikleri bu uzak ülkeye çekmiştir. Hatta yazarlar Çin'in zenginlikleri defalarca vurgulamışlardır. Bu bölge ile Osmanlı İmparatorluğu arasında da bir bağlantı kurmuşlar, çünkü Osmanlı gelenekleriyle neredeyse aynı olan Çin saray törenini önemini belirtmişlerdir. Amaçları Mevhibe Pınar Emirlioğlu'nun açıklaması gibi, Osmanlı padişahları bu ülkeyi fethetmeye ve Osmanlı İmparatorluk teşebbüsünü bu bölgeye genişletmeye ikna etmemişlerdir.⁹⁹

XVI-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Çin ilişkileri Çince kaynaklarında da bulunmaktadır. Ming Hanedanı'na ait olan *Ming shilu* (Ming Kayıtları), *Daming hui dian* (Ming Hanedanı'nın Toplanmış Tüzüğü) ve *Mingshi* (Ming Tarihi) gibi resmi hanedanlık kayıtlarında bazen Osmanlı Devleti'nden bahsedilmektedir.¹⁰⁰ Ming Hanedanı'nın kayıtlarında Osmanlılar için “*Lu-mi*” (Rumi), Osmanlı Devleti ise “*Lu-mi guo*” (Rumi Ülkesi) adlarıyla söz edilmiştir.¹⁰¹ Çin'in batı tarafında yer aldığı için Osmanlı Devleti *Mingshi* kayıtlarında “*Xiyu liezhuan*” (yani Batı Bölgeleri Kayıtları) adlı bir bölümde yazılmıştır. Bundan başka, Tibetçe kayıtlarında Türkiye ya da Osmanlı İmparatorluğu'dan bahsedirken “Rum” kelimesi kullanılmaktadır. Bununla birlikte, “rum-pa” kelimesi Türk, Türkiye'den gelen kişi anlamına gelmektedir.¹⁰² Baltık Almanları olan Sinologu Emil Bretschneider (1833-1901) *Chinese Intercourse with the Countries of Central and Western Asia during the Fifteenth Century* adlı bir araştırmada Çince kaynaklarında

⁹⁸ Emirlioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 216.

⁹⁹ Emirlioğlu, *Cognizance of the Ottoman World...*, s. 221.

¹⁰⁰ 马一, 《明代鲁迷、鲁密考辨》, 哈尔滨师范大学学报, 2011年7月第4期, 页108。Ma Yi, “Mingdai lu mi, lu mi kao bian”, *Haerbin shifan daxue xuebao*, 7-2011. Ma Yi, “Ming Dönemi'nde Rumi Üzerine İnceleme”, *Harbin Eğitsel Üniversitesi Dergisi*, No.4, 2011, s. 108.

¹⁰¹ Giray Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2010, s. 60; ve Giray Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu - Ming Çin'i İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, Güz 2011, s. 281.

¹⁰² Heinrich August Jäschke, *A Tibetan-English Dictionary*, Delhi: Motilal Banarsidass Publisher, 1992, s. 532.

bahsedilen Lu Mi ile Rum, seslerin benzerliğine ve Lu Mi'nin Çin'den çok uzakta olduğu açıklamıştır. Ona göre, Rum, Küçük Asya, Ermenistan, Suriye'nin tamamını içeren bir bölgedir. Bununla birlikte, Şahname'de Rum ve Kayser-i Rum sıklıkla söz edilmiştir. Zafername'de de Rum, Anadolu ile özdeşleşmiştir.¹⁰³

Aslında “Rum” terimi yalnızca Çin ve Tibet'te değil, aynı zamanda Ortadoğu'daki kaynaklarda da Osmanlı aleminin merkez topraklarını belirtmek için Roma karşılık olarak kullanılmıştır.¹⁰⁴ Rum, genellikle Osmanlılar tarafından ve şimdi de Türkler tarafından, Anadolu ve etrafındaki Yunan kökenli Ortodokslar için kullanılmasına rağmen bazen Osmanlılar için kullanılmıştır. Belli ki, Osmanlı Padişahlarının Doğu Roma İmparatorluğu'nun mirasını el koyması bir beyandı.¹⁰⁵ Hatta Osmanlı kimliği içerisinde Rumların etkinliğini sorguladığımızda “Osmanlılar neden Rumi dirhem ya da Rumi takvimi kullandı?” ve “Bazı Osmanlı Padişahları neden Kayser-i Rum unvanını tercih etti?” gibi birkaç soruyla karşılaşırız.¹⁰⁶ Bu kapsamda 1930'lü yıllarda Avusturyalı tarihçi Paul Wittek'in Osmanlı toplumunda Rumların pozisyonu hususundaki çalışmaları, Osmanlı tarihçiliğindeki ilk örnekleri teşkil etmektedir. Wittek, Osmanlı yerine “Rum Türkleri” terimini teklif etmiştir.¹⁰⁷ Ondan sonra, Mehmet Fuat Köprülü, Osmanlı kimliği ve Türk tarihine ilişkin olarak Rumlardan bahseden ilk Türk tarihçilerinden biridir.¹⁰⁸ Halil İnalcık'a göre Rumeli terimi Anadolu ile Osmanlı İmparatorluğu aynı bağlamda kullanılmıştır ve Bizans'tan ele geçirilen topraklara başvurulmuştur.¹⁰⁹ Ayrıca, İlber Ortaylı da Osmanlı İmparatorluğu'nu “Müslüman Roma” olarak tanımlamıştır. Hatta, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Ortadoğu ve Akdeniz bölgesinde klasik Roma İmparatorluğu'na benzeyen tek devlet olduğunu öne sürmüştür.

¹⁰³ E. Bretschneider, M.D., *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the Knowledge of the Geography and History of Central and Western Asia from the 13th to the 17th Century*, Volume 2, London: Kegan Paul, Trench, Trübner and Co. LTD, 188, s. 306-307.

¹⁰⁴ Çiğdem Kafescioğlu, “In the Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus”, *Muqarnas*, Vol. 16 (1999), s. 92. Ayrıca bkz. Alexis G.C. Savvides, “A Note on the Terms Rum and Anatolia in Seljuk and Early Ottoman Times”, *Bulletin of the Centre for Asia Minor Studies*, Vol 5, 1984, pp.95-102.

¹⁰⁵ F. Asli Ergul, “The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 48, No. 4, 2012, s. 630, 631.

¹⁰⁶ Ergul, *A.g.m.*, s. 637.

¹⁰⁷ Paul Wittek, “Rum Sultani”, *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1971, ss. 95-99'dan nakleden Ergul, *A.g.m.*, s. 639.

¹⁰⁸ Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de “Resmi Tarih” Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: AFA Yayınları, ss. 109-110'dan nakleden Ergul, *A.g.m.*, s. 639.

¹⁰⁹ Halil İnalcık, “Kültür Etkileşimi, Küreselleşme”, *Doğu Batı (Dünya Neyi Tartışıyor: Küreselleşme I)*, No. 18 (2002), ss. 97-98'den nakleden Ergul, *A.g.m.*, s. 640.

Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu, “Üçüncü Roma İmparatorluğu” hatta sonuncusu ve Müslüman modeli olarak tanımlanmıştır. Dolayısıyla, Türkler ülkelerini “Rum ülkesi, iklim-i Rum”, “Romalı”ya karşılık gelen “Rumi” ifadesini kullanmışlardır.¹¹⁰

Nitekim Rum kavramı, Osmanlı yöneticileri ve soyluların kendini tanımlamasının yansımasıydı. Dahası, Osmanlı İmparatorluğu ile bağlantı halindeki birçok ülkede bu kendi kimlikleri kabul edildi. Osmanlıların, Rumi ifadesinin kullanıldığı çok sayıda örnek vardır. Mesela, Osmanlı ve Timur İmparatorluğu arasındaki Ankara Savaşı’nı (1402) anlatırken, Timurlenk, Yıldırım Beyazid’i Kayser’i Rum olarak ifade etmektedir.¹¹¹ Osmanlı İmparatorluğu’nun 1517’de Yemen’i ele geçirmesinden önce, Yemen ve Hindistan’da yaşayan Osmanlı askeri, denizci, topçu ve silâhlı soyguncu’yu Rum veya Rumlu olarak ifade etmiştir. Diğer taraftan Arabistan, İran, Orta Asya ya da Endonezya gibi bölgelerde, Osmanlı’yı ifade etmek için Rum adı da kullanılmışlardır.¹¹² Dolayısıyla, hiç kuşkusuz Çin’deki kaynaklarda Rumi ifadesinden bahsedirken aslında Osmanlılar kastedilmektedir.

Bilindiği üzere, Çin tarihi boyunca Çin hanedanlıkları süzeren ve vassal devletler ile ilişkileri kurmak için haraç sistemi bir dış politikası olarak sürdürmektedir. Bu sistem, Çin’in kültürel egosantrizm (benmerkezcilik) bir ifadesi gerçekleştirilmiştir.¹¹³ Önceki hanedanlar gibi, Ming Hanedanı döneminde haraç sistemi Çin’in dış politikasında önemli rol oynamıştır. Bu dönemde, Kore, Japonya, Ryukyu [bugünkü Japonya’daki Okinawa Adaları], Annam [Vietnam], Siyam [Tayland], Champa [Vietnam’ın orta bölgesinde yer alan eski bir krallık], Java gibi Çin’e haraç veren heyet ve devletleri oluşturmaktadır (Tablo 3). Tüm Ming haraç ilişkileri “Libu”nun (Tören Bakanlığı) “Zhuke si”nin (Kabul Dairesi) yönetimi altındaydı.¹¹⁴

¹¹⁰ İlber Ortaylı, “Osmanlı: Üçüncü Roma İmparatorluğu”, *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 49-51.

¹¹¹ Bretschneider, M.D., *A.g.e.*, s. 307.

¹¹² Ergul, *A.g.m.*, s. 641.

¹¹³ J.K. Fairbank “Tributary Trade and China’s Relations with the West”, *The Far Eastern Quarterly*, Vol. 1, No. 2 (Feb. 1942), s. 129.

¹¹⁴ J.K. Fairbank - S. Y. Têng, “On The Chi’ng Tributary System”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 6, No. 2 (Jun. 1941), s. 149.

Tablo 3.
1587 İtibariyle Ming'e Haraç Veren Hükümetler

<i>Devlet</i>	<i>Heyet Yılı</i>	<i>Devlet</i>	<i>Heyet Yılı</i>
Kore	1369 ve devamı, 1372 her 3 sene, 1403'ten sonra her sene	Tieh-li	1405'te Java yoluyla gönderdi
Japonya	1381, 1403-1551 yılları arasında bazen, her 10 sene	Jih-lo-hsia-chih	
Ryukyu	1368 ve devamı, her 2 sene	Marinduque	
Annam	1369 ve devamı, her 3 sene	Ku-li-pan-tsu (Pansur?)	1405
Chenla (Kamboçya)	1371 ve devamı,	Ta-hui	1405
Siyam	1371 ve devamı, her 3 sene	Hormuz	1405
Java	1372, 1381, 1404, 1407, 1443 her 3 sene	Coyampadi (Kan-pa-li)	1414
Pahang	1378, 1414	Cail	Yongle döneminde
Paihua	1378	Djorfar	“
Palembang	1368, 1371, 1373, 1375, 1377	Maldivies	“
Brunei	1371, 1405, 1408, 1414, 1425	Burma	“
Samudra	1383	Lambri (Nan-wu-li)	“
Hsi yang So li [Chola, Hindistan]	1370, 1403	Kelantan	“
Lan-pang	1376, 1403-1424 ve 1426-1435 döneminde komuşuyla gönderdi	Ch'i-la-ni	“
Tan-pa	1377	Hsia-la-pi (Arabia?)	“
Sulu	1417, 1421	K'u-ch'a-ni	“
Ku-ma-la	1420	Wu-she-la-t'ang	“
Calicut	1405, 1407, 1409	Aden	“
Malakka	1405, 1411, 1412, 1414, 1424, 1434, 1445, 1459	Rumi (Küçük Asya)	“
Borneo	1406	She-la-ch'i	“
Aru	1407	Pa-k'o-i	“
Quilon	1407	Hei-ka-ta	“
Bengal	1408, 1414, 1438	Laşa	“
Ceylan	1411, 1412, 1445, 1459	Barawa, Afrika	“
Jaunpur	1420	Mogadisho	“
Syria (Fulin)	1371	Ch'ien-li-ta	“
Cochin	1404, 1412	Cananore	“
Melinde	1414		
Luzon (Filipinler)	1372, 1405, 1576		

Kaynak: J.K. Fairbank - S. Y. Têng, “On The Chi'ng Tributary System”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 6, No. 2 (Jun. 1941), s. 151-152.

Tablo 4.
Ming Hanedanı'na Haraç Veren Batı Bölgedeki Hükümetler

Turfan	1430, 1497, 1509, 1510, 1523'ten sonra her 5 senede bir kez	Medine	Xuande döneminde
Semerkant	1387, 1389, 1391, 1523'ten sonra her 5 senede bir kez	Hoten (Khotan)	1408
Rumi Krallığı (Küçük Asya)	1524'ten sonra her 5 senede bir kez	Jih-lo	Yongle döneminde
Tienfang (Mekke)	Xuande döneminde, 1517, Jiajing döneminde	Bedehşan	Yongle döneminde
		Andhoy	Yongle döneminde
		Isfahan	Yongle döneminde
		Horasan	1432
		Ha-hsin	Jiajing döneminde

Kaynak: J.K. Fairbank - S. Y. Têng, “On The Chi'ng Tributary System”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 6, No. 2 (Jun. 1941), s. 154.

Dolayısıyla, bu dönemde Osmanlı-Çin ilişkileri de haraç yoluyla gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, *Mingshi*, *Benji* bölümünde Osmanlı Devleti'nden bahsedilmiştir. Benji, yani kronojik yazılmış tarih, Ming İmparatorları dönemlerinin sırasıyla ve yılın olaylarına göre hazırlanmıştır. Bu bölümlerde Osmanlı Devleti'nden ilk bahseden kayıt, 1524 yılına aittir. Buna göre, *Mingshi*, Cilt 17, *Benji* 17, *Ruizong* 1, yani İmparator Jiajing döneminde şöyle yazılmıştır ki: “*Jiajing Saltanatı'nın 3. yılında* [yani 1524 yılı]. *Bu yıl, Ryukyu [Okinawa] haraç getirdi; Rumi Ülkesi aslan ve gergedan hediye getirdi*”. Ayrıca, aynı kayıta Osmanlı hakkında başka bir bilgi bulunmuştur: “*Jiajing Saltanatı'nın 6. yılında* [yani 1527 yılı]. *Bu yıl, Rumi haraç getirdi*”.¹¹⁵

Ondan sonra, *Mingshi*, Cilt 18, *Benji* 18, *Ruizong* 2, yani yine İmparator Jiajing döneminde Osmanlı Devleti ile alakalı bir bilgi bulunmaktadır: “*Jiajing Saltanatı'nın 38. yılında* [yani 1559 yılı]. *Bu yıl, Turfan* [bugünkü Doğu Türkistan'da yer alan bir şehir], *Tianfang* [al-Haji, yani Arabistan], *Semerkant*, *Rumi*, *Hami* [ya da Kumul, bugünkü da Doğu Türkistan'da yer almaktadır], *Siyam* [Tayland'ın eski ismi] *haraç getirdi*”. Ayrıca, yine bu ciltte şöyle bahsetmiş: “*Jiajing Saltanatı'nın 43. yılında* [yani 1564 yılı]. *Bu yıl, Xifan, Hami, Annam* [Vietnam'ın eski ismi] *hediye getirdi. Rumi Ülkesi aslan hediye getirdi*.”¹¹⁶

¹¹⁵ 明史-卷十七-本纪第十七-世宗一 <http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/016.htm> (30 Mayıs 2018 10:13). Ayrıca, bkz. Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 63; Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre”, s. 282.

¹¹⁶ 明史-卷十八-本纪第十八-世宗二 <http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/017.htm> (30 Mayıs 2018 10:50). Ayrıca, bkz. Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 64; Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre”, s. 282.

Haraç yoluyla Osmanlı-Ming ilişkileri Ming Shenzong yani İmparator Wanli döneminde de devam edilmiştir. *Mingshi*, Cilt 20, *Benji* 20, *Shenzong* 1 bölümünde yazmış ki: “*Wanli’nin 4. yılında* [yani 1576 yılı], *bu yıl Annam* [Vietnam], *Ryukyu*, *Wu Si Cang* [Tibet’in eski adı], *Turfan*, *Tianfang* [al-Haji], *Semerkant*, *Rumi*, *Hami* hediye getirdi”. Aynı bölümde “*Wanli’nin 9. yılında* [yani 1581 yılı], *bu yıl Ryukyu*, *Annam*, *Turfan*, *Tianfang* [al-Haji, Arabistan], *Semerkant*, *Rumi*, *Hami*, *Wu Si Cang* [Tibet’in eski adı] hediye getirdi”.¹¹⁷ *Mingshi*, *Benji* bölümlerinde Osmanlı Devleti hakkında son bahsedilen kayıt, 1618 yılında, yani yine İmparator Wanli döneminde idi. *Mingshi*, Cilt 21, *Benji* 21, *Shenzong* 2 bölümünde yazmış ki: “*Wanli’nin 46. yılında* [yani 1618 yılı], *bu yıl*, *Turfan*, *Tianfang* [al-Haji, Arabistan], *Semerkant*, *Rumi*, *Hami*, *Wu Si Cang* hediye getirdi”.¹¹⁸

Böylece, *Mingshi*, *Benji* bölümlerinin kayıtlarına göre, XVI.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Hükümeti 1524 yılından itibaren, 1527, 1559, 1564, 1576, 1581 ve 1618 yılı olmak üzere toplam 7 kez Ming Hanedanı’na hediye vermiştir. 1524, 1527, 1559 ve 1564 yılında gönderilen hediyeler Ming Ruizong (1521-1567) yani İmparator Jiajing Saltanatına aittir. 1576, 1581 ve 1618 yılında gönderilen hediyeler Ming Shenzong (1572-1620) yani İmparator Wanli Saltanatına attır. Görülüyor ki, 1524, 1527, 1559 ve 1564 Yılında Ming Hanedanlığına yapılan seyahatler Kanunî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde gerçekleştirilmiştir. 1576 ve 1582 yılındaki iki seyahat III. Murad (1574-1595) döneminde ve 1618 yılında olan son seyahat Genç Osman döneminde yapılmıştır. Amerikan Sinologu John K. Fairbank da Lumi’nin (Rum) XVI. yüzyılda 6 kez, XVII. yüzyılda ise 1 kez (1618) haraç gönderdiğini belirtmiştir.¹¹⁹

Benji yanında *Mingshi*’daki hikaye olarak hazırlanan *Liezhuan* (yani monografi) bölümlerde de Osmanlılardan bahsedilmiştir. Öncelikle, *Mingshi*, Cilt 206, *Liezhuan* 44, *Jie yiguan*, *Zhangluoshu Zhanglu* üzerinde bölümde şöyle yazdı: “*Batı bölgeleri Lumi*, *aslan ve batı ineği ve yerel ürünlerini hediye getirdi. Getirdikleri malların değeri 23.000 altın. Gidiş dönüş için 7 sene sürmektedir. Çin’in onları ödüllendireceğini elde*

¹¹⁷ 明史-卷二十-本纪第二十-神宗一 http://www.guoxue.com/shibu/24shi/mingshi/ms_020.htm (30 Mayıs 2018 14:55). Ayrıca, bkz. Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 65; Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre”, s. 283.

¹¹⁸ 明史-卷二十一-本纪第二十一-神宗二 <http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/020.htm> (30 Mayıs 2018 15:06)

¹¹⁹ Fairbank - Têng, *A.g.m.*, s. 157.

etmektedirler. Lu dedi ki: “Ming İmparatoru bu getirdiklerini ilgilenmemektedir. İki aslan günde bir koyun yer. 700’den fazla koyun eder. İnekler ot yerler, şimdi ise sebze ve meyve yemektirler. Bunların yedikleri de insanın yediğiyle aynıdır. Getirdiklerinizi size geri vermek isteriz. Onları az bir şeylerle geri göndermeliyiz, gönülü sonraya kalır”. İmparator bu sözleri ciddiye almadı”.¹²⁰

Ayrıca, Mingshi, Cilt 332, Liezhuan 220, Xiyu 4 Tianfang (Batı bölgeler monografisi 4, al-Hajj yani Arabistan) bölümde Rumi ifadesinden bahsedilmiştir: “Wanli’nin 17 yılında, elçiler Çin’in iç bölgelerinde gelip gezmek istediler. Nezaket yetkilisi şüphelidir, bu görülmemiş bir şey diyerek onlara izin vermedi. 22. yılında Turfan, Hami, Lumi ülkelerinden at ve ülkelerine ait şeyler getirdiler. Sonra her 5-6 sene bir haraç. Wanli döneminde bu geliş devam etti”.¹²¹ Bununla birlikte yine aynı Xiyu 4 bölümde Rumi üzerinde şöyle yazmaktadır: “Lumi, Çin’den çok uzaktır. Jiajing 3.yılında aslan, batı ineği getirdi. Zheng Yi Peng der ki: “Lumi daha önce haraç getirmemişti, aslan verimli olmayan [beslenemeyecek] hayvanlar, bunları istemiyoruz, ancak imparatorumuzun alicenaplığı göstermek için alabiliriz.” Yetkili diğer ifade eder: “Lumi “wang hui” [Çin ile çok ilişki olan] listeye yazmaz, onların özgünlüğü, gerçekliğini bilinmiyor. Turfan’a yakındır Kansu’ya [bugünkü Çin’in kuzeybatı bölgesinde yer alan bir eyalettir] birçok kez [izin olmadan] girmişlerdir, Lumi’dan gelenlerin arasında anladığımız kadarıyla Turfanlılar da var. Bize zarar vermek istedikleri açıktır, aldatici insanlar, casusluk suçuyla ülkemizden çıkmalarını isteriz.” İmparator sınırdaki görevlere konuyla ilgilenmelerini emreder”.¹²²

Benzer bir şekilde, Emil Bretschneider’in çalışmasında Lumi elçi heyetlerinin Çin’e gelmiş oldukları belirtilmiştir. Ona göre, Çin’den çok uzak olan Lumi, 1524’te bir elçi Çin’e gelmiş, bir aslan ve bir batı öküzü haraç olarak vermiştir. Ming Hanedanı’nın yetkililerinden biri, imparatora önce Lumi’nin haraç göndermediğinden alışkın ülkeler arasında yer almayıp ayrıca bir aslanın tutulması uygun bir canavar olmadığından bu

¹²⁰ 明史-卷二百六-列传第九十西-解一贯 (郑洛书 张录)

<http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/205.htm> (7 Haziran 2018 13:56). Ayrıca, bkz. Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 68; Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre”, s. 284.

¹²¹ 明史-卷三百三十二-列传第二百二十-西域四 (天方)

<http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/331.htm> (7 Haziran 2018 14:13) Ayrıca, bkz. Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 69; Fidan, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre”, s. 285.

¹²² 明史-卷三百三十二-列传第二百二十-西域四 (鲁迷)

<http://www.guoxue123.com/shibu/0101/00ms/331.htm> (7 Haziran 2018 15:48)

hediyeleri kabul etmemeyi önermiştir. Bir başka üst yetkili, sınırdaki Çinli yetkililerin, Lumi'den gelen elçilerine ait kişiler arasında, Turfan'ın bazı adamlarını tespit ettiklerini ve Turfan'ın Çin'e sürekli olarak yırtıcı saldırılar yaptığını bildirip Lumi'den elçiye casus olarak muamele etmeyi, onu Çin sınırının ötesine göndermeyi önermiştir. Hâlbuki, imparator Lumi'nin hediyeleri kabul etmiş ama sınırdaki yetkililerin konuyu sorgulamasını istemiştir.¹²³ 1526 yılı kışı, Lumi'den bir elçi yine önceki gibi hayvan haraç olarak getirmiştir. Ancak saraydaki kurul üyelerinden birinin itirazı üzerine, haraç kabul edilmemiş ve elçi burada yetersiz bir ücretle zorunda kalmıştır. Ondan sonra, 1543 yılında Lumi, Tienfang ve diğer ülkelerin elçileriyle birlikte Çin'in başkentine bir elçi göndermiştir. Ülkenin atları ve kendi ürünlerini sunmuşlardır. Bir sonraki yıl elçi memleketine dönmüştür. Ganzhou'ya [Jiangxi eyaletinin bir ilçesi] ulaşırken, kuzeyden gelen haydutlar Çin sınırını saldırmış, Çin komutanı, elçi gruplarından doksan adam seçmiş ve haydutlara karşı göndermiştir. Bu seferde dokuz kişi öldürülmüştür. İmparator bu olayla ilgili bilgilendirildiğinde, şehitlerin şeref izleriyle birlikte gömülmesini emretmiştir.¹²⁴ 1548 ve 1554 yılında Lumi'den elçi tekrar gelmiştir. Onlar, mercan, kehribar, elmas, porselen kaplar, “so fu” [Herat veya Arabistan'da üretilmiş bir ipek ya da kumaş], “sa-la-ha” (şal)'dan [Bengal ve Chola'da bir üretici] yapılmış perdeler, “ling yang” (antilop), batı köpeklerin derileri, “she-lie-shun” [shelasun yani Moğolca'da vaşak] ve “t'ie-kio-pi”nin [tam anlamıyla deniz boynuz] derileri haraç olarak sunmuşlardır.¹²⁵

Görülüyor ki, Ming kayıtlarına göre, Osmanlılar birkaç kez aslan, gergedan, batı ineği ve öküz gibi Çinlilerin gözünde garip olan hayvanları Çin'e hediye olarak vermişlerdir. Bu tarz hediyelerin asıl amacı neydi? Gücü simgeleyen bu hayvanların Çin'e hediye verilmesi Lumi'nin kuvveti gösterdiğinden mi yoksa sadece ilginç olmasından mı? Amacı hala tartışma konusu olmasına rağmen bu dönemde Osmanlı-Ming ilişkisi “aslan diplomasisi” olarak adlandırılmaktadır.¹²⁶

¹²³ Bretschneider, M.D., *A.g.e.*, s. 306.

¹²⁴ Bretschneider, M.D., *A.g.e.*, s. 307.

¹²⁵ Bretschneider, M.D., *A.g.e.*, s. 308.

¹²⁶ Gürhan Kırilen, “16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İle Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler”, 38. *International Congress of Asian and North African Studies*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2009, s. 226.

Mingshi dışında *Ming shilu*, *Zui wei lu*, *Huang ming shi fa lu* ve *Shu yu zhou zi lu* gibi geçen kayıtlarda birçok Osmanlı elçi heyetlerinin Çin'e geldikleri yazmaktadır. Bunlara göre, Ming Hanedanı dönemi boyunca Osmanlı elçileri 19 kez Çin'e gelmişlerdir.¹²⁷ Bunların ilki 1388 yılında Ming Hanedanı'nın ilk imparatoru Hongwu döneminde gerçekleşmiştir.¹²⁸ Yongle döneminde bir kez 1423 yılında, Hongxi döneminde de bir kez 1425 yılında, Xuande döneminde ise iki kez 1427 ve 1433 yılında, Zhengtong döneminde bir kez 1445 yılında Osmanlı elçi grupları Çin'e gelmişlerdir.¹²⁹ Ayrıca, Hongzhi döneminde 1488'de de bir Osmanlı elçi heyeti ziyarette bulunmuştur.¹³⁰ Ondan sonra, Jiajing döneminde 8 kez 1524, 1526, 1527, 1543, 1548, 1554, 1559 ve 1564 yılında, Wanli döneminde ise 3 kez 1576, 1581 ve 1618 yılında Osmanlı elçi grupları Çin'i ziyaret etmiştir.¹³¹ Bazı kayıtlarda son olarak Tianqi döneminde 1627 yılında Osmanlı elçisinin de geldiği belirtilmektedir.¹³² Gürhan Kırilen'in çalışmasına göre, Osmanlıların Çin'i ziyaretlerinin en yoğun yaşadığı dönem Jiajing ve Wanli saltanatları arasında olmuştur. İki hükümdar zamanında yaklaşık on Osmanlı heyeti Ming Hanedanı'na gönderilmiştir. Fakat bu sırada yazarın belirttiği zamanlar diğer kaynaklardan biraz farklıdır. Ona göre, Osmanlı heyetleri sırasıyla 1525 başta olmak üzere 1528, 1544, 1549, 1555, 1560, 1565, 1577, 1582 ve 1618 yılında Çin'e gelmiştir.¹³³ Aslında, Gürhan Kırilen'in belirttiği yıllar diğer kaynaklarla özellikle *Mingshi*, Benji bölümler yanı sıra başka araştırmalar ile karşılaştırıldığında şöyle birkaç düzeltme yapmak gerekir: *Mingshi* kayıtlarına göre, Jiajing'in 3. yılı 1524 yılı idi, 1525 değildi; Jiajing'in 6. yılı 1527 yılı idi, 1528 değildi,¹³⁴ Jiajing'in 38. yılı 1559 yılı idi, 1560 değildi ve Jiajing'in 43. yılı 1564 yılı idi, 1565 değildi.¹³⁵ Bununla birlikte,

¹²⁷ Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 89. 马建春, 《明嘉靖、万历朝鲁密铳的传入、制造及使用》, 回族研究, 2007 年 04 期, 页 71-74. Ma Jian Chun, "Ming Jiajing, Wanlichao lu mi chong de chuan ru, zhizao ji shiyong", *Huizu yanjiu*, No. 4, 2007. Ma Jian Chun, "Ming Jiajing, Wanli Dönemi Rumi Tüfeklerinin Çin'e Girişi, Üretimi ve Kullanımı", *Journal of Hui Muslim Minority Studies*, No. 4, 2007, ss. 71-74. doi: <http://www.eywedu.com/Huizuyanjiu/hzyj2007/hzyj20070416.html>

¹²⁸ 马一, *A.g.m.*, 页 109.

¹²⁹ 马一, *A.g.m.*, 页 110.

¹³⁰ Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 89.

¹³¹ 马一, *A.g.m.*, 页 109.

¹³² 马建春, *A.g.m.*, 页 72.

¹³³ Kırilen, *A.g.m.*, s. 229.

¹³⁴ 方诗铭, 中国历史纪年表, 上海: 上海辞书出版社出版, 1980, 页 137. Fang Shi Ming, *Zhongguo lishi jinian biao*, Shanghai: Shanghai cishu chubanshe chubanshe, 1980. Fang Shi Ming, *Çin Tarihi Yıllığı*, Şangay: Şangay Sözcük Bilim Yayınevi, 1980, s. 137.

¹³⁵ 方诗铭, *A.g.e.*, 页 138.

Wanli'nin 4. yılı 1576 yılı idi, 1577 değildi ve Wanli'nin 9. yılı 1581 yılı idi, 1582 değildi.¹³⁶

Çoğu Ming kaynaklarında Çin'e gelen Osmanlı elçi heyetleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Bazı hediyeler üzerinde bilginin dışında başka şey bahsedilmemiştir. Fakat Shenqi Pu'nun “*Jiehe shi wuqi*” (Birleşim Silahlar Kılavuzu) adlı bir kaynağa göre, elçi heyetlerinde bulunan Duo Si Ma isimli bir Osmanlı elçisinin yanında bir Osmanlı tüfeği getirdiği ifade edilmektedir. Buna göre, Duo Si Ma, Ganj Nehrini, “Xueling” (karlı dağlar) ve Kunlun Dağlarını geçerek Pekin'e ulaşmak sekiz yılını almıştı.¹³⁷ Duo Si Ma'nın Çin'e yolculuk süresi 8 yıl aslında *Mingshi* kayıtları ile arasında hemen hemen benzerlik görülmektedir. Ancak Duo Si Ma'nın kimliği, onun gerçek ismi ne olduğu, ne zaman Çin'e geldiği, hangi elçi heyetine ait olduğu hala bilinmemektedir. Giray Fidan'a göre, Duo Si Ma (ayrıca “Zeng Mi Gu” olarak başka ismi de kullanmış), Osman, Desim, Tursun ya da Dursun gibi isimlere sahip olabilir, aynı zamanda Çin'deki Qinghai eyaletinde bulunan bir Tibetli yerleşimidir. Duo Si Ma'nın Çin'e geliş tarihi hakkında 1550'li yıllar olabileceğini düşünen Giray Fidan, daha çok 1559 yılındaki elçi heyetinde olabileceğini düşünmektedir.¹³⁸

Sonuç olarak, kısıtlı olmasına rağmen XVI.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı-Çin ilişkileri üzerine Ali Ekber “*Hıtaine*”si (Terceme-i Târîh-i Nevâdir-i Çîn Mâçîn) ve Seyfî Çelebi'nin “*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hitây*” gibi Osmanlı kaynakları ile *Mingshi* gibi Çin kaynaklarında önemli bilgiler bulunmaktadır. Osmanlılar Çin'e, bazen “Hıtai” bazen de “Maçin” demelerine karşın, Çinliler de Osmanlı'yı “Lumi” (Rumi) şeklinde adlandırmışlardır. Hiç kuşkusuz çok uzak ve anlayışları az olmasına karşın iki ülke arasındaki ilişkiler yine de devam etmiştir. Dolayısıyla tarihte milletlerin birbirleriyle olan ilişkilerinde mesafelerin pek de bir anlam taşımadığı söylenebilir.

¹³⁶ 方诗铭, A.g.e., 页 139.

¹³⁷ Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 90.

¹³⁸ Fidan, *Çin Kaynaklarına Göre*, s. 96 ve 99.

BÖLÜM 2: İKİ İMPARATORLUĞUN EKOLOJİSİ VE TARİH BOYUNCA İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ

2.1. Osmanlı ve Ming İmparatorluklarının Ekolojisi

XVI.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ile Ming Hanedanı siyasi ve kültürel ilişkilerinin dışında bir kader olarak iki devletinde iklim değışiklikleri ile bağlantı anormal iklim olayları ve doğal afetler rastlanmıştır. İklim değışiklikleri iki devletin krizinde önemli rol oynamıştır. Fakat Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Ming Hanedanı’nın yaşadığı iklim değışikliğini incelemeden önce iki imparatorluğun ekolojisi hakkında bilgi vermek yerinde olacaktır. Kuşkusuz ekosistem, insan ve etrafındaki doğa arasında var olan ilişkileri yansıtmaktadır. Ekosistemde yaşanan her türlü değışim insanın yaşadığı çevreyi de doğal olarak etkilemektedir. Beşeri faaliyetler de ekosistemi etkilemekte hatta kimi zaman tahrip olmasına neden olmaktadır.

2.1.1. Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekolojisi

1600’lü yıllara kadar Osmanlı İmparatorluğu kıtasal yayılma ve muazzam çeşitlilik ile etkileyici bir güç olmuştur. Padişahların mülkü Kuzey Karpatlar (güney Slovakya) ve Güneybatı Ukrayna ile Kafkaslar’dan Güney Arabistan, Yukarı Mısır, Kuzey Afrika kıyısı boyunca Tunus ve Cezayir’e kadar uzanmıştır.¹³⁹ Sultan II. Mehmet (1451-1481) döneminden itibaren Osmanlı Padişahları “iki kıtanın ve iki deryanın efendisi” unvanını kullanmaya başlamışlardır.¹⁴⁰ Alman tarihçi Leopold von Ranke’ye göre (1795-1886), “Osmanlı zaferlerinde sürdürülen üç ana hatı vardı: denizden biri: Akdenizde, karadan iki: doğu ve kuzeybatıda”.¹⁴¹ Geniş topraklara egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda çeşitli iklim ve peyzajları bulunan zengin ekosistemlere sahip olmuştur. Dolayısıyla çevresel faktörlerin Türk tarih kumaşını dokuduğu tanımlamasından bahsedebiliriz.¹⁴²

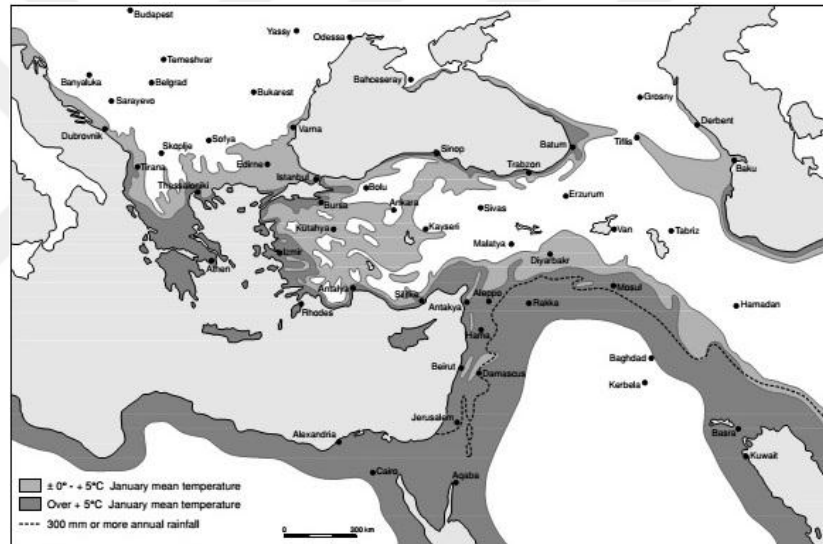
¹³⁹ Wolf-Dieter Hütteroth, “Ecology of the Ottoman Lands” in *The Cambridge History of Turkey, Vol. 3: The Late Ottoman Empire 1603-1839* (Suraiya Faroqhi ed.), New York: Cambridge University Press, 2006, s. 18. (çev. Fethi Aytuna), “Osmanlı Topraklarının Ekolojisi”, *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011, s. 35.

¹⁴⁰ Jakub J. Grygiel, *Great Powers and Geopolitical Change*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006, s. 89.

¹⁴¹ J. Grygiel, *A.g.e.*, s. 120.

¹⁴² Carter Vaughin Findley, *The Turks in World History*, New York: Oxford University Press, 2005, s. 16. (çev. Ayşen Anadol), *Dünya Tarihinde Türkler*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2008, s. 25.

ortalaması ise yılda 300 mm ve üstü olduğundan tarım yapmaya elverişlidir.¹⁴⁵

Harita 4. Osmanlı İmparatorluğu'nun Önemli İklim Bölgeleri

Kaynak: Wolf-Dieter Hütteroth, “Ecology of the Ottoman Lands” in *The Cambridge History of Turkey, Vol. 3: The Late Ottoman Empire 1603 - 1839* (Suraiya Faroqhi ed.), New York: Cambridge University Press, 2006, s. 20.

600 yıldan uzun bir süre (zirve dönemleri: XV.-XVI. yüzyıllar) yaklaşık 5,2 milyon km²lik bir toprak üzerinde hüküm süren Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli kaynaklarından biri de bu geniş arazileridir.¹⁴⁶ Topografik olarak, fakir dağlar ve tepelik

¹⁴³ Findley, *A.g.e.*, s. 11. (çev. Anadol), *A.g.e.*, s. 19.

¹⁴⁴ Hütteroth, *A.g.e.*, s. 18. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 35.

¹⁴⁵ Hütteroth, *A.g.e.*, s. 22-23. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 39-40.

¹⁴⁶ Peter Turchin - Jonathan M. Adams - Thomas D. Hall, "East-West Orientation of Historical Empires and Modern States", *Journal of World-Systems Research*, Vol. XII, No. 2, Dec. 2006, s. 223. Bazı kaynaklara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzölçümü zirve dönemde 7,6 milyon milcare (yaklaşık

alanlarda bulunan Türklerin ‘ova’, güney Slavlarının ‘polye’ dedikleri alçak ve bereketli havzalar, ziraat için çok elverişli idi.¹⁴⁷ Vergi toplamak amacıyla topraklarını 9 ana gruba ayırıp sınıflandırdığı bilinen ilk devlet Çin’di. Bu fikir yaklaşık 4000 yıl önce ortaya çıkmıştı.¹⁴⁸ Bu sınıflandırmaya benzer bir sistem Osmanlılar tarafından da kullanılmıştır. Osmanlılar topraklarını İslâm hukukuna göre sınıflandırmışlardı: *mirî arazi* yani devlete ait topraklar; *mülk arazi* yani kişilere ait mülkler; deniz, göl veya nehir kıyısında ise *mevat arazi*; ayrıca *vakıf arazi* yani bir vakfa tahsis edilen topraklara denilmiştir. Mülk arazi ise, *öşrî topraklar* yani Müslüman olan veya İslâm dinini kabul eden kişilere ait topraklar; *haracî topraklar* yani gayrimüslim olan, kendisine haraç uygulanan kişilere ait topraklar olmak üzere gruplandırılmıştır.¹⁴⁹

Osmanlıların toprak yönetiminde *mülk arazi* (öşrî ile haraç) ve *mîrî arazi* (arâzî-i miriye) yani *arâzî-i memleket* olarak üç kısma ayrılmıştır.¹⁵⁰ Bu kesimlere göre, Arabistan ve Basra’nın toprakları öşrî araziye, Suriye ve Irak’ın toprakları haraç arazisine, Anadolu ve Rumeli’deki bütün topraklar mîrî araziye girmiştir.¹⁵¹ Özellikle mîrî arazi tespit edilerek ehl-i seyf denilen askerî ve idarî yani askerî sınıfa timar, zeâmet veya has olarak tahsis edilmiştir.¹⁵² Timar sistemi Osmanlı ekonomisini ve askerî yapısını belirleyen en önemli unsur idi.¹⁵³ Temel ve değerli bir kaynak olarak arazinin etkin kullanımı, Osmanlı İmparatorluğu’nun iktisadi ve sosyal yapısının istikrarı bakımından önemli rol oynamıştır. Farklı türde addedilmesine mukabil, bütün Osmanlıların arazileri kullanılırken çiftlik olarak adlandırılmıştır.¹⁵⁴ Çiftlik usulü ziraata elverişli havzalarda

19,9 milyon km²) ulaşmıştır. Bkz. Abdullah Mesud Küçükkalay, “Osmanlı Toprak Sistemi - Miri Rejim”, *Osmanlı*, Cilt 3 (Güler Eren ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 56.

¹⁴⁷ Hütteroth, A.g.e., s. 29. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 47.

¹⁴⁸ Yücel Çağlar, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu* (Bildiri Metinleri), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000, s. 47.

¹⁴⁹ Yılmaz Kurt, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı*, Cilt 3 (Güler Eren ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 59-60.

¹⁵⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XIV. - XVII. Yüzyıllarda Osmanlılar’da Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 78.

¹⁵¹ Bahaeddin Yediyıldız, *XVIII. Yüzyılda Türkiye’de Vakıf Müessesesi Bir Sosyal Tarih İncelemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2003, s. 123.

¹⁵² Kurt, A.g.e., s. 60.

¹⁵³ Askerî birliklerin büyük kısmı (%93) timarlar oluşturmaktadır. 1564-1584 yılları arasına ait olup 1609 yılında kaleme alınan Defter Emînî Ayn Efendi’nin *Kavânîn-i Al-i Osmân fî Mezâmin-i Defter-i Divân* adlı eserine göre, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu’nun 15 eyaletinde timar sayısı 35548, zeâmet sayısı 2533, toplam 38054 kılıç kaydedilmiştir. Halil İnalcık’a göre, XVII. yüzyılın başında 1621’de timarlı sipahiler 15058 idi. Bkz. Kurt, A.g.e., s. 62. Halaçoğlu, A.g.e., s. 82-88. Halil İnalcık, “Timar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: ISAM, 2012, s. 172.

¹⁵⁴ Halil İnalcık’a göre, Osmanlı arazi sisteminde bir çiftlik toprağın ölçüsü kanunnâmelerle tesbit edilmiş olup verim kabiliyetine göre 50-150 dönüm arasında değişirdi. Miri (çoğu timar), mülk ve vakıf

önem kazanmış olup, sonraki yüzyıllarda yerleşimin dağılımını da belirlemiştir. Çiftliklerin, üretilen tarım ürünlerinin dağıtıldığı ve tüketildiği merkezleri, batıdaki Osmanlı şehirleri başta İstanbul olmak üzere imparatorluğun kuzeybatı sınırına yakın olan bölge, Asya topraklarında ise başlıca pazarlar Halep ve Kahire olduğu bilinmektedir.¹⁵⁵

Arazinin yanında, su kaynakları da Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisinde çok önemli bir yere sahip olup, toplumsal hayatta zaruri bir etken olduğu anlaşılmaktadır. Sanayi öncesi tarım toplumlarında özellikle “hidrolik uygarlık” olarak bilinen toplumlarda suyun sadece mahsul değil aynı zamanda hayvancılık gibi ziraatin gelişmesini sürdüren bir esas olduğu da bilinmiştir. İslâm dünyasında toprak, hava ve ateş ile, su “anâsır-ı erbaa”dan (dört unsur) biri olarak kabul edilmiş ve böylece “canlıların hepsi sudan yaratılmıştır” ifadesine yer verilmiştir.¹⁵⁶ Türk toplumunda ise yer-su kültü olarak su önemli bir anlama sahiptir. Göktürk kitabelerinde “*Türk Milleti yerinden, suyundan ayrılmazsan iyilik göreceksin*” deyiminde yer-su kültü gösterilmektedir.¹⁵⁷ Sanayi Devrimi'nden derinden etkilendiği halde, ziraatin hâkim olduğu Osmanlı coğrafyası, iktisadi faaliyetlere uygun bölgelerden oluşmaktaydı. Bununla birlikte; Osmanlılar'ın sulama imkânları yüksek eyaletlerinin kaybı ile siyasi öneminin azalması eş zamanlı olarak okunabilmektedir.¹⁵⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nda deniz, nehir, göl, gölcük, gölet, akarsu, dere, yeraltı suları ayrıca yağış miktarı gibi su kaynaklarından çeşitli yollardan istifade edilmiştir. Özellikle Mısır'daki Nil nehrinin bol su kaynağından kesinlikle yararlanılmıştır. 1517'de Osmanlıların fethinden sonra Mısır, hemen hemen imparatorluğun en önemli eyaleti haline gelmiştir. Bereketli arazi ve su kaynaklarına sahip olan Mısır, Osmanlıların tarımsal üretiminde en fazla paya sahip olmuş ve diğer eyaletlere nazaran daha fazla devlet geliri sağlamıştır.¹⁵⁹

topraklarda ziraat yapılan toprakların temel ünitesi özelliği taşırdı. Halil Inalcık, “Çiftlik”, *Diyanet İslam Asiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İSAM, 1993, s. 313.

¹⁵⁵ Hütteroth, A.g.e., s. 30. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 48.

¹⁵⁶ Nazif Öztürk, “Osmanlı Su Vakıfları”, *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000, s. 84.

¹⁵⁷ Lütfi Şehsuvaroğlu, “Su Savaşları Mı, Su Barışı Mı?”, *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000, s. 148.

¹⁵⁸ A. Wittfogel, A.g.e., s. 181.

¹⁵⁹ Alan Mikhail, *Nature and Empire in Ottoman Egypt. An Environmental History*, New York: Cambridge University Press, 2011, s. 7.

Osmanlı döneminde su, mülkiyet hakkı üzerinde kabul edilip *nehr-i âm* yani kullanıldıktan sonra kalan herkesin istifadesine sunulan ve sadece mülkiyeti elinde bulunduranların kullanımına ait olan *nehr-i hâs* olmak üzere ikiye ayrılmıştır.¹⁶⁰ Genellikle suların en önemli kısmı, müstakil mülk su olarak bilinmiştir. Kişilerin sahibi durumunda bulunduğu müstakil mülk su kaynağı, miras yoluyla intikal edilebilmiştir. Bunun dışında birden daha fazla sahibi olan ya da herkesin ortak kullanım hakkına sahip olduğu ortak suyun yanı sıra vakıfların tasarrufunda olan su ve sahihsiz (başsız) su da bulunmuştur.¹⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm şehir ve kasabalarında su yollarının inşası, bakım ve tamiriyle birlikte tahlil ve tevziine de önem verilmiştir. Sokak ve evlerdeki çeşmelere, suyun en çok kullanıldığı cami, mescid, medrese, han ve hamamların yanı sıra köprüler ile de düzenli ve sürekli bir şekilde ilgilenilmiştir. Özellikle su kullanımı ve su ile ilgili işleri yönetmek için "Su Nezareti" isimli bir kurum da kurulmuştur.¹⁶² Ayrıca, su sistemleriyle de ilgilenilerek iyi işler gerçekleştirilmiştir. Bizans döneminden kalan su yolları ve kemerleri gibi su sistemleri tamir edilerek tekrar kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte, yeni su yapıları da yaptırılmıştır. Özellikle Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde su sisteminin temeli onların esaslı çabalarıyla atılmıştır.¹⁶³ Görülüyor ki su, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişiminde önemli bir yere sahiptir. Ayrıca su sistemlerinin organizasyonundaki başarıdan dolayı bazı araştırmacılar Osmanlı'nın büyük bir "su medeniyeti" olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁴

Arazi ve suları ile birlikte orman, Osmanlı İmparatorluğu'nun temel kaynaklarından biriydi. Genel olarak imparatorluk coğrafyasında Akdeniz tipi ormanlar görülüp sıklıkla geniş yaprak, özellikle meşe ağacı, hem yeşil çam hem de yaprak dökken, ayrıca

¹⁶⁰ Halil İnalçık, "Osmanlılar'da Su", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: İSAM, 2009, s. 437.

¹⁶¹ Zafer Karademir, "Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, 1, 2014, s. 191-198. Osmanlı döneminde vakıf sular üzerine bkz. Mehmet Boraz, "Vakıf Su Yolları", *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000, s. 64.

¹⁶² M. Mehdi İlhan, "Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 44, 1963, 42-43. Ayrıca bkz. Necati Gültepe, "Osmanlı'da Suyun Yönetimi", *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000, s. 248.

¹⁶³ Bizzat İstanbul'da Mimar Sinan'ın beyanına göre, Kâğıthane ve Kırkçeşme kanallarından karşılanan su 18 lüle (bir lüle 24 saat içerisinde 60m³'e tekabül eder) bulunmuştur. Bunun dışında İstanbul'da 5 lüle kullanan 15 maslak ve 1 karmış (lülenin dörtte biri), 5 lüle kullanan 18 kuyu ve bir masura (lülenin sekizde biri) da görülmüştür. İnalçık, *A.g.m.*, s. 439.

¹⁶⁴ Cemal Zehir, "Osmanlı Su Medeniyetinin Tarihi Gelişimi", *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000, s. 184.

kozalaklı ağaç, çam ağacıyla ardıç ağacı bulunmaktadır.¹⁶⁵ 1400'li yıllarda Balkanlar ve Tuna Nehri'ne ilerleyen Osmanlılar *Quercus frainetto*, *Q. macrolepis*, *Q. trojana* gibi meşe ağacının ovalardan orta yükseklikteki dağlara yaygın olduğu bölgelere ulaşmışlardır. Anadolu bölgesinde ormanlar başlıca *Pinus silvestris*, *P. brutia*, *P. halepensis*, *Juniperus foetidissima*, *J. excelsa*, *J. phoenicea* gibi çeşitli çam ve ardıç türlerinden oluşur. Akdeniz bölgesinde ise, *Quercus ilex* ve *Q. coccifera* gibi yaprak dökmeyen meşeler bulunur. Karadeniz kıyılarının geniş yapraklı ormanlarında meşe bulunmasına karşın bu bölgede en yaygın olan -*Fagus orientalis*-ağaç türü kayındır.¹⁶⁶ İslâm hukukuna göre, orman devlete aittir, halk için serbestçe kullanılabilir ancak en azından resmen özel mülkiyet olarak devredilemezdi.¹⁶⁷ Zaten Türk kültüründe kült olarak ağaç ve orman önemli bir yer almaktadır. Türklerin eski arazi sahibi evrensel kanunlarına göre ağaç (ıgaç) dört unsurdan biriydi. Hatta İslamiyet sonrası Türk destanlarında ağaç simgesi yine de görülmeye devam etmiştir. Mesela, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucusu Osman Gazi'nin rüyasına giren bir ağaç, Anadolu ve Balkanlar coğrafyasında kurulacak olan Türk devletinin hakimiyetini nerelere kadar götüreceğinden, dünyanın üç kıtasına doğru uzayan dalları ve kılıçaşan yapraklarıyla haber veren bir örnek olarak anlaşılmaktadır.¹⁶⁸ Bundan başka, Osmanlıların çevre anlayışı ormanların korunmasını da kapsamıştır. Osmanlı toplum bünyesinde kurulan birçok vakıfa; köy, mezra, bağ, bahçe, zeytinlik, koru ve ormanlar gelir unsuru olarak ayrılırken doğrudan doğruya çevreyi koruma amacıyla gönüllü kurumlar tesis edilmiştir.¹⁶⁹ Dahası, geniş ve yaprak dökmeyen ormanları bulunan Osmanlı coğrafyasında kereste, sıkça kullanılmıştır. Kereste, Venedik, Hollanda, İngiltere ve Fransa'yla beraber Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok devletlerde önemli rol almıştır. Gemi yapımı kerestesinin geçerliliği ve fiyatı tüm donanmaların feleğini belirlemektedir.¹⁷⁰ Örneğin: bir Osmanlı kadirga yapısı için kabaca 7.000-10.000 kereste birimi gerekli olmuştur. Çoğunlukla Kocaeli kazasındaki ormanlar,

¹⁶⁵ Selçuk Dursun, *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*, Ph.D. Dissertation, İstanbul: Sabancı University, 2007, s. 31.

¹⁶⁶ Hütteroth, A.g.e., s. 25-26. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 41-43.

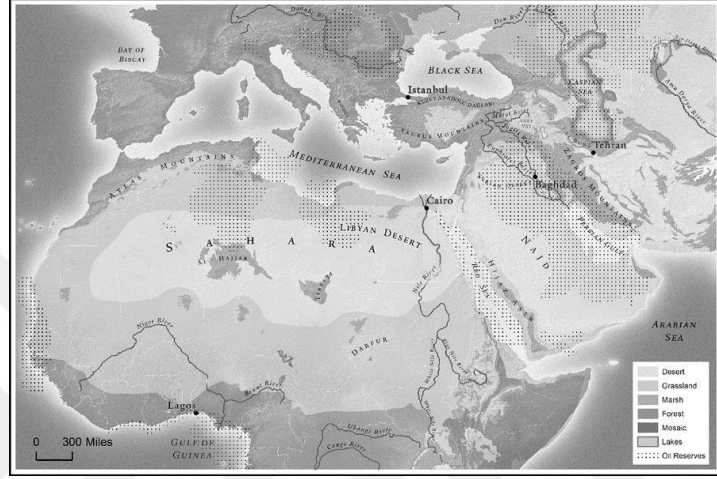
¹⁶⁷ Hütteroth, A.g.e., s. 28. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 45.

¹⁶⁸ Metin Özarslan, "Türk Kültüründe Ağaç ve Orman Kültü", *Türkbilgi*, 2003/5, s. 95-96. Ayrıca bkz. Alan Mikhail, *Under Osman's Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History*, Illinois: Chicago University Press, 2017.

¹⁶⁹ Doğan Yörük, "Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Çevre Anlayışının Gelişmesinde Vakıflar ve Dernekler", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 40, Güz 2016, s. 364.

¹⁷⁰ Dursun, A.g.e., s. 48.

imparatorluğun tersanesine kereste malzemeleri sağlamaktaydı. Ara sıra Anavutluk, Karpat ve Toros dağları gibi uzak ve farklı kaynaklardan da kereste sağlanmışır.¹⁷¹ Arşiv belgelerine göre, Hicrî 972’de (1564-1565) Kocaeli’den 50.000 varil payandası¹⁷², 1570’de İznikmid’den 5.000 gürgen kadirga küreği, 1571’de Kite’den donanma için 5.000 çeki¹⁷³ çam odun¹⁷⁴, aynı yıl Akyazı’dan 5.000 çeki gemi kerestesiyle 250 top kundağı ve 10 direk talep edilmiştir.¹⁷⁵

Harita 5. Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğal Kaynakları

Kaynak: Alan Mikhail, *Under Osman’s Tree: The Ottoman Empire, Egypt, and Environmental History*, Illinois: Chicago University Press, 2017, s. viii.

Diğer yandan, önemli ve bereketli doğal kaynaklara sahip olduğundan Osmanlı İmparatorluğu’nun ekolojisi, aynı zamanda bahçivanlık ile hayvancılık dahil potansiyel tarım üretimi içermektedir. Osmanlı dönemindeki tarım ürünleri miktarının XVI. yüzyılda resmi kaynaklara göre, oldukça fazla olduğu bilinmektedir. Yetiştirilen bitkiler ve tarım ürünleri çoğunlukla belli bölgelere mahsus olarak görülmektedir. Örneğin, XVI. yüzyılda nahiyelerin ekili alanına göre, buğday Çorum, Melegübü (Niğde), Uluborlu (Hamid), Mindaval (Karahisar) ve Zeytun (Maraş); arpa Melegübü, Koçhisar (Karaman), Mindaval ve Kâfirni (Tokat); tahıl Mindaval, Bigadiç (Karesi) ve İznik;

¹⁷¹ Dursun, A.g.e., s. 50.

¹⁷² Dîvân-ı Hümâyûn Sicilleri Dizisi: III, 6 Numaralı Mühimme Defteri: 627, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2005, s. 355.

¹⁷³ 1 çeki = 250 kg, dolayısıyla 5.000 çeki yaklaşık 1.250 ton. Cengiz Kallek, “Çeki”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İSAM, 1993, s. 251.

¹⁷⁴ İbrahim Etem Çakır, *10 Numaralı Mühimme Defteri’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2006, s. 61.

¹⁷⁵ Sam White, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, s. 30. (çev. Nurettin Elhüseyni), *Osmanlı’da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, İstanbul: Alfa, 2013, s. 60.

meyve - sebze Uluborlu ve İznik; pamuk Adana; pirinç Bigadiç ve Tire'den (Aydın) v.b... Anadolu bölgesinde çeşitli ve farklı türlü tarımsal ürünler yetişmiştir.¹⁷⁶ Doğu Akdeniz bölgesi ise, İngiliz kroniğine göre, güney Peloponez civarında başka herhangi bir yerden daha fazla zeytin olan bölgedir.¹⁷⁷

İmparatorluğun çoğu kısmında hem ekili alan olarak hem de değer açısından tahıl üstünlüğünü korumuştur. XVI. yüzyılda buğday ve arpa miktarının hacim açısından neredeyse eşit olduğu bilinmektedir. Arpa kesinlikle daha ucuz olmasına rağmen buğday yine her zaman daha faydalı addedilmekteydi. Bir de, zeytin, çeltik veya sebze sadece nispeten küçük alanlarda yetiştirildiğinden daha az önemliydi. Aynı şekilde çavdar ve yulaf Balkanlar'ın bazı bölgelerinde ve hatta Orta Anadolu'nun doğusunda kabul edilmesine rağmen bu tahıllar imparatorluğun büyük kısmında fazla önemli bulunmamıştır.¹⁷⁸ Genel de Osmanlı tahıl tedariki ekili Tuna ve Karadeniz bölgeleri ve cömert Nil nehri vadisine bağlı olmuştur. Bu bölgelerde yapılan tarımsal üretim fazlası vergi ve bağ olarak doğrudan doğruya İstanbul veya ordu depolarının yanı sıra imparatorluğun ambarlarına da gönderirdi.¹⁷⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun güney eyaletlerinin bir midesi gibi, Mısır her yıl İstanbul'a 1.000 tonu aşkın tahılın beraberine yüzlerce ton pirinç, şeker ve başka ürünler gönderirdi.¹⁸⁰ Bu duruma benzer olarak Mısır, her sene Hicaz'daki kutsal şehirlere gıda maddelerinin çoğunu “*deşişe*” olarak bilinen bir dağıtım metodu ile birkaç bin ton sağlamıştır. Böylece, Nil taşkını yetersiz olarak düşerken, Mekke ve Medine için hemen hemen kıtlık olduğu anlamına gelirdi.¹⁸¹

Bu dönemde imparatorluğun ekolojisinde tarımsal yenilikler de görülmüştür. Öncelikle tarımsal yeniliklerin en önemlilerinden biri olan çeltik (pirinç) muhtemelen Türkler

¹⁷⁶ Huri İslamoğlu - Suraiya Faroqi, “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 2, No. 3 (Winter, 1979), s. 417-419. Ayrıca bkz. Mehmet Öz, “Osmanlı Klasik Döneminde Tarım”, *Osmanlı*, Cilt 3 (Güler Eren ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 68-69.

¹⁷⁷ Ioannis G. Teleiș, “Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean: An Approach of Physical and Anthropogenic Evidence”, *Byzanz als Raum: zu Methoden und Inhalten der historischen Geographie des östlichen Mittelmeerraumes* (Klaus Belke ed.), Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 2000, s. 232.

¹⁷⁸ Hütteroth, A.g.e., s. 38. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 55-56.

¹⁷⁹ White, A.g.e., s. 32. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 62.

¹⁸⁰ Alan Mikhail'e göre, her sene Mısır adet olan 42.680 okka (52.445 kg) şeker, 50.000 (1.283.000) pirinç, 4.000 okka (4915 kg) kahve ve 2.500 kile (64.150 kg) mercimek İstanbul'daki sultanın mutfağına gönderdi. Alan Mikhail, *The Nature of Ottoman Egypt: Irrigation, Environment, and Bureaucracy in the Long Eighteenth Century*, Ph.D. Dissertation, Berkeley: University of California, 2008, s. 165.

¹⁸¹ White, A.g.e., s. 33. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 63. Ayrıca bkz. Mikhail, A.g.e., s. 176-187.

tarafından Güneydoğu Avrupa'ya getirilip pazara tanıtılmakta idi. Resmi Osmanlı kaynaklarına göre, pirinç 1470-1480 civarında Meriç Vadisi'nde ve yaklaşık 1533'de Sofya Havzası'nda ortaya çıkmıştır. Süreç içerisinde Osmanlı coğrafyasında pirinç üretiminin önemli ölçüde arttığı ifade edilmektedir. Ayrıca sonraki yüzyıllarda çeltik yetiştirmek de nüfuzlu kişilerin güdümüne geçerek özel bir girişim görünümü almıştır.¹⁸² Pirinç her zaman pazar faktörü göz önüne alınarak yetiştiriliyordu ve onu tüketenler de zenginliğin sahip olarak nitelendirilmekteydi. Fakat pirincin yüksek değeri Osmanlı Dönemi'nin yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti'ne de tevarüs etmiş iken, Güneydoğu Asya'da pirinç sıklıkla yoksul insanların besinidir. Pirinç üretim yerleri ve verimlilik miktarı da belirtilmiştir. Resmi kayıtlara göre, XV. yüzyılda Meriç, Mesta (Karasu) ve Vardar ovalarında bol pirinç üretimi yapılmıştır. Meriç vadisi ve Balkanlardaki Çorlu, Ergene, Filibe, Tavuslu, Yanbolu, Akçakızanlık ve Burgaz gibi bölgelerde 1462'de 1.679.920 akçe, 1480'da 2.650.000 akçeye bir artışla yükselmiştir. Serez, Drama, Vardar bölgelerinde ise bu rakamlar 8-9 milyon akçeye ulaşmıştır. Anadolu'da ise, başlıca pirinç alanları Çukurova, Kelkit vadisi, Kızılırmak deltası, Derviş çayı vadisi, Gediz, Menderes ve Bakırçay vadilerindeydi. Onun dışında Sakarya Nehri vadisiyle Bursa, Kütahya, Ankara, Bolu ve Sultanönü v.b. diğer pirinç üretim yerleri de bulunmuştur.¹⁸³ Pirincin yanında, Orta ve Doğu Avrupa'dan taşınan patates ile Balkanlar'ın ve Yakındoğu'daki bazı yerlerin tarımında devrim yapan mısır, başka önemli tarımsal yeniliklerden biri idi.¹⁸⁴ Ayrıca, pamuk ise Anadolu ve Doğu'nun başka yerinde antikçağdan beri bilinmesine rağmen toplu üretimi ve çok geniş tarlalarda yetişmesi, piyasa odaklı olan çiftliklerin ortaya çıkışıyla eş zamanlı meydana gelmiştir. Fakat Osmanlı pamuğu'nun Fransa ve İngiltere'deki imalatçılara, Amerikan'dan "pima pamuğu"nun ithalatından bile önce ulaştığı bilinmektedir.¹⁸⁵ Kısaca, imparatorluğun ekolojisi tahıl, çeltik, pamuk, farklı türde sebzeler ve zeytin gibi önemli tarımsal

¹⁸² Hütteroth, *A.g.e.*, s. 38. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 56.

¹⁸³ İnalçık, *A.g.m.*, s. 437.

¹⁸⁴ Türkçede mısır kelimesi zaten Mısır ülkesinden gelir fakat mısır ürününün Akdeniz topraklarındaki bağlantılı olup olmadığı belirsiz kalmaktadır. Karadeniz bölgesinde *lazot* diye bilinen bir terim daha sonra Hindistan mısırı için ifade edilmektedir. Hütteroth, *A.g.e.*, s. 39. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 57. Ayrıca bkz. İslamoğlu - Faruqi, *A.g.m.*, s. 422. Lazot terimi için bkz. James W. Redhouse, *A Lexicon English and Turkish*, Constantinople: A. H. Boyajian, 1884, s. 180.

¹⁸⁵ Hütteroth, *A.g.e.*, s. 40-41. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 58.

için yük vagonu olarak önemli bir rol oynamıştır.¹⁹⁰ Avrupa iklimi daha soğuk ve nemli olmasından kaynaklı, Arabistan hecin devesi (tek hörgüçlü Arabistan devesi) hiç bir şekilde kullanılamıyordu. Fakat iki hörgüçlü deve ile tek hörgüçlü deveden -Anadolu deyiminde tulu denilen melez bir ırk- en azından yaz ayları süresince ticari olarak kullanılabildi. Böylece, iklim elverişli olduğu sürece modern öncesi zamanlarda ulaşım sorunu için deve uygun bir çözüm olmuştur.¹⁹¹

Sonuç olarak, görülüyor ki bir taraftan arazi, su, orman, kereste aynı zamanda farklı türlü tarımsal ve hayvansal ürünlere sahip olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu verim kapasitesi ve üretim güçlerini de kapsamaktadır. Diğer taraftan esas altyapı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisi devletin toplumsal-ekonomik yapısında da değerli bir etkidir. Bir başka ifadeyle, ekoloji, imparatorluğun gelişmesi için gerekli bir şarttır. Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisinde dağ, deniz, nehir, göl, bozkır, yayla, ova, delta, çayır gibi çeşitli peyzaj ve doğal kaynaklar görülmektedir. Dolayısıyla, ekolojik bakış açısından hareketle Osmanlı İmparatorluğu için “*klasik bir ekoloji medeniyeti*” (modern öncesi ya da Sanayi Devrimi öncesinde bir ekoloji medeniyeti) denilebilmektedir.

2.1.2. Ming Döneminde Çin İmparatorluğu'nun Ekolojisi

Çin'in çevre tarihi, Osmanlı İmparatorluğu'ndan oldukça farklı bir alanı kapsamaktadır. Çekirdek alan, doğudan batıya yaklaşık 1000 mil ve kuzeyden güney ise 1200 mil genişliğindedir.¹⁹² Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisiyle Çin'inki karşılaştırıldığında temel bir fark mevcuttur: Üç kıtaya yayılan Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisi yalnızca Rumeli ve Anadolu'yu (bugünkü Türkiye) değil, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki bölgeleri de içermekteydi. Ancak Çin'in ekolojisi, tarih boyunca büyük ölçüde aynı kalan ve “zhongyuan” denilen (Çin tamı ya da Çin aslı) geniş topraklarını kapsamaktaydı.

¹⁹⁰ Daha bilginiz için bkz. Suraiya Faruqi, “Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and the Seventeenth Centuries, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14, No. 4 (Nov., 1982), s. 523-539.

¹⁹¹ Hütteroth, A.g.e., s. 42. (çev. Aytuna), A.g.e., s. 60.

¹⁹² Mark Elvin, *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*, New Haven and London: Yale University Press, 2004, s. 3.

Çin tarihçisi Mark Elvin'e göre, eğer insan müdahalesi olmasaydı, şu anda Çin'de üç ana bitki örtüsü bölgesi olacaktı. Birincisi, uzak batıda çeşitli çöllerin bulunmadığı ya da hiç örtünün olmadığı bölgedir. İkincisi, "ot dünyası", yüksek yerlerdeki çayır ve aşağıya inen bozkırlardır. Bu bölge, Batı Mançurya, İç Moğolistan, Kuzeybatı'nın bölgesinin batı tarafındaki sınırlar ve Tibet'in çoğunu kapsamaktadır. Üçüncüsü, daha çok ağaçların ve önemli çalılarının bulunduğu bölgedir, bu bölgede tarım yaygınlaşmamıştır. Fiilen ya da potansiyel olarak ormanlık alanlarda temelde ikiye ayrılır: Yaprak döken ağaçlar tarafından karakterize edilen ılıman kuzey bölgeler ile yaprak dökmeyen ağaçlar tarafından karakterize edilen güneydeki alt tropikal bölgeler. Bu iki bölge arasında, çoğunlukla Huai Nehri ile orta ve aşağı Yangtze Nehri arasında yer alan geniş bir geçiş alanı vardır, ancak karışık tipteki ormanlar Yangtze'nin güneyine kadar uzanmaktadır. Alt tropikal bölgede temel yaprak döken (geniş yaprak) ağaçlar vardır. Düzeni, insan dikimleri tarafından bulanıklaştırılmış olsa bile, doğal bambu ormanları da güney bölgenin önemli bir özelliğidir.¹⁹³ İki bölgenin kendilerine özgü, ayırıcı karakterde kozalaklı ağaçlar vardır. Mesela, Mançurya'nın uzak kuzeyinde, Çince ismi yaprakları dökülen çam anlamına gelen *Larix gmelinii* olmak üzere, yaprak döken karaçamların yetişebilmesi özel bir ortam gerektirmektedir. Çin'de bulunan meşe (*quercus*), çam (*pinus*), karaağaç (*ulmus*) ve kül (*fraxinus*) gibi bazı ağaç cinsleri Avrupa'da da bulunan, dünyaca bilinen türlerdir.¹⁹⁴

Çin'in ekolojik bölgeleri, Çin tarihi ve kültürünün biçimlenmesinde, farklı kültürel coğrafyalar oluşmasında da etkili olmuştur. Öncelikle, yaprak döken (geniş yaprak) ağaçların bulunduğu ılıman bölgesinin güney tarafı, antik Çin'in kalbini teşkil eder. Bu bölgedeki yıllık sıcaklık ortalamaları, enlem farklılığına bağlı olarak çeşitlilik gösterir ve ayrıca zaman içinde değişmiştir. Henan'daki Kaifeng ve Şantung'daki Jinan gibi yerlerde 14,5°C civarındadır. Hava sıcaklığı, kışın çoğunlukla donma noktasının altında düşer, ancak yazın ise aynı bölgelerde 26°-28°C arasındadır. Yıllık yağış miktarı kıyıda 1.000 mm'ye ulaşabilir, ancak batıya doğru ilerledikçe 600 mm'nin altına düşer. Bu yağışların üçte ikisi veya daha fazlası yaz aylarında görülür ve miktarı, yıldan yıla kadar değişir.¹⁹⁵

¹⁹³ Elvin, A.g.e., s. 40.

¹⁹⁴ Elvin, A.g.e., s. 41.

¹⁹⁵ Elvin, A.g.e., s. 42.

Bunun yanında, “eski güney” olarak bilinen orta kesimdeki Yangtze, bir diğer ekolojik bölgeyi oluşturmaktadır. İlk bölgeden en önemli farkı, daha sıcak olmasıdır. Yıllık sıcaklık ortalamaları, kuzey bölgede 13,5° ila 16° C ve güney bölgede 15° ila 20° C arasında değişmektedir. Yaz musonunun etkisi nedeniyle, yıllık yağış miktarı 900 ila 1.500 mm veya daha fazla olup, güneye doğru hareket ettikçe artmaktadır. Kuzeydeki daha alkalik koşulların aksine topraklar ya nötr ya da asittir.¹⁹⁶

Çin İmparatorluğu’nun ekonomisinde, XIII.-XIV. yüzyıllarda orta çağ ekonomik devriminin solmasına kadar derece derece, üç ana ticari bölge ortaya çıkmış ve belirginleşmiştir. “Eski batı” denilen bölge, kuzey Çin düzlüğü, aşağı Yangtze ve Siçuan’ın batı iç havzasından oluşmaktaydı. Bu bölge, soğuk kutup hava kütlelerinden kuzeyindeki dağlarla ayrıldığından, nemli ve alt tropikal bir iklime sahiptir. Yıllık sıcaklık ortalamaları, konuma bağlı olarak 16° ve 18° C arasındadır. Kış sıcaklıkları 5° ila 8° C arasındaki bir aylık ortalamanın altına düşmez. Yaz mevsiminde zirveye çıkan 1000 ve 1300 mm arasındaki yağış miktarı ortalaması ve dağlardan gelen kaynaklar, bölgeyi sulak hale getirmektedir. Ayrıca, bu bölgede belli başlı ağaçlar, kozalaklı ağaçlara ve geniş yapraklılar olmak üzere sırasıyla şöyledir: köknar, ladin, çam, “yağlı çam” (*keteleeria*), karaçam, baldıran (ağiotu), *cunninghamia*, sekoya (kızıl keresteli ağaç, *metasequoia*), selvi, kafur, katalpa, *Phoebe* ve *Machilus*, meşe, *lithocarpus*, kayın, huş ağacı, kızılbaş, gürgen, *chinquapin*, akçaağaç, kireç, kavak ve pavlonya (*pualownia*). Bunlara mandalina, portakal, pomelo, yengeç elma ve liçi gibi meyvelerin yanı sıra oje ağacı ve çay çalıları da eklenebilir. Üstelik Siçuan, dünyanın sistemli olarak çay yetiştirilen ilk bölgesiydi.¹⁹⁷ Pamuksa şimdi Yunnan’da bulunan Yongchang adındaki bir yerde yetiştirilegelmişse de Çin sosyo-ekonomik havzası haricinde kalmıştır. Çin’de, yıllar boyunca herhangi bir ölçekte pamuk yetiştirilmemiştir. Burma ve Assam’da yabancı olarak yetişen şeker palmyesi (*Arenga saccharifera* ya da *Arenga pinnata*), daha sonra güney Çin’de ekilmeye başlamıştır.¹⁹⁸

Son olarak, güney sınırının güneyi, yani uzak güney, iki bin yıldan fazla bir süre önce Yue yani Viet halkı’ndan [bugünkü Vietnamlıların ataları] alınmıştır. Çin’de kalan bu bölge günümüzde Guangdong ve Guangxi eyaletlerini oluşturmaktadır. Genelde bu

¹⁹⁶ Elvin, A.g.e., s. 49.

¹⁹⁷ Elvin, A.g.e., s. 58-59.

¹⁹⁸ Elvin, A.g.e., s. 64.

bölge, Lingnan ismiyle anılmaktadır. Tropikal bölge sınırında olup alt tropikal iklime sahip olan bu bölgede yıllık sıcaklık ortalamaları, 18° ila 24° C arasında değişir. Bölgenin çoğunda yıllık yağış miktarı 1500 ila 2000 mm arasındadır. Yani bölge sıcak ve nemlidir. Bölgenin kuzey kesiminde yer alıp doğudan batıya uzanan dağlar, kışın kuzeyden gelen soğuk havadan bölgeyi korur ve denizdeki ısı rezervuarı da hava durumunu dengeleyici etki yapar. Yağış miktarı yaz aylarında yoğunlaşır, kışar nispeten kurak, soğuk ve açık olur. Bölge dahilindeki çeşitlilikler de önemlidir. Rüzgarlar, kıyı boyunca iç bölgelere göre daha güçlüdür ve okyanustan gelen tayfunların etkisiyle şekilenen kıyı bölgesidir. Her yıl dört rüzgar mevsimin birisi kıyıya doğru hareket ediyor ve bu dört mevsimden sadece ikisi “ana” rüzgar olarak, yani saatte 117 kilometreden daha hızlı rüzgar nitelendirilir.¹⁹⁹

Botanik açısından, tarihte Çin’in uzak güneyinin orta Çin ile olduğu gibi güneye uzanan tropikal dünyalar ile de ortak noktaları vardı. Uzak güneyde aslında başka bir dünya var: ağaçlar alt tropikal ve tropikal çeşitlerin bir karışımı halindedir. Birçok yönden uzak güneyi görmek, kuzeyliler için ezgotik ve şaşırtıcı bir deneyim olabiliyordu. Örneğin, Çin ıspanaklarının bağlı sallar üzerinde büyüdüğünü, muz bitkilerinin ve bambunun liflerinden dokunmuş kumaşlar kuzeylilerin yabancı oldukları şeylerdi. Kuzeyliler için yabancı olan şeyler arasında betel ceviz çiğnenmesi gibi yeni yiyecek ve bağımlılıklar da vardı.²⁰⁰ Ana mahsul olarak bilinen pirincin yanında, Lingnan’da şeker kamışı, çay, çivit, kenevir, pamuk gibi ticari bitkiler ve longan (ejderha gözü), liçi, portakal, mandalina, muz gibi birçok çeşitli meyve yetiştirilmiştir.²⁰¹ Hainan Adası’nda hindistan cevizi ağaçları da vardır. Kuzey sınırını mercan resifleri ve verimli inci/ istiridye zeminleriyle oluşturan Hainan Adası’nda, kıyıdaki alçak bölgelerde, muson ormanlardan yaprak dökmeyen tropikal ağaçlar vardır. Adanın merkezi ise dağların alt yamaçlarında yaygın olan yaprak döken ağaç ormanları ve güneydoğu tarafında tropikal yağmur ormanlarına kadar devam eden tropikal ormanlarla kaplanmıştır. Güneydoğu

¹⁹⁹ Mark Elvin, *A.g.e.*, s. 70.

²⁰⁰ Betel, betel-somon palmyesinin yemiştir ve o, genellikle istiridye kabuklarından topraklanan betel-biber ve ıhlamur yaprağıyla birlikte çiğnenir. Elvin, *A.g.e.*, s. 71.

²⁰¹ Robert Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, New York: Cambridge University Press, 1998, s. 116-117.

Asya ya da Güney Amerika'nın tropikal ormanları kadar zengin olmasa da, Hainan Adası'nda 3.500'den fazla bitki türü bulunmaktadır.²⁰²

Anlaşıyor ki Çin'deki agroekolojide (tarım ekolojisi) en büyük fark, kurak kuzey ve yağışlı güney arasındaki zıtlık idi. Geniş ölçekte buğday ve küçük tahıl tarımı yapılan kuzey, toprak, rüzgar ve su tarafından kolayca aşındırabilirdi. Nehirler yağış farklarına karşı oldukça savunmasız idi; ya sürekli sel basıyordu ya da kuruyorlardı. Yukarı bölgelerdeki topraklar her zaman daha kuru ya da verimsiz, deniz seviyesine yakın olanlar ise çoğu zaman tuz oluşumuna yatkın, tuzlanmaya dayanıksızlardı. Eskiden sıtma ve diğer hastalıklarla kırılan, aynı zamanda yoğun ormanlar ve bataklıklar nedeniyle tarım yapılması zor olan güney, bin yıllık bir süreçte ıslah edilmiştir. Bitki büyümesi için daha iyi koşullar sağlanması ile, kısa süre içinde hem ormancılık hem de tarımda büyük gelişme kaydedilmiştir. Bu gelişme, imparatorluğun gücünü özellikle 300 ile 1400 yılları arasında belirlemiştir.²⁰³

Bazı iklim bilimciler Çin'deki yaz musonunun modlarını meteorolojik olarak altı tipe ayırmışlardır: Çin'in çoğunda sel; Çin'in çoğunda kuraklık; Yangtze Vadisi'nde kuraklık, diğer bölgelerde sel; Yangtze Vadisi'nde sel, diğer bölgelerde kuraklık; güney Çin'de sel, kuzey Çin'de kuraklık; güney Çin'de kuraklık, kuzey Çin'de sel.²⁰⁴ Böylece Çin'in kuzey ile güney bölgelerin arasındaki zıtlık /keskin farklılık bölgelerin meteorolojik özelliklerinde de kendini göstermektedir.

Çin medeniyeti, büyük nehirler havzası etrafında ortaya çıktığından, su kontrolü ve sulama sisteminin geliştirmesi, tarih boyunca Çin ekolojisine büyük katkı sağlamıştır. Su kontrolü, uzun zaman çiftçiliğin, özellikle sulamalı pirinç üretiminin ve Çin'in en yoğun nüfuslu bölgelerindeki dökme taşımacılığının merkezinde yer almıştır. Çin, sulama kontrolü konusunda uzun vadeli ve çok sayıda başarısızlıkla gelişen bir öğrenme eğrisini göstermiş, bu deneyimi dünya tarihi standartlarına göre hem başarılı hem de

²⁰² Robert Marks, *China: Its Environment and History*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publisher, 2011, s. 194.

²⁰³ Eugene N. Anderson, *Food and Environment in Early and Medieval China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014, s. 259-260.

²⁰⁴ Wang Shaowu - Zhao Zongci, "Droughts and Floods in China, 1470-1979", in *Climate and History: Studies in Past Climates and Their Impact on Man* (T.M.L. Wigley and et al., eds.), Cambridge University Press, 1981, s. 271-288. Quotes from Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 51.

sürdürülebilir olmuştur. İnsan yapımı su kontrol sistemleri, dengesiz ve bozucu dış çevresel etkenler ile sürekli etkileşim halindedir. Yağış miktarı, sel, kuraklık, bitki örtüsünün tahrip edilmesi veya yeniden kurulması, etkileyen erozyon ve tortular, sulak alanların drenajı, sulama, tuzlanma ve deniz istilasası gibi birçok unsur tarafından etkilenir. Su kontrol sistemleri, toplumun ve ekonominin çevreyle daha yakın bir ilişki içinde yaşadığı yerlerde önemlidir.²⁰⁵

Çin'deki en büyük nehirlerden ikisi olan Sarı Nehir ile Yangtze Nehri'nin akışı, arazinin doğal olarak genişlemesi gibi hareketler, civar bölgelerindeki kaynakların ekolojik durumu belirli bir şekilde etkilemiştir. Öncelikle, Sarı Nehir alüvyal ovası, bölgenin coğrafi sisteminin en etkin unsuru olan devingen bir yapıdır. Bu sistem aynı zamanda yeryüzü şekilleri, topraklar ve yeraltı sularının yanı sıra su, ziraat, nehir kıyısı gibi alt sistemleri de içerir.²⁰⁶ Sarı Nehrin son kısmı, bilinen tarih boyunca kuzeye akıyordu, fakat 1194'ten 1853-1855 yıllarına kadar, kuzeye değil, Şantung yarımadası'nın güneyinde denize akıyordu.²⁰⁷ Daha sonra alt rotanın hidrolojisi derinden değişmiştir. 1494 yılına gelindiğinde, nehir bir tek güney yönüne akmaya başlamış ve kuzey yönü tümüyle yok olmuştur. Bundan dolayı, Huai Nehri, ayrı olarak denize dökülen bir nehir değil, Sarı Nehir'in bir kolu haline gelmiştir.²⁰⁸

Sarı Nehir'i kontrol etme çabası, önceki hanedanların olduğu gibi, Ming Hanedanı'nın da problemi olmuştur. 1480'lerin sonlarında ve 1490'ların başlarındaki sellerden sonra suyun yüzde 70 kadarı bir kez daha kuzeye gitmiştir. 1492'de denetlemeyi yönetmek için bir kararname çıkarılmıştır: *“Henan, Şantung, Kuzey ve Güney Zhili’de geniş bir araziden geçen Sarı Nehir’in düzensiz bir şekilde rotasını değiştirdiğini duyduk, geçmişe yönelik tehdit edildi ve yakınlarda daha da kötüleşti. Bunun genel açıklaması şudur; nehir, önceden Kaifeng’den güneydoğuya Huai Nehri’ne akıyordu, ama bugün eski yönü kum ve çamurla doldu ve sığlaşmaya başladı.”* Bu kararname neticesinde sarayda, para ve insan gücü sarf edilerek Sarı Nehir'i kontrol etmek ve Büyük Kanal'ın bakımını durdurma çabasıyla vazgeçmek yönünde önerilerde bulunulmuştur.²⁰⁹ XVI.

²⁰⁵ Elvin, A.g.e., s. 115.

²⁰⁶ Ruth Mostem, “Sediment and State in Imperial China: The Yellow River Watershed as an Earth System and a World System, *Nature and Culture*, Vol. 11, No. 2, Summer 2016, s. 126.

²⁰⁷ Elvin, A.g.e., s. 128.

²⁰⁸ Mostem, A.g.m., s. 140.

²⁰⁹ Elvin, A.g.e., s. 133.

yüzyılın ilk üç çeyreğinde, Sarı Nehir Huai vadisine doğru hayli kaymıştır. XVI. yüzyılın ortalarından sonra, Sarı Nehir ve Huai vadisinin böldüğü deniz ağzları, çökelti tarafından kapatılmıştır. 1578 yılına gelindiğinde, Yunti’de deniz ağzı genişliği 7 ya da 7,5 km nehir aşağısından 3,5 ila 4 ya da en fazla 5 km’e kadar daraltmıştı.²¹⁰

1565 yılı başında, Ming resmi mühendisi Pan Jixun (1521-1595), nehir akıntısını hızlandırmak ve tortuları bol suyla akıtmak amacıyla, kanatları daraltmak ve içlerindeki çatlakları tamir etmek yoluyla sistemi iyileştirmek üzere büyük bir proje ortaya koymuştur. Ancak yayla platosundan akan tortu miktarı göz önüne alındığında onun çabalarının, temel sorunu çözmekten uzak olduğu, sadece Büyük Kanal’da alüvyonların yerini değiştirdiği anlaşılmaktadır. Hatta Pan Jixun’un çabaları olumsuz bir etki yapmıştır.²¹¹ 1579-1591 döneminde, sadece 13 sene içinde, Sarı Nehir 20 km ilerledi, yer değiştirme hızı 1538 m/yıl, oranı 16,6 cm/yıl ve arazinin genişlemesi miktarı 2,158 m/yıl oldu. Bu oran, önceki ve sonraki dönemler ile karşılaştırıldığında söz konusu olumsuz etki görülebilir. 1195-1578 yılları arasındaki 384 sene boyunca nehir 15 km yer değiştirmiştir, yer değiştirme hızı 39 m/yıl, oranı 0,4 cm/yıl ve arazinin genişlemesi miktarı 1.536 m/yıl oldu. 1592-1700 yılları arasındaki 109 yıl boyunca ise 13 km yer değiştirmiş, yer değiştirme hızı 119 m/yıl, oranı 1,8 cm/yıl ve arazinin genişlemesi miktarı 1.908 m/yıl olmuştur.²¹² Buna göre, 1579-1591 yılları arasında çok kısa bir süre olmasına rağmen yer değiştirme hızı ve arazinin genişlemesi miktarı hem önceki hem de sonraki dönemlerden daha fazla olmuştur. Sarı Nehir’in geçirdiği değişiklikler, hiç kuşkusuz bölge ekolojisini ve etrafındaki çevreyi de etkilemiştir. Bu sebeple, Çin’in kalbi olarak bilinmesine rağmen bu bölgeye “sel ve kıtlık bölgesi” denilmektedir.²¹³

Bununla birlikte, Hangzhou körfezinde deniz kıyısı, Hongwu saltanat döneminden Wanli dönemine kadar beş kez değişmiş ve dolayısıyla deniz seddi de beş kez yeniden inşa edilmiştir. Bir kaynak, Qiantang’ın ağzlarının XV. yüzyılın başlangıcı kadar erken bir tarihte kapandığını öne sürmektedir. 1420 yılında Anıt Dairesi’nden bir yetkili, “geçmişte Zhe Dağı ve Yanmen Dağı’nda deniz yolları bulunduğunu, ancak bugün her

²¹⁰ Elvin, A.g.e., s. 135.

²¹¹ Mostem, A.g.m., s. 141.

²¹² Elvin, A.g.e., s. 130.

²¹³ Mostem, A.g.m., s. 143.

*ikisinin de çökeltiyle kapandığını ve gelgit hareketlerinin hala şiddetli olduğunu” bildirmiştir.*²¹⁴

Ming Hanedanı sırasında, Sarı Nehir’i kontrol etme çabasının yanında Yangtze Nehri’nin sularını kontrol etmek için de çaba gösterilmiştir. Ming Hanedanı’nın kurucusu İmparator Hongwu, başka yerlerde olduğu gibi Hubei’de de askeri bir topluluk kurmuş, askerlerin ve onların ailelerini mevcut kanalları tamir etmek, yenilerini inşa etmek, bunları yeniden kullanmak, çiftçilik yapmak ve daha fazla insana arazi açmak için gibi amaçlarla buraya yerleştirmiştir. Su kontrol işlerini yeniden örgütlemek için bir başka büyük çaba, 1394’te, İmparatorluk Yüksekokulu’nun öğrencilerinin, hükümet tarafından imparatorluğun birçok bölgesine gönderilmesidir. Bunun sonucunda, ertesi kış toplam 40.987 adet hazne ve baraj, 4.162 kanal ve 5.418 hendek ve torak set oluşturulmuş bulunuyordu.²¹⁵

Bundan başka, önceki hanedanlar döneminde tamamlanan ve en uzun yapay kanal olarak bilinen Büyük Kanal da, Ming döneminde Çin’in ekolojisinde önemli rol oynamıştır. Sarı Nehir ve Yangtze Nehri’ni birbirine bağlayan Büyük Kanal hiç şüphe yok ki Çin’in sulama sisteminin başarısını simgelemektedir. Diğer taraftan, Büyük Kanal, Çin’in kuzey ve güney bölgeleri arasındaki ulaşım katkı sağlamıştır. Fakat başlangıçta, İmparator Hongwu’nun Nanjing’i başkent yapmaya karar vermesinden sonra önceliğini kaybetmiştir. Kanal, alüvyon olduğundan, 1391’e kadar kullanılmıyordu. Bundan sonra, İmparator Yongle’nin başkenti tekrar Pekin’e taşıma kararı, devleti bir kez daha Büyük Kanalı’na yatırım yapmaya mecbur etmiştir. Bu sebeple, kanalın 130 milden fazlası temizlenmiş ve 38 kanal havuzu kurulmuştu.²¹⁶ Nitekim Büyük Kanal, 1415’te yeniden açılmış ve Sarı Nehir’in yönünü değiştirmesinden kaynaklanan birkaç kesinti dışında, hanedanın sonuna kadar kullanılmaya devam edilmiştir. Büyük Kanal, Ming İmparatorluğu’nun ekonomik ve toplumsal yaşamında önemli rol oynamıştır. XV. yüzyılın ortaları boyunca, 121.500

²¹⁴ Elvin, A.g.e., s. 149.

²¹⁵ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 209.

²¹⁶ J. Grygiel, A.g.e., s. 150.

görevli asker hükümete ait 11.775 tahıl mavnası ile Pekin'deki imparatorluk ambarlarını dolu tutmak için kanal boyunca tahıl taşımışlardır.²¹⁷

Bununla birlikte, Ming İmparatorluğu'nda kara yolu ağı de genişletilmiştir. Li Yue'nin yazdığı “*Jianwen zaji*” (Çeşitli Bilgiler) isimli bir kitaba göre, resmi yol ağı, doğudan batıya 10.900 li (yaklaşık 6.278 km ya da 3.900 kara mili), kuzeyden güneye 11.750 li (6.768 km ya da 4.200 kara mili) mesafeye kadar uzanıyordu. Başka kaynağa göre ise, Ming'deki kara ve su yollarının uzunluğu 143.7000 li (yaklaşık 84.200 km ya da 52.300 mil) toplama ulaşmıştı.²¹⁸

Ekolojik açıdan bakıldığında, Ming döneminde Çin'in bir tarım imparatorluğu olduğu anlaşılmaktadır. 1368'de Ming Hanedanı'nın kurulmasından kısa bir süre sonra, İmparator Hongwu “*yi nong wei ben*” (tarımın temel olarak alınacağını) veya “*nong wei guo ben*”, bazen “*yi nong wei ben liguo*” (tarımın milletin temeli olduğunu) ilan etmiş ve bu temelin güvence altına alınması yönünde uygulamalar yapmıştır.²¹⁹ 1393 yılında hükümet 24.729.450 shi (2,65 milyar litre) pirinç ve 4.712.900 shi (447 milyon litre) buğday toplandığını bildirmiştir. Buna göre, 1299 yılında Yuan Hanedanı tarafından toplanandan iki buçuk kat daha fazla olan 1393 yılı tahıl hasılatının 3,1 milyar litre olduğu görülmektedir.²²⁰ 1400'lerde Lingnan'da pirinç ana bir mahsul haline gelmiştir, toprağa, iklim koşullarına ve su miktarına bağlı olarak yılda bir, iki ve bazen üç hasat yapılmış, hem kuru hem de sulanan tarlalarda yetiştirilmiştir.²²¹ Uzak güneyde yer alan Hainan Adası'nda bile, Ming Hanedanı döneminde, ekili arazinin miktarı 1400 yılı civarından 1615 yılına kadar 2 milyon mu'dan [Çin'in eski bir alan birimi, yaklaşık 133.333 hektar] 3,8 milyon mu'ya [253.333 hektar] ulaşarak ikiye katlanmıştır.²²²

Denilebilir ki Çin tarımı, büyük ölçüde, ekolojik ve coğrafi bakımdan sürdürülebilir sistemlere, özellikle de pirince bağlı olduğundan başarılı olmuştur. Fakat orman ve kurak alanların yönetimi zordu ve bu bölgelerde tarım sürdürülebilir olamazdı.²²³ Çoğu

²¹⁷ Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Massachusett: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, s. 111.

²¹⁸ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 30.

²¹⁹ Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 86, 91.

²²⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 107-108.

²²¹ Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 116.

²²² Marks, *China: Its Environment and History*, s. 196.

²²³ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 262.

araştırmaya göre, Ming dönemi ekonomisi, kümülatif olarak Çin tarihinde daha önceki herhangi bir zamana göre daha müreffhti. Ekonomik büyüme genellikle doğal kaynaklara bağlıydı. Pulluk altında bulunan, yani tarım yapılan arazinin büyüklüğünü arttırmak için çiftçiler, göllerden ve nehirlerden su çekerek *polderler* yaratmışlardı. İç kısımlarda ise dik yamaçlarda teraslı alanlar inşa etmişlerdir. Bu değişiklikler, ekonominin diğer sektörlerinde büyümeyi desteklemek için ihtiyaç duyulan tahıl üretimini artırıyordu, üstelik büyük bir maliyetleri de yoktu. Daha yüksek yayla bölgelerinde “Çin tarzı” tarım sistemlerini kurmak için ormansızlaştırma ve drenaj çalışmaları ise, insanların kendilerini ve toplumları yeniden üretmeleri için gerekli kaynakları kapsayan biyotanın büyük ölçüde azalmasıyla sonuçlanmıştır.²²⁴ Dolayısıyla, anlatılan bu yükseklik ve su kaynaklarına yakınlık şartları, imparatorluğun ekolojik sınırını oluşturuordu demek mümkündür.

Ming Hanedanı döneminde, birçok başka dönemde de olduğu gibi, büyük miktarda eski orman tahrip edilmiştir. *Ming shilu*, 1537’de Yunnan eyaletinden bir yetkili imparatora “*her yerde kereste ve ahşap yağı var, bu hacimlerde hasat edildiklerinden bazı bölgelerde tükenmişlerdir*” diyerek ikaz ettiğini ve hükümetin ahşap tüketimini azaltmasını tavsiye ettiğini yazmıştır.²²⁵ 1618’de yazar Xie Zhaozhe (1567-1624), rastladığı odunculardan bahsetmiştir: “*İmparatorluk ormanlarını kesen adamları gördüm. Orada, dağların derinliklerinde ve daha önce hiç görmedikleri boş vadilerde, bakir bölgeler ve kaosun eski günlerinden ağaçlar olduğunu söylüyorlar. Ama bu vahşi ve fazlasıyla tehlikeli. Zehirli yılanlar ve kana susamış hayvanlar dağların içinde ve dışında dolaşırlar. Kaplanları ve leoparları yakalamak için yere örümcek ağı asan örümcekler vardır.*”²²⁶

Çin’in hiçbir bölgesi, ormansızlaştırılma anlamında, Ming Hanedanı döneminin sonuna kadar Güney Zhili’den daha fazla tahrip edilmemiştir. Ormanlarının azalmasına karşı koyan diğer eyalet, Ming dönemi’nde gittikçe daha kalabalık ve ekolojik olarak dengesiz bir bölge haline gelen Guangdong’dur. Bu süreç neticesinde, eski kalan

²²⁴ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 129.

²²⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 130.

²²⁶ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 273.

ormanların sayısının değişmeden kaldığı eyaletler sadece kuzeybatıdaki Şansi ve Şensi ve güneybatıda Yunnan olmuştur.²²⁷

Bu açıdan, Akdeniz ya da Ortadoğu ile karşılaştırıldığında, Çin'in ekolojik şartlarının kalkınmaya elverişli olduğu söylenebilir. Kuzey-orta Çin yaylalarında lős, tükenmiş ve aşınmış, ancak güneydoğudaki tarımsal deltalar zamanla gittikçe daha geniş ve verimli haline gelmiştir. Orta ve doğu Çin dağlarının ormanları tahrip olmuş, ancak kuzey ve güneybatıdaki zengin ormanlar yaşamaya devam etmiştir. Çin, Kuzey Avrupa ya da Güneydoğu Asya'dan daha verimsiz olmasına rağmen çok büyük ve yoğun bir nüfusa sahipti. Ayrıca, Çin'in ormanları Hinduzim'in ormanları ve yabani hayvanları koruduğu Hindistan'a ya da Tokugawa yönetimi altında yeniden ağaçlandırılmış olan Japonya'ya göre daha fazla zarar görmüş olabilir.²²⁸

Ormanların kesilmesi, ağaç türlerinin ortadan kaybolmasına neden olmuştur. Hayvan türlerinin yetiştirme ortamlarının yok olmasını da hızlandırmıştır. Bu hususta çağdaş yorumcuların en çok ilgisini çeken kaybolan orman hayvanı kaplan idi. Yuan ve Ming hanedanları döneminde güney Çin'den Sibirya'ya kadar uzanan bölgede kaplan bulunabilirdi. Yerel kaynaklar, kaplandan bahsederken “zehir”, “zarar”, “felaket” ve hastalık” gibi sözcükler kullanırlar. 1410'da bir ilçe hâkimi kaplan yakalamak için 314 çukur kazılmasını emretmiştir. Bir ay içinde 46 kaplan bu çukurlara düşmüş ve öldürülmüştür.²²⁹

Nüfus, ticarileşme ve Ming ekonomisinin gelişmesi, insanları öncekiden daha fazla doğal kaynakları tüketmeye, yabani doğayı tarlalara dönüştürmeye ve yok olma tehlikesine rağmen büyük memelileri avlamaya yöneltmiştir. Ekonomi büyüdükçe, doğal ortam ortadan kaybolmuş, ormanlar küçülmüş ve insan ile çevre ilişkileri daha kırılgan hale gelmiştir. 1642'de Nanjing dışındaki Zhu Yuanzhang'ın (İmparator Hongwu) türbesi üzerinde bulunup Yangtze deltasındaki son antik ağaçlardan biri olan 300 yıllık bir ağaç kesilmiş ve kökü yakacak odun olarak kullanılmak için çıkarılmıştır.

²²⁷ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 130.

²²⁸ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 273.

²²⁹ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 131-132.

Ming Hanedanı iki yıl sonra yıkıldığında, birçok kişi, bu kutsal ağaca saygısızlığın hanedanın düşüşüne neden olduğuna inanmıştı.²³⁰

Çin'in ekolojisinde, ejderha simgesi de gerçek olmamasına ve bir efsane olarak görülmesine rağmen önemli bir yer teşkil ediyordu. Eski Çin'de sıradan insanlar, yeryüzünde doğanın parçası olan unsurların yanı sıra doğaüstü hayvan, ruhların varlığına ve doğal unsurların doğaüstü özelliklere sahip olduklarına inanmaya daha meyilliydi. Dağ tanrıları, mekân tanrıları, kaya ruhları, ağaç ruhları ve diğer yerel “shen”ler [tanrı, ruh] evrensel idi ve insanların hayatlarıyla çok yakından ilişkiliydi. Belirli, yerleştirilmiş ve kavramsallaştırılmış her özellik, ruhla ilişkilendirilmişti. Bu çerçevede, halk inanişına göre, dağların içinde, nabızları yeryüzündeki enerji akış yolları olan dev ruhlu ejderhalar ve kaplanlar yaşıyordu. Ejderhanın nabzını kesmek de felakete sebep olurdu. Yeryüzü de tıpkı topraklarda veya insanlarda tamamen doğal olarak takdir edilen “çi”ye [hayat gücü ya da spiritüel enerji] sahip idi. Hatta Çinliler, fırtınaların, ejderhaların ceza verme şekli olduğuna inanırlardı. Bu inanişına göre, insanların yanlışları bir ejderhayı rahatsız edebilirdi ya da birçok fırtına, ahmaklığa karşı bir ceza olabilirdi.²³¹

Ayrıca, Cennet'in yarattığı olan ejderha imparatorun kişisel simgesi idi. Sadece imparatorun sarayları ve onun birinci dereceden torunları, dokuz ejderha ruhu duvarı tarafından kötü etkilerden korunabilirdi. Sadece imparatorluk ailesi, ejderhalarla süslenmiş elbiseleri giyebilirdi ve ejderha imajı boyanmış porselenleri kullanabilirdi. Hükümdarlar ve ejderhalar arasındaki ilişki, Çin medeniyetinin Kuzey Çin'in engin bataklıklarında yaşayan ejderhaları bastırıp, bataklıkları üretken alanlara dönüştüren, vahşileri evcilleştiren efsanevi kurucularına kadar uzanır. Bir ejderha imparatorun yetkisini ve gösterebildiği gibi, Cennet'in onun hâkimiyetinden memnun olmadığını da gösterebilir. Hanedan devirleri, Çin tarihini böyle bir örüntü ile hikâyeleştirmiştir. Cennet, tahtı tutukluk ya da korunma yaparak kendini ispatlayan kişiye egemenlik yetkisi verirdi. Bir kurucu imparator Cennet'in emrin uygun davranmışsa ejderha ziyaretleri beklemek için hiçbir sebep olmazdı. Fakat bir hanedan parasal olarak güçsüz

²³⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 133.

²³¹ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 273-274.

kalırsa ejderhanın ortaya çıkması ve imparatorun sülalesinin, hanedanının Cennet'ten aldıkları yetkiyi kaybedebileceği ihtimali uzakta belirmiş demektir.²³²

Ming İmparatorluğu'nda ilk ejderha, İmparator Yongle saltanatının ikinci yılında, 1404'te ortaya çıkmıştır. Saltanatın sonlarına doğru birkaç kere daha görülmüş, son olarak bir salgın hastalık yaymıştır. Yongle, bir saray yangınında gizemli bir şekilde ölmüş olan yeğeninden gasp ederek tahta çıktığından, halk, Cennet'in adamı cezalandırdığından şüphelenmiştir. Fakat kimse bunu söylemeye cesaret edemezdi, çünkü imparatorun imparator olmaması gerektiğini ileri sürmek devlete ihanet olurdu. Bu yüzden, herkes sessiz kalmış ve Yongle'nin ölümünden sonra 1480'lere kadar krallık, nispeten ejderhasız bir dönem geçirmiştir.²³³

İmparator Hongzhi saltanatı döneminde ejderhalar bir devamlılık ile görünmeye başlamıştır. Bu görünmelerin beşinden, sadece yerel kaynaklarda söz edilmiş, ancak iki tanesi resmi "*Mingshi*"'ye girmiştir. Resmi görünmenin ilki, 14 Temmuz 1496 tarihinde gerçekleşmiştir; Pekin'i koruyan Çin Seddi kesiti boyunca bir şimşek fırtınası sırasında bir askerin kınlarından çıkan bir ejderhayı gördüğünü anlatmasına dayanmaktadır. İkinci görünme, dokuz yıl sonra, 8 Haziran 1505 günün öğlesinde Yasak Şehir'in yukarısında gerçekleşmiş, bir rüzgarla girdap gibi dönen ve ardından gökyüzüne doğru yükselen bir ejderha görüldüğü bildirilmiştir. Bu olay, "*Bulutlara ejderha süren bir adama benziyordu*" diye aktarılmıştır. Bu görünme İmparator Hongzhi'nin ölümü anında ortaya çıktığı için, yorumlanması zor değildi.²³⁴

Ardından, İmparator Zhengde saltanat döneminde de ejderha görünmüştür. İlk olarak, 6 Ağustos 1512 gecesinde, ateş gibi parlak kırmızı bir ejderha kendini, Şantung'daki Ejderha Dağı'nın yüz kilometre kuzeyinde gökyüzünde göstermiştir. İkincisi ise, 6 Temmuz 1517'de Büyük Kanal geçişinde, Huai Nehri üzerinde dokuz siyah ejderhanın ortaya çıkarak kargaşaya neden olmalarıdır.²³⁵ Ejderhalar, bilhassa sonraki Ming hanedanı saltanatı dönemlerinde idari veya çevresel bir kriz ortaya çıktığında birçok kez görülmüşlerdir. Zhengde'nin halefi olan Jiajing saltanatı döneminde, özellikle 1550'lerde, ejderhalar tarafından şiddetle rahatsız edilmiştir. İmparator Wanli

²³² Brook, *The Troubled Empire*..., s. 12-13.

²³³ Brook, *The Troubled Empire*..., s. 9.

²³⁴ Brook, *The Troubled Empire*..., s. 9-10.

²³⁵ Brook, *The Troubled Empire*..., s. 13.

döneminde, Jiajing dönemi gibi, ejderhalar çok sık görünmüştür. Bu döneme dair rivayetlerden biri, 29 Ağustos 1586 tarihinde Nanjing'in batısındaki kırsal alanda gökyüzünden dışarı fırlayan 158 öfkeli ejderhanın tepeleri yıktığı, tarlaları yok edip binlerce insanı boğduğu şeklindedir. Ejderhalar, Chongzhen'in saltanatının sonuna kadar görünmeye devam etmiştir. Acımasız bir dönemin sonunda siyasi, ekonomik, askeri ve çevresel krizlerin düğüm haline geldiği 1643 sonbaharında da iki ejderha görünmüştür. Ertesi baharda Ming Hanedanı çökmüştür.²³⁶

Sonuç olarak, kronik kıtlıklar, salgın hastalıklar, seller, depremler, ormansızlaşma, erozyon ve diğer beşeri felaketlere rağmen Çin ekolojisi hiçbir zaman çökmemiştir.²³⁷ Amerikan çevre tarihçisi John Rober McNeill'in dediği gibi: “Çin, yaklaşık M.S. 650'den 1800'e kadar, neredeyse her zaman dünyada ekolojik olarak en esnek ve becerikli devlet idi”.²³⁸

2.2. Tarih Boyunca İklim Değişiklikleri

Bir altyapı olarak çevre, iklim ve doğa şartları her zaman toplumda önemli rol oynamaktadır. Tarih boyunca coğrafi ortam, uygarlıkların hayatta kalma süreçlerine önemli ölçüde etki etmiştir. Bir alt disiplin ve disiplinlerarası çalışma olarak, 1960-1970'li yıllardan itibaren ortaya çıkan çevre tarihi alanı, tarihte dış mekân ve doğa şartlarının toplumları nasıl etkilediğini araştırmanın yanı sıra tarihsel süreç içerisindeki toplumsal yaşam ve etrafındaki doğal ortam arasındaki karşılıklı ilişkileri de ele almıştır.²³⁹

Coğrafi etkenlerin toplumlar üzerindeki rolü ve tesiri İngiliz coğrafyacısı James Fairgrieve (1870-1953) tarafından incelenmiştir. Ona göre, coğrafi etken ve doğal şartlar, tarih boyunca devletleri etkileyerek karar alma süreçleri üzerinde hakim olmuştur.²⁴⁰ Mesela, çölün Mısır Uygarlığı'na etkisi, bataklık ve bozkırların Babil ve Asur'a, denizin Yunan ve Kartaca Devletleri'ne, deniz ve kara ikilisinin Roma

²³⁶ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 14.

²³⁷ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 261.

²³⁸ J.R. McNeill, “China's Environmental History in World Perspective”, in *Sediments of Time: Environment and Society in Chinese History* (Mark Elvin - Liu Ts'ui-jung ed.), New York: Cambridge University Press, 1998, pp.34-35.

²³⁹ Onur İnal, “Environmental History as An Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 38, 2011, İSAM, s. 2.

²⁴⁰ Jame Fairgrieve, *Geography and World Power*, London: University of London Press, 1927, s. 1.

İmparatorluğu'na, vahaların İslam Uygarlığı'na, ormanın Rusya ve Almanya'ya, nehirlerin Çin'e, ılık toprağın Hindistan'a, okyanusun Hollandalı, Fransız ve İngilizler'e, kömürün ABD'ye etkisi gibi birçok örnek vardır.²⁴¹ James Fairgrieve'nin bakış açısı gibi bir İngiliz coğrafyacı olan William Gordon East (1902-1998), coğrafi etkenlerin uygarlıklar üzerindeki rolünü ve tarih ile ilişkisinin önemini vurgulamıştır. Ayrıca, Gordon East, meşhur Fransız filozofu Montesquieu'nun *De l'Esprit des Lois* (Kanunların Ruhü) başlıklı eserinde söz edilen “İklim imparatorluğu, tüm imparatorlukların birincisidir” cümlesini tekrarlamıştır.²⁴²

Hiç şüphe yok ki tarih boyunca uygarlıkların inşası, gelişmesi ve çöküşü, iklim tarafından etkilenmekteydi. Çevre ve doğa şartları uygarlıkların kuruluşunun öncüllerinden biriydi. Antikçağ'da çoğu büyük uygarlıklar nehir ya da denizlerin etrafında kurulmuştur.²⁴³ Dicle ve Fırat nehirlerinin etrafında kurulan Mezopotamya Uygarlığı, Nil nehrinin etrafındaki Mısır Uygarlığı, İndus ve Ganj nehirlerinin etrafındaki Hindistan Uygarlığıyla birlikte Sarı ve Yangtze nehirlerinin etrafında kurulan Çin Uygarlığı bu duruma örnek gösterilebilir. Yunan Uygarlığı ise, nehrin değil Ege Denizi'nin kıyılarına kurulmuştur. Çevre ve doğal şartların uygarlıklara katkı sağlamasının yanı sıra nehirlerin önemi nedeniyle antik uygarlıklar “*nehirler medeniyeti*” olarak adlandırılmaktadır. Bu kapsamda hidrolik sistem ve sulama işleri uygarlıklarda önemli rol oynamıştır.²⁴⁴ Aynı şekilde, yağmur, nehir ve denizlerden oluşturulan su kaynakları Güneydoğu Asya devletlerinin tarihsel gelişiminde belirleyici etkenlerden biri olmuştur.²⁴⁵

Deniz ve nehirlerin yanı sıra iklimin de uygarlıkların gelişiminde etkisi vardır. Bu yaklaşım ilk olarak 1913 yılında Amerikan coğrafyacı Ellsworth Huntington (1876-1947), *The American Historical Review* isimli dergide yayınlanmış olan “Changes of

²⁴¹ Fairgrieve, A.g.e., s. 17, 32, 50, 66, 114, 146, 161, 193, 199, 225, 247, 305.

²⁴² Gordon East, *The Geography Behind History*, London: Thomas Nelson and Sons LTD, 1938, s. 48.

²⁴³ Đặng Quang Minh, “Vấn đề tác động của điều kiện tự nhiên tới khuynh hướng phát triển của các quốc gia thời cổ - trung đại trong nghiên cứu, biên soạn và giảng dạy lịch sử thế giới”, *Tạp chí Nghiên cứu Lịch sử*, số 268, 3-1993, tr. 67-68.

²⁴⁴ Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism A Comparative Study of Total Power*, New Heaven and London: Yale University Press, 1967, s. 15, 23.

²⁴⁵ Peter Boomgaard (ed.), *A World of Water: Rain, Rivers and Seas in Southeast Asian Histories*, Leiden: KITLV Press, 2007, s. 28.

Climate and History” adlı bir makalesinde yer vermiştir.²⁴⁶ Örneğin, İslam’ın ortaya çıkışı, iklim olaylarının etkisi ile örtüşmüştür. M.S. birinci bin yılın ortasındaki VI. yüzyılda, yeryüzünde sıcaklığın 0.7-0.9 derece arası bugünden daha düşük ısıda olduğu bilinmektedir. 535, 536, 541 ve 685 yılları ise en soğuk yıllar olarak bilinmektedir. Ayrıca VI. yüzyıl, birinci bin yılın ortasında en soğuk ve kurak yüzyıllardan biriydi. O dönemde, Arap Çölü’nün kuzey kısmı günümüzden daha yağışlı idi. Bundan başka, VI-VII. yüzyıllarda en az 5 volkanik püskürme meydana gelmiştir.²⁴⁷ Nitekim iklimin Arap Yarımadası’nın sosyal ve ekolojik yapısını etkilediği anlaşılmaktadır.

Diğer yandan çevre ve doğal şartlar özellikle iklim, uygarlıklarının çöküşünü de etkilemiştir. Bazı araştırmacılara göre, toplum ve medeniyetlerin kaderi iklim ile yakından ilişkilendirilmiştir. İklim ve coğrafya insanlık tarihinin kaderinin belirlenmesinde çeşitli ölçüde etki eden bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁴⁸ İklim değişiklikleri, dünya tarihinde uygarlıkların gerilemesini ve çöküşünü de derinden etkilemiştir. Ekolojik etken, doğal şartlar ve iklim değişikliğinin Sanayi Devrimi öncesinde yaşayan toplumlara daha derinden tesir etmiş olup tarım, ekonomi, toplumsal yapı, göç ve sağlık üzerinde de izler bıraktığı söylenebilir.²⁴⁹ Bu kapsamda çevre tarihi yaklaşımıyla iklim değişimi ve neo-muayyeniyetçilik (neo-determinizm), çevre kuramı - uyumsuzluk, neo-kıyamet kuramı (neo-katastrofizim) gibi sebepler varsayılmaktadır.²⁵⁰

Görülüyor ki, iklim değişiklikleri farklı şekil ve süreler ile geçmişte yaşayan toplumları ve uygarlıkları sürekli olarak etkilemiştir.

İlkçağ’da iklim değişikliği ve İndus nehri vadisindeki antik kentlerin yok oluşunun M.Ö. 2500-2000 yıllarında ortaya çıkan Harrapan Medeniyeti’nin çöküşü ile ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Yüksek yağış miktarı, iç denize ait (salamura kaynağı) veya

²⁴⁶ Ellsworth Huntington, “Changes of Climate and History”, *The American Historical Review*, Vol. 18, No. 2, (Jan., 1913), s. 213-232. Bu yaklaşım, 1915’te Yale University Press tarafından yayınlanan “*Civilization and Climate*” adlı kitabında daha ayrıntılı açıklanmıştır. Bkz. Ellsworth Huntington, *Civilization and Climate*, New Heaven: Yale University Press, 1915.

²⁴⁷ Andrey Korotaev - Vladimir Klimenko - Dmitry Proussakov, “Origins of Islam: Political-Anthropological and Environmental Context”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52, No. 3/4 (1999), s. 263, 268.

²⁴⁸ Jeffrey Mazo, “Climate and History”, *The Adelphi Papers*, 49: 409, 2009, s. 43.

²⁴⁹ M. Ali Özdemir, “İklim Değişimleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, 2004, s. 189.

²⁵⁰ Guy D. Middleton, “Nothing Lasts Forever: Environmental Discourses on the Collapse of Past Societies”, *Journal of Archaeological Research*, Vol. 20, No. 3 (September 2012), s. 268- 271.

buharlaştırma gibi iklimle bağlantılı olan bazı varsayımlar ortaya atılmaktadır.²⁵¹ Geç üçüncü bin yılda yaklaşık M.Ö. 2200’de, ani iklim değişiklikleri Batı Asya ve Mısır toplumlarını şiddetli şekilde etkilemiştir. Büyük kuraklık sebebiyle Güney Mezopotamya’daki Akkad ve III. Ur kentleri çökmüştür.²⁵² Bir süre sonra M.Ö. 2150’de Ekvatorial Afrika’daki yağış miktarının azalmasından dolayı Nil nehrinin akışı azalmış olup yıllık taşkınların düzensizliği nedeniyle Mısır Eski Krallığı çökmüştür.²⁵³ Yine antik dönemde Anadolu’da iklim değişikliği Efes, Milet, Priene, Seleukeia (Lybre) gibi birçok liman kentini etkilemiştir. Bazı kentler deniz seviyesinin yükselmesi nedeniyle sular altında kalırken bazıları ise alüvyonlar tarafından kıyıların doldurulması sonucu kıyıdan uzak kalmıştır.²⁵⁴ Bunun dışında, M.Ö. 1470-1450 yılları arasında Girit’in kuzeyindeki Santorini’de gerçekleşen volkanik patlama Minos Medeniyeti’ni güçlü bir şekilde etkileyerek çöküşüne yol açmıştır. Bu ise, anakara Yunanistan’ın güney kısmında Miken Uygarlığı’nın doğmasına neden olmuştur.²⁵⁵ Diğer yandan iklim değişimi Mezopotamya’daki Asur ve Babil Uygarlıklarını sürekli olarak etkilemiştir. Metinsel kanıtlara göre, M.Ö. 1200-900 yılı civarında iklim genellikle kuru olup, M.Ö. 1050-1007 yılları arasında kuraklık sürekli olarak kaydedilmiştir. Bununla birlikte göçler, isyanlar ve afetler de meydana gelmiştir.²⁵⁶

Eskiçağ’da uzun yıllar hüküm süren Roma İmparatorluğu da hiç şüphesiz iklim değişikliğinden etkilenmiştir.²⁵⁷ Örneğin, M.S. 144 ve 171 yılında sıcaklık ve kuraklık ile bağlantılı olarak veba salgınları, Mısır vilayeti’nin nüfusunu 1/3 oranında azaltırken, 166’da Makedonya’da ortaya çıkan başka bir felâket Roma’ya da ulaşarak, yayılmıştır.²⁵⁸ 350 yılından 450 yılına kadar imparatorluğun batı vilayetleri yağışlı

²⁵¹ H. Nüzhet Dalfes - George Kukla - Harvey Weiss, *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, New York: Springer, 1997, s. 193-206.

²⁵² Dalfes - Kukla - Weiss, *A.g.e.*, s. 713-719.

²⁵³ Mazo, *A.g.m.*, s. 53.

²⁵⁴ Özdemir, *A.g.m.*, s. 179.

²⁵⁵ Hubert Horace Lamb, *Climate, History and the Modern World*, New York: Routledge, 1997, s. 134.

²⁵⁶ J. Neumann - S. Parpola, “Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 46, No. 3 (Jul., 1987), s. 176-177.

²⁵⁷ İklimin Roma İmparatorluğu’na etkisi üzerinde daha bilginiz için bkz. Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*, New Jersey: Princeton University Press, 2017; Ronald D. Gerste, “Optimum Dönemi ve İmparatorluk: Roma’nın Altın Çağından “Karanlık Çağlara”, *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, İstanbul: Kolektif, 2017, s. 17-28.

²⁵⁸ Lamb, *A.g.e.*, s. 146.

yazlar yaşarken doğu kısmı ise şiddetli kuraklık yaşamıştır.²⁵⁹ Bundan başka, bu dönemde yaşanan hızlı iklim değişikliklerini başlatan volkanik patlamalar da Roma İmparatorluğu'nun toplumsal yaşamını etkilemiştir. Kaynaklara göre, 235'ten 285'e kadar ki süreçte üç ila beş volkanik patlamanın meydana geldiği belirtilmiştir.²⁶⁰ Dolayısıyla Roma İmparatorluğu'nun çöküşüne ülke içinde yaşanan ekolojik problemlerde etki etmiştir, denilebilir. Aşırıya kaçan hayvan avcılığı ile korunması gereken özel hayvan ve bitkilerin yok olması sebebiyle Roma İmparatorluğu'nun ekolojisi bozulmakta bu da dolayısıyla ziraati etkilemektedir. Bu nedenle fiyatlar yükselmiş ekmek gibi temel gıda maddelerine dahi olan ulaşım güçlenmiş bu durum da fiyatları arttırarak sosyal hayatı olumsuz yönde etkilemiştir.²⁶¹

Ortaçağa gelince 900-1300 yılları arasında ortaya çıkan “Ortaçağ Sıcak Dönemi” (Medieval Warm Period, kısaca MWP, bazen Medieval Climate Optimum veya Medieval Climatic Anomaly) olarak bilinen genellikle ılıman, sıcak ve kuru bir dönemdir.²⁶² “Ortaçağ Sıcak Dönemi” kavramı ilk kez yaklaşık 50 yıl önce 1965'te “*The Early Medieval Warm Epoch and Its Sequel*” başlıklı bir çalışmada East Anglia Üniversitesinde öğretim üyesi olan İngiliz iklimbilimci Hubert Horace Lamb (1913-1997) tarafından ortaya atılmıştır.²⁶³ Ortaçağ Sıcak Dönemi ile çağdaş dönemdeki iklim değişimi arasında büyük bir fark vardır, aslında şu olgu Ortaçağ'daki ısınma küresel değildi.²⁶⁴ Bu dönem IX. yüzyılda İzlanda ve Norse Grönland'da kurulan Vikingler'in yerleşmeleri bilinen olumlu etkilerinin yanında bu iklimsel olgu da dünyadaki toplum ve uygarlıkları ciddi anlamda etkilenmiştir.²⁶⁵ Örneğin, Ortaçağ Sıcak Dönemi'ne ait olan çevre değişikliği, Angkor Uygarlığı'nın düşüşünü etkileyen faktörlerden biriydi. 1200'lerin sonundan 1400'lerin ortasına, özellikle 1290-1346 yıllarına kadar

²⁵⁹ Michael McCormick - et al., “Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence”, *Journal of Interdisciplinary History*, XLIII: 2 (Autumn, 2012), s. 186.

²⁶⁰ McCormick - et al., *A.g.m.*, s. 186.

²⁶¹ J. Donald Hughes, *An Environmental History of the World. Humankind's Changing Role in the Community of Life*, New York: Routledge, 2009, s. 75. Aynı yaklaşımla, bkz. Ellsworth Huntington, “Climatic Change and Agricultural Exhaustion as Elements in the Fall of Rome”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 31, No. 2 (Feb., 1917), s. 178.

²⁶² Özdemir, *A.g.m.*, s. 180.

²⁶³ Hubert Horace Lamb, “The Early Medieval Warm Epoch and Its Sequel”, *Palaeogeography Palaeoclimatology Palaeoecology*, Vol. 1, 1965, s. 13-37.

²⁶⁴ D. Gerste, *A.g.e.*, s. 17-28.

²⁶⁵ Vikingler'in İzlanda ve Grönland'a yerleşmesi hakkında bkz. Jared Diamond (çev. Elif Kırıl), *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006, s. 246.

Kamboçya'daki iklim daha kurak olmuştur. Bundan başka, XIV. yüzyılda “Güneyli Salınım El-Nino” (El Nino Southern Oscillation, ENSO) olayları ile ilişkili olarak gerçekleşen kalıcı kuraklık nedeniyle Khmerler'in pirinç ve balık hasatları ciddi şekilde etkilenmiştir. İklim değişikliği nedeniyle salgınlar meydana gelmiştir. Tayland kaynaklarına göre, felâket muhtemelen Angkor'a ulaşmış ve 1330-1352 yılları arasında çiçek hastalığı salgını Khmer'i sarmıştır.²⁶⁶ Ayrıca bu dönem iklim değişikliği “Terminal Klasik Çöküşü” olarak adlandırılan Klasik Maya Uygarlığı'nın çöküşüne de neden olmuştur. M.S. 250-950 yılların arasında var olan Klasik Maya, zirve dönemleri olan 750'de yaklaşık 13 milyon nüfusa sahip olmuştur.²⁶⁷ Ancak aniden milyonlarca insan ortadan kaybolmuş, en zengin ekolojik bölge olan güney ovalarında nüfusun neredeyse %99'u yok olmuştur.²⁶⁸ Bazı araştırmacılara göre, Maya Uygarlığı'nın gelişmesinde önemli etkenlerden biri olan yağmur ormanları, bir ya da iki yüzyıl süren mega kuraklık nedeniyle Mayalar'ın sonunu getirmiştir. Bu kuraklık; 760-910 dönemi; 760-810, 860 ve 910 yıllarını kapsamaktadır.²⁶⁹

Ortaçağ Sıcak Dönem'in geçmesinden sonra 1300-1850 yılları arasında ortaya çıkan ve “Küçük Buzul Çağı” (Little Ice Age) olarak adlandırılan başka bir iklim döneminin özelliği ifade edilmektedir. 1614 yılında Luzern'deki bir İsviçreli botanikçi ve arşivci Renward Cysat (1545-1614) “*birkaç yıl önceki iklim koşullarında sürekli bir biçimde tuhaf ve şaşılacak değişiklikler görülmüştür*” diye bir yorum yaparak “*The Seasons of the Year*” (Yılın Mevsimleri) adlı kroniğinin yeni bir kısmına başlamıştır.²⁷⁰ Bununla birlikte, Oxford Üniversitesi'nden meşhur bir İngiliz bilim adamı olan Robert Burton (1577-1640), 1638'de “*The Anatomy of Melancholy*” (Melankolinin Anatomisi) adlı en çok satan kitabında her gün duyduğu “*Fransa, Almanya, Türkiye, İran, Polonya'daki alınmış şehir ve kasabada savaş, veba, yangın, sel, hırsız, cinayet, katliam, göktaşı, kuyrukluyıldız, spektrum, dahi, hayaletler*” gibi haberlerden bahsetmiş idi. Hiç şüphesiz,

²⁶⁶ Lawrence G. Gundersen, “A Reassessment of the Decline of the Khmer Empire”, *International Journal of Culture and History*, Vol. 1, No. 1, September 2015, s. 63-64.

²⁶⁷ Larry C. Peterson - Gerald H. Haug, “Climate and the Collapse of Maya Civilization: A Series of Multi-Year Droughts Helped to Doom An Ancient Culture”, *American Scientist*, Vol. 93, July-August 2005, s. 322.

²⁶⁸ Werner Marx - Robin Haunschild - Lutz Bornmann, “The Role of Climate in the Collapse of the Maya Civilization: A Bibliometric Analysis of the Scientific Discourse”, *Climate*, 2017, Vol. 5. No. 4, 88, doi:[10.3390/cli5040088](https://doi.org/10.3390/cli5040088). Ayrıca, bkz. Mazo, A.g.m., s. 60.

²⁶⁹ C. Peterson - H. Haug, A.g.m., s. 327.

²⁷⁰ Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven and London: Yale University Press, 2012, s. 3.

XVII. yüzyılda dünya büyük bir kriz ile karşılaşmıştır. Bunun sebebinin “Küçük Buzul Çağı” olarak adlandırılan ve Yeniçağ boyunca süren anormal iklim değişikliği olaylarının olduğu anlaşılmaktadır.

Küçük Buzul Çağı terimi ilk defa 1939’da “*Report of Committee on Glaciers*” isimli bir çalışmada Amerikan jeolog François E. Matthes (1874-1948) tarafından tanımlanmıştır.²⁷¹ Küçük Buzul Çağı’nın başlangıç zamanı üzerinde farklı bakış açılarından birkaç tartışma görülmektedir. Bazı araştırmacılara göre, Küçük Buzul Çağı XIII. yüzyılın sonunda başlamıştır. Kimi yazarlara göre ise, XVI. yüzyılın başında başladığı fikri desteklenmektedir.²⁷² Küçük Buzul Çağı, geniş kapsamlı tanımlandığında 1300-1950 yılları arasını, daha dar kapsamlı olarak tanımlandığında ise 1570-1900 arası dönemi kapsar.²⁷³ Bu farklılığa rağmen iki bakış açısında da Küçük Buzul Çağı’nın nihayete ermesi XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bilim adamlarına göre, soğuk olan XII. yüzyıldan sonra, 1200-1400 arası dönemde çoğunlukla Güneybatı Avrupa’da iklim sıcak olmuştur. Sonraki 1400-1500 yılları arasında iklimsel soğumanın artması ve 1550

²⁷¹ François E. Matthes, “Report of the Committee on Glaciers, April 1939”, *Transactions of the American Geophysical Union* 20, 1939, s. 518-523’den nakleden Zongtai Wang, “The Little Ice Age of the Northwest Region, China”, *Chinese Geographical Science*, Vol. 2, No. 3, 1992, s. 215.

²⁷² 1300’lar-1850 yılları arasında Küçük Buzul Çağı bakış açıları için bkz. Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850*, New York: Basic Book, 2002; Sam White, “Climate Change and Crisis in Ottoman Turkey and the Balkans, 1590-1710”, *Proceedings of the International Conference on Climate Change and Middle East: Past, Present and Future* (ed. Y. Ünal, C. Kahya and D. Demirhan Bari), 2006, s. 392.

1550 - 1850 yılları arasında Küçük Buzul Çağı ise, bkz. William J. Griswold, “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze* (edited by Health W. Lowry and Donald Quataert), Istanbul: The ISIS Press, 1993, s. 39; John A. Matthews - Keith R.Briffa, “The ‘Little Ice Age’: Re-Evaluation of an Evolving Concept”, *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography*, Vol. 87, No. 1, Special Issue: Climate Change and Variability (2005), s. 19; Faruk Tabak, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008, s. 16; Zhou TianJun - et al., “A Comparison of the Medieval Warm Period, Little Ice Age and 20th Century Warming Simulated by the FGOALS Climate System Model”, *Chinese Science Bulletin*, Vol. 56, No. 28-29, October 2011, s. 3028; Lamb, *A.g.e.*, s. 192.

XVI. yüzyılın ortasından XIX. yüzyılın sonuna ise bkz. Jelena Mrgić, “Wine or ‘Raki’ - The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia”, *Environment and History*, Vol. 17, No. 4 (November 2011), s. 619.

Ioannis G. Telelis’e göre, Küçük Buzul Çağı 1550-1850 dönemine aittir, *A.g.m.*, s. 225. Fakat başka makalesinde ise Küçük Buzul Çağı 1350-1900 döneminde demiştir. Ayrıca ona göre, Küçük Buzul Çağı’ndan önce dünyanın iklimsel tarihinde “Roma İklim Optimumu” (Roman Climate Optimum) (400-500), “Dark Ages of Cold Period” (500-800) ve “Medieval Warm Period (800-1300)” üç döneme ayrılmıştır. Bkz. Ioannis G. Telelis, “Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence - A Comparison”, *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 58. Band, Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008, s. 182.

²⁷³ A. Matthews - R.Briffa, *A.g.m.*, s. 18. Zafer Karademir, *İmparatorluğun Açlıkta İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kutluklar (1560 - 1660)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014, s. 52.

yılından itibaren başlayacak olan 300 senelik Küçük Buzul Çağı'nın başlangıcı bu döneme rastlar.²⁷⁴ Ayrıca Küçük Buzul Çağı'nda, dünya daha soğuk bir gezegen haline gelmiştir. Sıcaklığın ilk evresi yaklaşık 1370'de en aşağı noktasında görülmüştür. Ardından 1630'da sıcaklık bir daha düşmüş, 1645'te ise bin yıllık dönemin en soğuk noktasına ulaşmış bu dereceyi 1715'ye kadar sürdürmüştür.²⁷⁵

Tablo 5.
Küçük Buzul Çağı Süresinde Doğal ve İklimsel Olaylar

Zaman	Olaylar
1258	Başlıca volkanik patlama ani bir soğukluk meydana getirmiştir
1300'lar	"Küçük Buzul Çağı" başlangıcı
1400-1500 arasında	Daha büyük fırtınalı durum ve öngörülemeyen iklimsel değişimler
1580	Soğukların artması
1500-1600 arasında	Alp Dağlarındaki buzulların ilerlemesi
1600	Peru'daki Huaynaputina volkanının patlaması
1645-1710	Maunder Minimumu
1670-1710	Küçük Buzul Çağı'nın en soğuk dönemi
1710-1740	Nispeten daha sıcak dönemi
1740-1760	Kuzey Yarımkürede buzul artışı
1816	Tambora volkanının patlaması
1850'lar	"Küçük Buzul Çağı" sonu

Kaynak: Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850*, New York: Basic Book, 2002.

Tablo 6.
Küçük Buzul Çağı Süresinde Tarih Olayları

Zaman	Olaylar
1315-1321	Büyük kıtlık
1337-1453	Yüzyıl Savaşları
1348	"Kara Ölüm" büyük veba salgını
1350'lar	Grönland'daki Vikinglerin batı Norse yerleşmeleri terk edilmiştir
1469	İngiltere'de şarap yetiştiriciliğinin azalması
1492	Colomb'un Bahama adalarını keşfetmesi
1565	Santa Elena'da İspanyolların yerleşmesi
1570	Hollanda'da All Saint taşkını (Allerheiligenvloed)
1587	Roanoke Kolonisi
1607	Jamestown Kolonisi (Amerika'da ilk kalıcı İngiliz yerleşmesi)
1618-1648	30 yıl Savaşları
1700'lar	Faroe adasında morina balıkçılığının düşüşü
1704	Büyük fırtına
1798-1815	Napolyon Bonapart Savaşları
1800'lar	Sanayi Devrimi
1845-1849	İrlanda'da patates kıtlığı

Kaynak: Brian Fagan, *The Little Ice Age: How Climate Made History, 1300-1850*, New York: Basic Book, 2002.

²⁷⁴ G. Teleliş, *A.g.m.*, s. 225.

²⁷⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 53.

Küçük Buzul Çağı'nın menşei üzerine güneş lekesi etkinliği ve volkanik faaliyetler olmak üzere iki ana sebep ifade edilmektedir. Bu iki unsurun bir sonucu olarak atmosfer hareketlerinin değişikliğiyle Küçük Buzul Çağı ortaya çıkmıştır.²⁷⁶ İlk olarak, Küçük Buzul Çağı döneminde güneş lekelerinin çok az olduğu, ayrıca 1420-1570 (bazı 1450-1540) yılları arasında Spörer Minimumu; 1645-1715 yılları arasında Maunder Minimumu ve 1795-1823 (veya 1790-1830) yılları arasında Dalton Minimumu olarak üç ayrı safyahata ayrıldığı bilinmektedir²⁷⁷. Güneş lekelerinin az olması nedeniyle sıcaklıkların düşük olduğu, aynı zamanda Küçük Buzul Çağı'nın en soğuk dönemlerine denk gelmektedir.

Bunun dışında, volkanik aktiviteler Küçük Buzul Çağı'nı da etkilemiştir. William S. Atwell'in istatistiğine göre, 1580-1694 yılları arasında toplam 32 tasdikli patlama meydana gelmiştir.²⁷⁸ Bilhassa, 1452'de Vanuatu'daki Kuwae Volkanı, 1580'da Papua Yeni Gine'deki Billy Mitchell Volkanı, 1600'da Peru'daki Huaynaputina Volkanı, 1660'da Papua Yeni Gine'deki "Long Island" Volkanı ve 1783-1784'te İzlanda'daki Laki Volkanı gibi Küçük Buzul Çağı'nda yaşanan büyük volkanik faaliyetler bilinmektedir.²⁷⁹ Bunların içerisinde en etkili olanı, Avrupa kıtasının büyük kısmına ve Osmanlılar topraklarına da etki eden İzlanda'daki Laki Volkanı patlamasıdır.²⁸⁰

Küçük Buzul Çağı'nın kuzey ve batıdan başlayıp güney ve doğuya kadar yayılım gösterdiği varsayılmaktadır. Bu dönemin en önemli işareti ise dünya çapındaki sıcaklık değerlerinin düşmesi ve yıllık sıcaklığın günümüzden 0.7-1.5 °C daha düşük seviyeye inmesidir. Bununla birlikte iklim, hidrotermal bileşime göre Küçük Buzul Çağı'nda, soğuk-yağışlı ve soğuk-kurak olarak iki temel tipe sahiptir.²⁸¹ Araştırmacılara göre, 1500-2000 yıllarını kapsayan beş asırlık dönemde, tüm Avrupa için en soğuk kış, XVI. yüzyılın sonlarında yaşanmış ve bu dönem 1630'lara kadar devam etmiştir.²⁸² 1564-1814 yılları arasında İngiltere'deki Thames Nehri en az 20 kez (özellikle sadece XVII.

²⁷⁶ Güneyi Vural, *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle: Küçük Buzul Çağı (1300 - 1850)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul, 2016, s. 26.

²⁷⁷ Barbaros Gönençgil - Güneyi Vural, "Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri", *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara, 13-14 October 2016, s. 14.

²⁷⁸ William S. Atwell, "Volcanism and Short-Term Climate Change in East Asian and World History, c. 1200-1699", *Journal of World History*, Vol. 12, No. 1 (Spring, 2001), s. 73.

²⁷⁹ Vural, *A.g.e.*, s. 29.

²⁸⁰ Alan Mikhail, "Ottoman Iceland: A Climate History", *Environmental History* 20 (2015), s. 268-276.

²⁸¹ Wang, *A.g.m.*, s. 224.

²⁸² Karademir, *A.g.e.*, s. 52-53.

yüzyılda en azından 11 kez²⁸³), 1590-1603 yıllarında Rhone Nehri üç kez ve 1602-1603 kışında Sevilla'daki Guadalquivir Nehri bir kez donmuştur. 1595'te ise Marsilya'da deniz donmuş ve 1580'lerden başlayarak İzlanda ve Grönlandı arasında bulunan Danimarka Boğazı da buz tabakaları nedeniyle yazın bile kapalı kalmıştır.²⁸⁴ 1695, 1725, 1740 ve 1816 en soğuk seneler olarak kayda geçmiştir. O dönemde ilkbahar, yaz ve sonbaharların sıcaklıkları hep düşük ve yaz ayları çoğunlukla yaklaşık 2.0°C olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁵ Akdeniz havzasında ise, 1609 yılı en kurak, 1684 yılı da en yağışlı kış olarak belirtilmiştir.²⁸⁶ Ayrıca, Küçük Buzul Çağı'nda sıradışı ENSO (El Nino Southern Oscillation, Güneyli Salınım El-Nino) olaylar da yaşanmıştır. Genellikle ENSO her beş yılda bir kez oluşur ancak XVII. yüzyılın ortasında 1638, 1639, 1641, 1642, 1646, 1648, 1650, 1651, 1652, 1659, 1660 ve 1661 yılında iki kez meydana gelmiştir.²⁸⁷ Buna karşılık 1670'li yıllar boyunca hiç El Nino yeniden ortaya çıkmamıştır.²⁸⁸ Küçük Buzul Çağı'ndan dolayı salgın hastalıklar da sıkça vuku bulmuştur. XIV. ve XVII. yüzyıllarda vebanın Avrupa ve Akdeniz bölgelerinde etkileri fazlaca bilinen salgın hastalık olduğu bilinmektedir. Örneğin 1360-1363, 1374, 1400, 1438-1439, 1456-1457, 1464-1466, 1481-1485, 1500-1503, 1518-1531, 1544-1548, 1563-1566, 1573-1588, 1596-1599, 1602-1611, 1623-1640, 1644-1654 ve 1664-1667 arasında veba salgınlarına rastlanmıştır.²⁸⁹

Küçük Buzul Çağı sadece Avrupa'daki bir iklim olgusu olarak değil ayrıca tarihsel olay olarak ilk defa 1960'larda Fransız tarihçisi Emmanuel Le Roy Ladurie (1929-) tarafından ortaya koymuştur.²⁹⁰ Fernand Braudel (1902-1985) ve Gustaf Utterström (1911-1985) gibi bazı tarihçilerin Akdeniz dünyasında iklimin mühim bir rol oynamasının yanı sıra felaket olarak nitelenen olaylar arasında da bağlantı kurduğu

²⁸³ Lamb, A.g.e., s. 210.

²⁸⁴ Clive Ponting (çev. Ayşe Başcı), *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2012, s. 121.

²⁸⁵ Lamb, A.g.e., s. 211.

²⁸⁶ J. Luterbacher - E. Xoplaki, "500-Year Winter Temperature and Precipitation Variability over the Mediterranean Area and Its Connection to the Large-Scale Atmospheric Circulation", *Mediterranean Climate. Variability and Trends* (H.-J. Bolle ed.), Berlin - Heidelberg: Springer Verlag, 2003, s. 140-141.

²⁸⁷ Parker, A.g.e., s. 14.

²⁸⁸ Joëlle Gergis - Anthony M. Fowler, "A History of ENSO Events since A.D. 1525: Implications for Future Climate Change", *Climatic Change*, 92, 2009, s. 366.

²⁸⁹ Gönençgil - Vural, A.g.m., s. 17.

²⁹⁰ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Times of Feast, Times of Famine*, Garden City, NY: Doubleday, 1971, s. 221-225 nakleden White, A.g.e., s. 130. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 182.

bilinmektedir.²⁹¹ Küçük Buzul Çağı'nın ortaya çıkışıyla dünyada birçok toplum üzerinde etkileri görülmüştür. Öncelikle, Ortaçağ Sıcak Dönemi'nden İzlanda ve Norse Grönland'da kurulan Vikingler'in sonunu getiren de bahsedilen Buzul Çağı olmuştur.²⁹² Bununla birlikte, Grönland ve Arktik denizi buzunun yayılımı tarafından kesintiye uğrayacaktır.²⁹³ Bu dönemin iklimsel özellikleri, sıcaklıktaki düşüş, mevsimsel farkların azalması, olağandışı iklim olaylarının artması, şiddetli kuraklık yanında aşırı yağışların getirdiği doğal afetler olarak zikredilebilir. Bundan en çok etkilenen alanların başında tarım alanı gelmektedir. Dönem içerisinde kıtlık, salgın hastalık, eşkıya, isyan, göç ve savaş gibi birçok sıkıntılar meydana gelmiş olup “genel bir kriz” ile karşı karşıya kalınmıştır.²⁹⁴ Küçük Buzul Çağı'nın etkisi XIX. yüzyıla kadar devam etmiştir, ancak Sanayi Devrimi'nin gelişmesiyle endüstri karbon siyahı artarak Küçük Buzul Çağı sona ermiştir.²⁹⁵

²⁹¹ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972, s. 267-276; Gustaf Utterström, “Climatic Fluctuations and Population Problems in Early Modern History”, *The Scandinavian Economic History Review*, 3 (1955), s. 3-47.

²⁹² Mazo, *A.g.m.*, s. 58.

²⁹³ Lamb, *A.g.e.*, s. 197.

²⁹⁴ Gönençgil - Vural, *A.g.m.*, s 14.

²⁹⁵ Thomas H. Painter - et al., “End of the Little Ice Age in the Alps Forced by Industrial Black Carbon”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (PNAS)*, Vol. 110, No. 38, Sep. 2013, s. 15216.

BÖLÜM 3: OSMANLI VE MİNG İMPARATORLUKLARINDA KRİZ VE İKLİM DEĞİŞİKLİKLERİ

3.1. Osmanlı Dönemi'nde ve Ming Hanedanı Döneminde İklim Değişiklikleri

3.1.1. Osmanlı Dönemi'nde İklim Değişiklikleri

1980'de tarihçi William J. Griswold, Celâlî İsyanları üzerine yapmış olduğu çalışmasında Küçük Buzul Çağı'nın Yakındoğu'daki etkilerine ilişkin Osmanlı bulgularının örtüsünü açmaya öncülük etmiştir.²⁹⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik dönemi, özellikle XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Küçük Buzul Çağı'nda yaşanmıştır. Dolayısıyla hiç şüphesiz Osmanlı toprakları, Küçük Buzul Çağı tarafından fazla etkilenmiştir.

XVII. yüzyılda yaşamış, günümüzde en meşhur Osmanlı seyyahı olarak kabul edilen Evliya Çelebi, çok zengin bir antoloji olarak ifade edilen *Seyahatnamesi*'nde coğrafi ve iklimsel konular hakkında da bilgiler vermiştir.²⁹⁷ Evliya Çelebi'ye göre, iklim-i evvel başta olmak üzere iklim-i sâni, iklim-i sâlis, iklim-i râbi, iklim-i hâmis, iklim-i sâdis ve iklim-i sâbi olarak dünya yedi iklim bölgesine ayrılmıştır.²⁹⁸ Bununla beraber, iklim bölgelerinin özellikleri ve Osmanlı topraklarındaki iklim bölgeleri de Evliya Çelebi tarafından ifade edilmiştir. Ona göre, İstanbul iklim-i sâdis (altıncı iklim) bölgesine aittir: “*Zîrâ arz-ı Konstantiniye kırk bir derecedir ve on beş dakika ve sâ'at-ı atvel-i nehârı inde'l-imtihân on beş sâ'at olduğu azharun mine 'ş-şemdir*”.²⁹⁹ Evliya Çelebi'nin yaşadığı dönem olan XVII. yüzyıl, Küçük Buzul Çağı'nın en şiddetli dönemine ratsladığı için *Seyahatnamesi*'nde iklim olaylarının da sıkça bahsi geçmektedir. Örneğin, Azak Denizi ve Don Nehri'nin 5-8 ay boyunca sularının donduğu, burada kışların çok şert geçtiği; kurak bölgelerde ise “yağmur duası”na çıkıldığına dair bilgiler

²⁹⁶ William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1591 - 1611*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983. (çev. Ülkün Tansel), *Anadolu'da Büyük İsyan 1591 - 1611*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2011, s. 275-276; William J. Griswold, “Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia”, *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze* (edited by Health W. Lowry and Donald Quataert), İstanbul: The ISIS Press, 1993, s. 49.

²⁹⁷ Adnan Doğan Buldur, “Evliya Çelebi'nin (17. Yüzyıl) ‘İklim’ Anlayışı ve Seyahatname’de Beldelerin İklimi”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 33, Ocak 2016, s. 395.

²⁹⁸ Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 10, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2007, s. 285.

²⁹⁹ Kahraman - Dağlı - Dankoff, *A.g.e.*, s. 286-287.

aktarılmaktadır.³⁰⁰ Bayburt bölgesi soğuk iklimi nedeniyle “fazla mahsulü olmayan bir şehir” olarak ifade edilmiş ve bu sebepten bazı sıkıntıların yaşandığı belirtilmiştir.³⁰¹ Olağanüstü soğuk hava şartlarına rağmen, Evliya Çelebi’nin verdiği bilgilere göre, Osmanlı halkı soğuk iklim koşulları karşısında çaresizce beklemek yerine çeşitli tedbirler alma gereği duymuştur.³⁰² Evliya Çelebi’nin yazdığına göre, Bitlis’te meyve ağaçlarının donmasının önlenmesi adına keçe kullanılmıştır. Ayrıca, Bitlis ve Rahova arasındaki on üç saatlik yola, kış aylarında rahat gidilebilmesi için boş kemerler inşa edilmiştir.³⁰³

Ağaç halkalarının analizine göre, Küçük Buzul Çağı’nın birinci evresinde Osmanlı İmparatorluğu’nun Rumeli kısmı daha soğuk ve yağışlı iklim yaşarken, Osmanlı’nın çekirdeği olan Anadolu ise sürekli kuraklık yaşamıştır. 1595-1596, 1601-1602 ve 1607-1608 senelerinin kış mevsimlerinde Macaristan’daki Tuna Nehri’nin donması gibi bazı dikkat çekici iklim olayları görülmüştür.³⁰⁴ Ayrıca, 1584’te Güney Avrupa ve Doğu Akdeniz’de “kriz yılları” dizisi başlamıştır. 1585-1590 yılları arasında, Osmanlı İmparatorluğu’nun çoğu kısmında “*yokluk, ileri fiyatlar, olağandışı kıtlık ve sonunda veba*” gibi türlü olumsuzluklar yaşamıştır.³⁰⁵ Olağandışı olarak, bazı kaynaklara göre, 1620 veya 1621 yılında İstanbul Boğazı ve Haliç donmuştur.³⁰⁶ Vakanüvis İbrahim Peçevi (1572-1650), 1621 yılının Şubat ayında “çok nadir bir olay” olarak nitelediği İstanbul Boğazı’nın birkaç gün boyunca tamamen donduğu bilgisine yer vermiştir. Kısa bir süre için, buz köprüsü Avrupa ve Asya’yı ayıran boğazı kaplayıp iki kıtayı ve imparatorluğun iki yakasını birleştirmiştir.³⁰⁷ Vakanüvis Hasan Beyzâde’ye (ö. 1636) göre, Hicrî 1030 (M. 1620-1621) kışı şiddetli olmuş, İstanbul Boğazı donmuş, boğaz üzerinden yürüyerek Üsküdar, Galata ve Kasımpaşa’ya geçilmiştir.³⁰⁸ Bazı tarihçilere göre, Haliç 24 Ocak 1621’de (1 Rebî’ül-evvel 1030, Pazar günü), Boğaz ise 9 Şubat

³⁰⁰ Buldur, A.g.m., s. 404-405.

³⁰¹ Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 2, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2006, s. 175.

³⁰² Karademir, A.g.e., s. 63.

³⁰³ Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 4, İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2001, s. 74, 86.

³⁰⁴ Mrgiç, A.g.m., s. 620.

³⁰⁵ S. Atwell, A.g.m., s. 58.

³⁰⁶ Geoffrey Parker, “Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered”, *American Historical Review*, 2008, s. 1073.

³⁰⁷ White, A.g.e., s. 123. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 173-174.

³⁰⁸ White, A.g.e., s. 124. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 174.

1621’de (17 Rebî’ül-evvel 1030,, Salı günü) tamamen donmuştur.³⁰⁹ Avusturyalı tarihçi Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ise, bu olayın 1620 yılında vuku bulduğunu bildirmektedir.³¹⁰

Alman coğrafyacı Wolf-Dieter Hütteroth’a (1930-2010) göre, İstanbul Boğazı’nın donması “tahmin edilen” bir olaydı.³¹¹ Peter J. Ergenzinger, Wolfgang Frey, Hartmut Kühne ve Harald Kürschner gibi Yakındoğu üzerine çalışan arkeologlar; Fransız coğrafyacı Xavier de Planhol (1926-2016), Hollandalı bitki örtüsü tarihçileri Willem van Zeist ve Sytze Bottema’nın yaklaşımından başka, 1942-1943’ten önce Alman botanikçiler Gustav Gassner (1881-1955) ve Fritz Christiansen-Weniger’in (1897-1989) Orta Anadolu’da yüzlerce ağaç halka analizlerini aktararak çok kurak veya soğuk felâket yıllarının bulunmasına rağmen geçmiş birkaç yüzyıl boyunca büyük bir değişiklik görülmediğini, ayrıca Asurluların zamanından sonra başlıca bir iklim değişikliği olmadığını varsaymaktadır.³¹² Dolayısıyla, Wolf-Dieter Hütteroth’a göre, genel bir iklim değişikliği kanıtlanamaz.

İstanbul Boğazı’nın donup donmadığı tartışması hakkında Sam White, bu olayın gerçekliğine dair her türlü sebebin mevcut olduğunu belirterek donma hadisesinin gerçekleştiğini düşünmektedir.³¹³ Esasen benzer bir donma hadisesi İstanbul Boğazı’nda daha evvel de görülmüştür. Bizans vakanüvisleri, 763-764 kışında Karadeniz’den gelen büyük buz akışlarının Boğaziçi’den geçip Konstantinopolis surlarına çarptığını aktarmaktadırlar.³¹⁴ Ayrıca, Osmanlı tarihinde iklim değişikliğinin

³⁰⁹ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt III, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972, s. 279.

³¹⁰ Joseph von Hammer-Durgstall (trans.), *Evliya Efendi, Narrative of Travels in Europe in the Seventeenth Century*, Vol. I, London, 1846, s. 115’ nakleden J. Griswold, *A.g.e.*, s. 50.

³¹¹ Hütteroth, *A.g.e.*, s. 22. (çev. Aytuna), *A.g.e.*, s. 39.

³¹² Peter J. Ergenzinger, Wolfgang Frey, Hartmut Kühne ve Harald Kürschner, “The Reconstruction of Environment, Irrigation and Development of Settlement on the Habur in North East Syria”, in *Conceptual Issues in Environmental Archeology* (ed. John Bintliff, Donald A. Davidson and Eric G. Grant), Edinburgh: Edinburgh University Press, 1988, s. 108-128/ Xavier de Planhol, *Kulturgeographische Grundlagen der islamischen Geschichte*, München-Zürich: Artemis-Verlag, 1975/ Willem van Zeist and Sytze Bottema, Late Quaternary Vegetation of the Near East, *Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients*, A-18, Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1991/ Gustav Gassner and Fritz Christiansen-Weniger, “Dendroklimatologische Untersuchungen über die Jahresringentwicklung der Kiefern in Anatolien”, *Nova Acta Leopoldina N.F.*, 12-80, 1942.

³¹³ White, *A.g.e.*, s. 124. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 175.

³¹⁴ I. Telesiz and E. Chrysos, “The Byzantine Sources as Documentary Evidence for the Reconstruction of Historical Climate”, *European Climate Reconstructed from Documentary Data: Methods and Results* (ed. B. Frenzel), Stuttgart: Fischer, 1992. Ayrıca bkz. Yavuz Vural et al, “The Frozen Bosphorus and Its Paleoclimatic Implications Based on a Summary of the Historical Data” in *The Black Sea Flood*

tesirini iyi anlayabilmek adına başka bulgulara da bakılabilir. Birincisi, soğuk yazlar ve sert kışlar gibi Küçük Buzul Çağı tipi hava olaylarına sıkça vurgu yapılmasıdır. 1580'lerden 1610'lara, daha sonra 1680'lerden 1710'lara kadar olan dönemdeki kışlar, özellikle Avrupa'da en şiddetli kışların yaşandığı dönemler olarak öne çıkmıştır. İkincisi, XVII. yüzyılda "Maunder Minimumu" olarak adlandırılan güneş lekelerinin çok az ya da hiç saptanmaması ile Huaynaputina'nın büyük püskürmesi gibi Küçük Buzul Çağı'nın aşırı soğuk hava koşullarına etkileri gibi bulgular, araştırmacılar tarafından konuya açıklık getiren önemli katkılardır. Üçüncüsü, Avrupa'yı merkeze alan yaklaşımın ötesine geçilerek Küçük Buzul Çağı'nın dünya genelinde etkisinin incelemelere konu olması ve bu çerçevede yapılan çalışmalarda iklim değişikliğinin çeşitli coğrafyalarda görülmüş küresel bir olay olarak kabul edilmesidir; bu çalışmalar "genel XVII. yüzyıl krizi"ne yeni bir yorum getirmiştir. Dördüncüsü, Doğu Akdeniz'de atmosferik dolaşım ve iklim modeli üzerine yapılan son çalışmalarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Küçük Buzul Çağı'nın etkilerini anlamak için daha iyi örnekler sağlanmış olmasıdır. Aynı zamanda, volkanik faaliyetlerin olduğu dönemlerde Akdeniz'de garip "kuru sisler", tarih boyunca bereketsiz ürünler, kıtlıklar ve salgın hastalıklarla ilişkilendirilmiştir. Nihayet, Doğu Akdeniz için yayınlanan yeni belgelere dayalı iklim verileri, Osmanlı anlatımlarının aşırı soğuk ve kuraklığına güçlü bir içerik sağlamaktadır.³¹⁵

Aşırı Soğuklar

Aşırı soğuk ve şiddetli kış, Osmanlı İmparatorluğu'nda iklim değişikliğine ait ilk görülen olaylardan biriydi. 1560'larda Doğu Akdeniz, yinelenen kuraklık ve dondurucu kışlarını yaşamaya başlamıştır. 1565-1566'da Bulgaristan'da, 1577-1578'de Yunanistan'da ve 1578-1579'da Doğu Anadolu'da yaşanan sert kışlar bunun örnekleriydi.³¹⁶ 1583-1590 dönemindeki Rahîmîzâde İbrahim Harîmî Çavuş (ö. 1590) tarafından kaleme alınan *Gencine-i Feth-i Gence* adlı esere göre, 1585 kışı Kastamonu'da şöyle ifade etmiştir: "*Ateş berfile şol denlü kavırdı âlemi. Taşra çıksaydı kişi ger hiddet ü bührânla. Ev bucağından çıkartmaz olmuş idi âdemi. Tâb-ı berfile*

Questions: *Changes in Coastline, Climate, and Human Settlement* (ed. V. Yanko-Hombach et al), Dordrecht: Springer, 2007.

³¹⁵ White, A.g.e., s. 132-135. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 185-188.

³¹⁶ White, A.g.e., s. 139. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 193.

yakub az kurtulurdu canla".³¹⁷ Yani çok soğuk geçtiğinden halk canından bıkmış olup dini bayrama denk gelen günlerde ürpermekten hiç bir şey yapamayarak bayramın keyfini geçirememişlerdir.³¹⁸ Âşık Mehmed'in (ö. 1613) *Menâzîrü'l-Avâlim* adlı eserinde 1586 yılında İzmir'de kaldığı bir ay boyunca şehirde, kış aylarındaki şiddetli soğuk ve bol kar yağışı nedeniyle meyve ağaçlarının zarar gördüğü, bundan dolayı yaz ayları olmasına rağmen ağaçların yapraklarının solgun ve seyrek oluşuna dikkat çekmiştir.³¹⁹ 1591-1596 yılları arasında Osmanlı topraklarının düşük dereceli soğuklar ile son 600 yılın en uzun kuraklık dönemine girdiği bilinmiştir.³²⁰ 1595'te Padişah III. Murad'ın vefatının ardından İstanbul'da çok şiddetli bir kış yaşanmıştır. "*Giderek artan soğuklar, karayel ve kible fırtınaları nedeniyle gemiler işlemez olmuş kervanlar durmuştur*". Kışın şiddeti, ekmek kıtlığı ile bir somunun fiyatı iki akçeden üç akçeye yükseltmiştir.³²¹ Ocak 1595'te yeni Padişah III. Mehmed tahta çıkmak üzere Manisa'dan İstanbul'a giderken dondurucu hava şartlarıyla uğraşmıştır.³²² Hatta karın yolları kapaması ve donması nedeniyle Fatih Camii'nde yapılacak ikinci Cuma selamlığı iptal edilmiştir. Mart ayının sonuna kadar soğuk koşulları değişmediğinden III. Mehmed'in kılıç alayı Nisan ayının başında yapılabilmıştır.³²³ Bundan başka, 1621 kışının aşırı soğuk ve dondurucu bir mevsim olduğu da anlaşılmaktadır. Bu tarihte İstanbul Boğazı'nın donmasının dışında Kocaeli körfezi de donmuştur.³²⁴

Kuraklık

İklim değişiklikten dolayı aşırı soğuk ve şiddetli kışlar ile birlikte Osmanlı toprakları bu dönemde yaygın kuraklıklarla da mücadele etmiştir.³²⁵ Ağaç halkalarının analizine göre, 1561, 1570 ve 1585 ciddi ve yaygın ilkbahar kuraklıklarının yaşandığı yıllar olarak kayde geçmiştir. Doğu Akdeniz'de son 600 yılın en uzun süreli ve imparatorluk tarihinin en şiddetli olduğu bilinen kuraklığı 1590'larda yaşanan idi. Onlardan biri

³¹⁷ Mustafa Karanfil, *Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1998, s. 67.

³¹⁸ Karademir, A.g.e., s. 55.

³¹⁹ Karademir, A.g.e., s. 62.

³²⁰ White, A.g.e., s. 136. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 191.

³²¹ Necdet Sakaoğlu, *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015, s. 175, 177. *Tarih-i Selânikî*'ye göre, İstanbul 1595 yılın kışını ağır şartlar altında şiddetli fırtınalar nedeniyle şehre taşıyan gemiler gelemediğinden ekmek sıkıntısı yaşanmıştır. Bkz. Karademir, A.g.e., s. 56.

³²² White, A.g.e., s. 142. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 198.

³²³ Sakaoğlu, A.g.e., s. 177.

³²⁴ Karademir, A.g.e., s. 57.

³²⁵ Tabak, A.g.e., 2008, s. 204.

1591'den 1595'e kadar süren Doğu Akdeniz'de, diğeri 1592'den 1596'ya kadar süren Güney Anadolu'daki kuraklıktır.³²⁶ Kuraklık ve susuzluktan dolayı, 10 Mayıs 1596'da İstanbul Okmeydanı'nda padişahın davetiyle bütün ulema ve şeyhler “istiska namazı” (yağmur duası) için toplanmışlardı.³²⁷ Ardından, ağır kuraklık 1607'de Osmanlı topraklarını bir kez daha vurmuştur. Dondurucu kuru kış felaket olarak nitelenen krizleri beraberinde getirmiştir.³²⁸ Başka araştırmalara göre, de Anadolu'daki son 350 yıllık dönemde kurak yıllar genellikle bir sene, seyrek olarak iki ve Akdeniz bölgesinde bir kez üç yıl (1745-1747) sürmüştür. İki yıl süreli kurak dönem, Akdeniz bölgesinde 7 kez, Karadeniz bölgesinde ise 5 kez yaşanmıştır. Bu çalışmanın kapsamında iki bölgede kurak yıllar 1676, 1679, 1696, 1715, 1725, 1746 olarak belirtilmiştir.³²⁹

Diğer Afetler

Küçük Buzul Çağı'yla bağlantılı olarak normalin dışında seyreden iklim olaylarından kaynaklı Akdeniz havzası sık yağışlı ve nemli bir dönem yaşamıştır.³³⁰ 1570-1610 yılları arasında Avrupa yıkıcı sellerle uğraşmıştır.³³¹ Aynı dönemde Osmanlı topraklarında da benzer sıkıntılar görülmüştür. Taşkınlar ve fevkalade şiddetli sağanaklar mahsulleri harap etmiş ve tarlaları batırarak son derece yıkıcı bir şekilde Tuna ve Karadeniz'in verimli kıyılarını etkisi altına almıştır.³³² 1580 ve 1630 yılları arasında Menderes Irmağı'nın geçtiği Ege vadilerinden İberya'ya kadar yayılan çoğu bölge defalarca su baskınlarına uğramıştır. Özellikle 1617 yılı “tufan senesi” olarak tanınmıştır.³³³ Mühimme Defterlerinde yer alan kayıtlara göre, 1565'te Edirne, 1568'de Karaderya, 1571'de Karasu Yenicesi Kazâsı, 1572'de Arnavud Belgradı, 1573'te Akhisar ve Demirhisar, 1574'de İstanbul, 1576'da Mihalçık, 1577'de Manyas, 1578'de ise İstanbul'da şiddetli yağmurlar (şiddet-i bârân, kesret-i bâran) sebebiyle su baskınları

³²⁶ White, A.g.e., s. 138, 141. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 193, 196.

³²⁷ Sakaoğlu, A.g.e., s. 180.

³²⁸ White, A.g.e., s. 137. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 191.

³²⁹ Ünal Akkemik - v.b, “Anadolu'da Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar”, *Türkiye Kuvarterner Sempozyumu* 5 (2005), s. 129.

³³⁰ Tabak, A.g.e., 2008, s. 17, 193.

³³¹ Fernand Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972. (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Ankara: , 1993, s. 328.

³³² White, A.g.e., s. 80. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 121.

³³³ Tabak, A.g.e., 2008, s. 190, 196. (çev. Nurettin Elhüseyni), *Solan Akdeniz 1550 - 1870 Coğrafi-Tarihsel Bir Yaklaşım*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 226, 235.

yaşanmıştır.³³⁴ 1575'te Gediz Nehri'nin taşması sonucunda Manisa'ya bağlı Büyük - Kılcanlı Köyü'nün arazisini de su basmıştır. 1614-1615 yılında Edirne'de aşırı yağışlar sonucu seller meydana geldiğinde çamurların hacminin Silivri ile Çorlu arasını dolduracak miktara ulaştığı bilinmektedir.³³⁵ Ayrıca, Doğu Akdeniz'de ani çıkan fırtınalar ile olumsuz etkilenen kıyılar söz konusudur. Örneğin 1559'da Kıbrıs - Koldoni mevkii, 1565'te Mezistre - Elöz mevkii ve Kandıra - Kefken İskelesi, 1573'te Evreşe, 1582'de Midye, 1592'de İkeriya ve Andarya Adaları'nda fırtınaların tesiri altında kalmıştır.³³⁶

Bundan başka, Osmanlı İmparatorluğu'nda XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren salgın hastalıklar çok sık meydana gelmiştir. Osmanlı imgesinde salgın hastalıkları ifade etmek için “taun-ı veba” olarak adlandırılan bir hıyarcıklı veba veya “ciğerlerin biryan eyledi” karaciğerlerinin kavrulmasına yol açan “büyük bir taun ve veba”, ayrıca “maraz-ı su-ı mide” denilen bir mide hastalığı, “mübarek maraz” veya “maraz-ı taun” gibi ifadeler yer verilmiştir.³³⁷ Öncelikle en yaygın ve bulaşıcı salgın hastalıklardan birisi tâu n yani veba idi.³³⁸ Mühimme defterleri, vakayiname ve seyahatname gibi Osmanlı belgelerinden hareketle 1560'lardan itibaren veba salgınlarının kaydedildiği yerler arasında 1559'da Rumeli Eyaleti'ne bağlı Alacahisar Sancağı, 1564'te Halep, 1565'te Karaman, 1568'de Selanik, 1572-1573 yılları arasında Kıbrıs'tan Selanik'e ve Edirne'nin Hasköy civarı, 1573-1574 yıllarında Halep Beylerbeyliği'ne bağlı Uzeyr Sancağı, 1576-1577 yıllarında Erzurum, 1579'da tekrarlanan Selanik ve çevresinden başlayıp sonraki iki yılda Bosna ve Hersek zikredilmiştir. 1592'de Antalya ve ertesi yıl Filistin'de, 1652'de Sofya ve 1678'de Manisa'da veba salgını sürekli ortaya çıkmıştır.³³⁹

³³⁴ Orhan Kılıç, “Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısına Osmanlı Devleti'nde Doğal Afetler (Fırtınalar, Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar ve Yıldırım Düşmesi Olayları), *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç* (Kemal Çiçek ed.), Ankara: Yeni Türkiye, 2001, s. 800-808.

³³⁵ Karademir, A.g.e, s. 67-68.

³³⁶ Kılıç, “Mühimme Defterlerine Göre”, A.g.e., s. 795-798.

³³⁷ Sam White, “Rethinking Disease in Ottoman History”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No. 4 (November 2010), s. 556.

³³⁸ Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004, s. 44.

³³⁹ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa...*, s. 45, 46, 49, 50, 51, 52, 55, 56. Ayrıca bkz. White, A.g.e., s. 90. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 134.

Kalabalık bir şehir olan İstanbul da çok sık veba salgınlarından etkilenmiştir. 1511, 1526, 1561, 1584, 1586, 1590, 1592, 1599, 1625, 1637, 1648, 1653, 1673 yılında veba salgını İstanbul’u vurmuştur.³⁴⁰ Örneğin, Fransız seyyahı Ogier Ghiselin de Busbecq’in (1522-1592) ifadelerine göre, 1562’de İstanbul’da büyük bir veba salgını görülmüştür.³⁴¹ 1565’te veba salgını yine etkisini devam ettirmiştir. *Tarih-i Selânikî*’de 1584 ve 1585 yazlarında ciddi bir veba salgını olduğunu³⁴² bununla beraber 1590 Kasım-Aralık, 1592 Temmuz ortasında ve 1598 Temmuz başında üç taun salgınından bahsedilmektedir.³⁴³ Bunların içinde 1592’de ve 1595’te İstanbul iki ağır salgınla da karşılaşmıştır. Bilhassa, Venedik sefiri Marco Vernier’in anlatımına göre, 1595’teki salgın “*peste acutissima, et mortifera*” son derece ağır ve öldürücü olarak ifade edilmiştir.³⁴⁴ Ardından, 1625 yazında Bayrampaşa Vebası olarak tanımlanan bir veba hastalığı ve 1667 yazında başka bir şiddetli veba salgını tekrar görülmüştür.³⁴⁵

Tablo 7.
1570-1625 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda İklim Olayları

Zaman	Osmanlı İmparatorluğu’nda Olaylar	Başka Bölgelerde Olaylar
1570	Girit’te kılık	İtalya’da çekirge istilası
1572-1573	Anadolu’da şiddetli kışlar; Selanik, Kıbrıs ve Edirne’de salgın hastalık	
1574	Anadolu’da kıtlık	
1575-1576	Girit’te şiddetli kışlar; Anadolu’da kıtlığın devamı ve yaygın salgın hastalık	
1577	Yunanistan’da şiddetli kış, nehir ve göllerin donması	
1579	Selanik’te salgın hastalık	
1580	Batı Anadolu’da darlık	
1583	Suriye’de kuraklık	
1584-1586	Suriye, Anadolu ve Akdeniz’de kuraklık ve kıtlık; Çorum’da çekirge istilası ve kıtlık; Girit’te şiddetli kışlar	
1588	Girit’te çok şiddetli kış; İstanbul’da açlık	

³⁴⁰ Halil İnalcık, “İstanbul”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 4 (ed. E. van Donzei, B. Lewis, Ch. Pellat), Leiden: Brill, 1997, s. 243.

³⁴¹ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa...*, s. 48.

³⁴² White, A.g.e., s. 90. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 134.

³⁴³ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa...*, s. 48.

³⁴⁴ White, A.g.e., s. 153. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 211.

³⁴⁵ Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa...*, s. 49. Ayrıca bkz. Health W. Lowry, “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt XXIII, 2003, s. 126-127.

Tablo 7. (Devamı)

1589	Girit'te kuraklık ve kıtlık; Levant'ta açlık ve Yeniçeri isyanı	
1590-1592	Girit'te çok şiddetli kış; Şam'da kıtlık; ve İstanbul'da salgın hastalıklar	
1593	Anadolu'da veba salgını	
1594	Girit'te çok şiddetli kış	
1595	Girit'te berbat kuraklık ve kıtlık	Tuna nehrinin buzluğu
1596	Celâli ayaklamasının başlaması	
1598	İstanbul'da kıtlık ve salgın hastalık	
1600		İtalya'da çekirge istilası
1601	Girit'te çok şiddetli kış	Huaynaputina volkanının patlaması
1602	Girit'te çok şiddetli kış	Tuna nehrinin buzluğu
1604	Tuna nehrinin buzluğu	
1606	Suriye'de Canbolatoğlu İsyanı	
1607-1608	Girit'te çok şiddetli kış ve kar	Tuna nehrinin buzluğu ve muhtemelen Avrupa'da son 1000 yılın en soğuk kışı
1609	Kırım ve Anadolu'da açlık	
1610	Türkiye'de çekirge saldırısı	
1611	Anadolu'da kıtlık; Kıbrıs'da 1628'ye kadar çekirge yinelenen istilası	
1612	İstanbul'da salgın hastalık	
1613	Girit ve Suriye'de kuraklık	
1614	Şam'da açlık	
1617	Girit'te şiddetli kış ve tufan	
1620	Boğaziçi'nin buzluğu	
1625	İstanbul'da başlıca salgın; Girit'te kuraklık ve böcek sürüsü	

Tablo 8.**1670-1725 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda İklim Olayları**

<i>Zaman</i>	<i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Olaylar</i>	<i>Başka Bölgelerde Olaylar</i>
1672	Ege'de kuraklık ve kuru sis	
1675	Geç Maunder Minimumu'nun başlangıcı	
1676	Yunanistan'da aşırı derece soğuk kış	
1678	Manisa'da salgın hastalık	
1679	Yunanistan'da soğuk yağışlı kış	
1682	Yunanistan'da şiddetli kış ve kıtlık	İtalya'da kuru sis
1684		İtalya'da son derece şiddetli kış
1686	Sert kış, Haliç'te buz	
1687	Balkan'da kıtlık	

Tablo 8. (Devamı)

1689	Edirne bölgesinde su baskını (sel)	İtalya’da kuru sis
1690-1691	Atina şehrinde kıtlık; Girit’te kuraklık ve kıtlık	Batı Avrupa ve İspanyol’da aşırı soğuk ve kıtlık
1695	Ege bölgesinde kuraklığın yayılması	
1700	Yunanistan’da şiddetli kış	
1708	Sırbistan’da soğuk kıtlık ve veba	
1709		İtalya ve Macaristan’da son derece şiddetli kış
1710	İyonya’da kuraklık	İtalya’da kuru sis
1711	İyonya’da çekirge istilası	
1712	Kuraklık ve kıtlık	

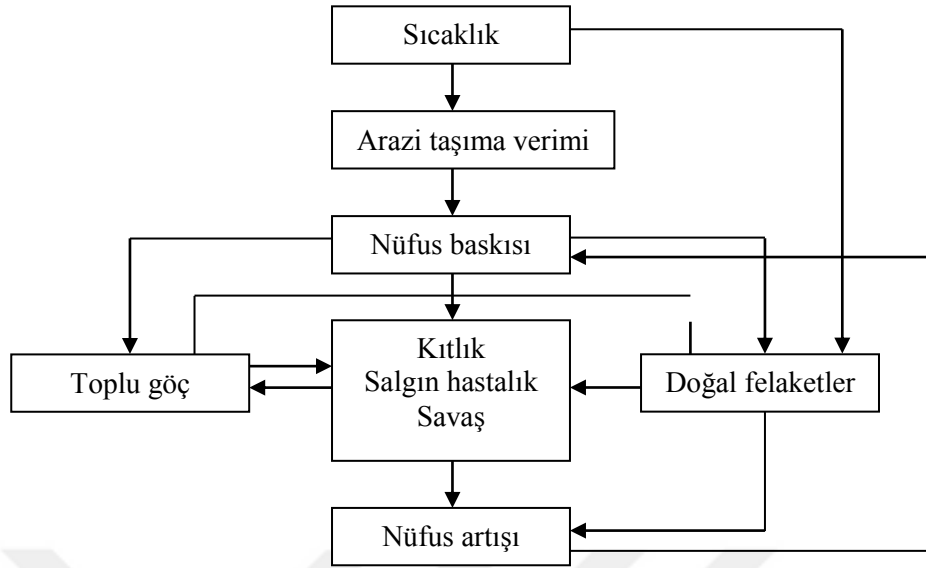
Kaynak: Sam White, “Climate Change and Crisis in Ottoman Turkey and the Balkans, 1590-1710”, *Proceedings of the International Conference on Climate Change and Middle East: Past, Present and Future* (ed. Y. Ünal, C. Kahya and D. Demirhan Bari), 2006, s. 395-398.

3.1.2. Ming Hanedanı Döneminde İklim Değişiklikleri

Belirtilmesi gereken ilk husus, iklim değişikliklerinin Çin İmparatorluğu’nda “hanedan devri” (dynastic cycle)³⁴⁶ olarak adlandırılan sürecin çöküşü ile sonuçlandığıdır. Çin tarihinde pek çok hanedan sert iklim ve hava koşulları gibi olumsuz faktörler nedeniyle yıkılmıştır. Bu durum bize iklim faktörünün hanedanların varlığı üzerindeki tesirini göstermektedir.³⁴⁷ Çin’deki iklim değişikliği ve hanedanların çöküşü arasındaki ilişkileri aşağıdaki şekilde gösterilmiştir.

³⁴⁶ Bu kavram hakkında bkz. Edwin O. Reischauer, “The Dynastic Cycle”, *The Pattern of Chinese History* (John Meskill ed.), Boston: D.C. Heath and Company, 1965, s. 31-33; John K. Fairbank, “Alien Rule and Dynastic Cycles”, *The United State and China*, MA: Harvard University Press, 1979, s. 80-104; ve Michael Dillon, “Dynastic Cycle”, *China: A Historical and Cultural Dictionary*, Richmon, Surrey: Curzon, 1998, s. 87.

³⁴⁷ İklim değişikliklerinin Çin tarihi’ni etkisi konusunda birkaç çalışmalar bulunmaktadır. Bkz. Bret Hinsch, “Climatic Change and History in China”, *Journal of Asian History*, Vol. 22, No. 2 (1988), s. 131-159. Xunming Wang - et al., “Climate, Desertification, and the Rise and Collapse of China’s Historical Dynasties”, *Human Ecology*, Vol. 38, No. 1, (February 2010), s. 157-172. Su Yun - Fang Xiuqi - Yin Jun, “Impact of Climate Change on Fluctuations of Grain Harvest in China from the Western Han Dynasty to the Five Dynasties (206 BC - 960 AD)”, *Science China Earth Sciences*, Vol. 57, No.7, July 2014, s. 1701-1714. Y. Su - et al., “The Relationship between Climate Change and Wars Waged between Nomadic and Farming Groups from the Western Han Dynasty to the Tang Dynasty Period”, *Climate of the Past*, 12, 2016, s. 137-150.

Şekil 1. Çin Tarihinde Uzun Süreli İklim Değişikliği ve Nüfus Artışı Basitleştirilmiş Patikalar

Kaynak: Harry F. Lee - David D. Zhang, “Changes in Climate and Secular Population Cycles in China, 1000 CE to 1911”, *Climate Research*, Vol. 42, No. 3 (2010), s. 237.

Aslında, çevre tarihi bakış açısına göre, M.S. ikinci bin yıllık dönemde boyunca Çin tarihinde iklim, sıcak ve soğuk olarak birbiri ardı sıra olarak değişiklik göstermiştir (Tablo 9).

Tablo 9.
Çin’deki 1000-1911 Yılları Arasında İklim Dönemleri

<i>Dönem</i>	<i>Yıl (MS)</i>	<i>Süre</i>
Sıcak	1000-1109	110
Soğuk	1110-1152	43
Sıcak	1153-1193	41
Soğuk	1194-1302	109
Sıcak	1303-1333	31
Soğuk	1334-1359	26
<i>Sıcak</i>	<i>1360-1447</i>	<i>88</i>
<i>Soğuk</i>	<i>1448-1487</i>	<i>40</i>
<i>Sıcak</i>	<i>1488-1582</i>	<i>95</i>
<i>Soğuk</i>	<i>1583-1717</i>	<i>135</i>
Sıcak	1718-1805	88
Soğuk	1806-1911	106

Kaynak: Harry F. Lee - David D. Zhang, “Changes in Climate and Secular Population Cycles in China, 1000 CE to 1911”, *Climate Research*, Vol. 42, No. 3 (2010), s. 239.

İçerisinde görülebilir ki, soğuk iklim dönemi veya sert hava koşulları ile toplumsal kargaşalar, ayaklanmalar, savaşlar ve hanedanlar arası geçişte karşılıklı bir ilişki vardır. (Tablo 10 ve 11)

Tablo 10.
Tang Hanedanı'ndan Qing Hanedanı'na İklim Değişimleri, Savaş, Hanedan Geçişleri ve Ülke Çapında Toplumsal Huzursuzluklar Arasındaki Karşılıklı İlişkiler

<i>Yıl (MS)</i>	<i>İklim Dönemi</i>	<i>Süre</i>	<i>Savaş Sayısı</i>	<i>Savaş Oranı</i>	<i>Olay</i>
850-875	Soğuk	26	10	0,38	Huang Chao Ayaklanması
876-901	Hafif	26	7	0,27	
902-965	Soğuk	64	93	1,39	Tang Hanedanı'nın çöküşü, Beş Hanedan On Krallık döneminin kargaşası, Liao, Dali ve Song hanedanlarının kuruluşu
966-1109	Hafif	143	169	1,20	Batı Xia Krallığı'nın kuruluşu
1110-1152	Soğuk	43	93	2,16	Kin Hanedanı'nın Kuruluşu, Fang La İsyanı, Kuzey Song ve Liao hanedanlarının çöküşü
1153-1193	Hafif	41	41	1,00	
1194-1302	Soğuk	109	252	2,31	Büyük Moğol'un kuruluşu, Batı Xia, Kin, Güney Song hanedanlarının çöküşü, Yuan Hanedanı'nın kuruluşu
1303-1333	Hafif	31	33	1,07	
1334-1359	Soğuk	26	90	3,46	Yuan Hanedanı son döneminde ayaklanmalar
1360-1447	Hafif	88	189	2,15	Yuan Hanedanı'nın yıkılışı ve Ming Hanedanı'nın kuruluşu
1448-1487	Soğuk	40	89	2,23	
1488-1582	Hafif	95	208	2,19	
1583-1717	Soğuk	135	266	1,97	Ming Hanedanı son döneminde isyanlar, Ming Hanedanı'nın yıkılışı ve Qing Hanedanı'nın kuruluşu
1718-1805	Hafif	88	72	0,82	
1806-1912	Soğuk	106	204	1,93	Taiping Ayaklanması, Xinhai Devrimi ve Qing Hanedanı'nın yıkılışı, Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşu

Kaynak: Dian Zhang - et al., "Climate Change, Social Unrest and Dynastic Transition in Ancient China", *Chinese Science Bulletin*, Vol. 50, No. 2, 2005, s. 141.

Tablo 11.
İklim Dönemleri, Savaş ve Hanedanlar Değişiklikleri Arasındaki İlişkileri

<i>Yıl (MS)</i>	<i>İklim Dönemi</i>	<i>Savaş Sayısı</i>	<i>Savaş Oranı</i>	<i>Hanedanlar Değişiklikleri</i>
1000-1109	Sıcak	135	1,23	
1110-1152	Soğuk	93	2,16	Kin Hanedanı'nın Kuruluşu (1115), Liao Hanedanı (1125) ve Kuzey Song Hanedanı'nın (1127) çöküşleri
1153-1193	Sıcak	41	1,00	
1194-1302	Soğuk	252	2,31	Büyük Moğol (1206) ve Yuan Hanedanı'nın (1271) Kuruluşları, Kin Hanedanı (1234) ve Güney Song Hanedanı'nın (1279) çöküşleri
1303-1333	Sıcak	33	1,07	
1334-1359	Soğuk	90	3,46	
1360-1447	Sıcak	189	2,15	Yuan Hanedanı'nın çöküşü ve Ming Hanedanı'nın kuruluşu (1368)
1448-1487	Soğuk	89	2,23	
1488-1582	Sıcak	208	2,19	
1583-1717	Soğuk	266	1,97	Qing (Çing) Hanedanı'nın kuruluşu (1636) ve Ming Hanedanı'nın yıkılışı (1644)
1718-1805	Sıcak	72	0,82	
1806-1911	Soğuk	204	1,93	Xinhai Devrimi ve Qing Hanedanı'nın yıkılışı (1911), Çin Cumhuriyeti'nin kuruluşu (1912)

Kaynak: David D. Zhang - et al., “Climatic Change, Wars and Dynastic Cycles in China over the Last Millenium”, *Climatic Change*, Vol. 76, 2006, s. 466.

Örneğin, Tang Hanedanı (618-907) başta olmak üzere Liao (916-1125), Kuzey Song (960-1127), Kin (1115-1234), Güney Song (1127-1279), Ming (1368-1644) ve Qing (Çing, 1644-1911) Hanedanları'nın çöküşü 902-965, 1110-1152, 1194-1302, 1583-1717 ve 1806-1912 dönemleri gibi soğuk iklim koşullarına rastlamıştır.³⁴⁸ Ayrıca iklim değişikliği, Çin İmparatorluğu'nda meydana gelen mücadele ve isyanların sebeplerinden de biriydi. 1110-1152, 1194-1302, 1334-1359, 1448-1487, 1583-1717 ve 1806-1911 yılları arasında toplam 459 yıl yani soğuk iklim koşullarına tekabül eden bu dönemlerde 994 mücadele ve 536 isyan kaydedilmiştir. Aksine, 1000-1109, 1153-1193, 1303-1333, 1360-1447, 1488-1582 ve 1718-1805 yılları arasında toplam 453 yıl iklim

³⁴⁸ Dian Zhang - et al., “Climate Change, Social Unrest and Dynastic Transition in Ancient China”, *Chinese Science Bulletin*, Vol. 50, No. 2, 2005, s. 141.

ılık olduğunda sadece 678 mücadele ve 275 isyan kaydedilmiştir (Tablo 12).³⁴⁹ Nitekim soğuk dönemlerde yani yiyeceğin temin edilemediği bu hassas zamanlar ile kargaşa arasında doğru orantı olduğu görülmektedir.³⁵⁰

Tablo 12.
Soğuk ve Sıcak İklim Dönemlerinde Savaş Sayısı ve Oranı Üzerinde Bir Karşılaştırma

	<i>Savaş</i>	<i>İsyân</i>	<i>Diğer</i>	<i>Kuzey</i>	<i>Orta</i>	<i>Güney</i>
Soğuk İklim (459 yıl)	994	536	69	351	462	116
Sıcak İklim (453 yıl)	678	275	53	278	237	110
Savaş Oranı (Soğuk/Sıcak)	1,47	1,95	1,30	1,25	1,95	1,06

Kaynak: David D. Zhang - et al., “Climatic Change, Wars and Dynastic Cycles in China over the Last Millenium”, *Climatic Change*, Vol. 76, 2006, s. 466.

Şüphesiz, Çin Ming Hanedanı dönemi, “Küçük Buzul Çağı” olarak bilinen bir evrensel iklim olaylarına sahne olmuştur.³⁵¹ Çin’in tanınmış iklimbilimcisi olan Zhu Kezhen’in (1890-1974) öncü çalışması ve coğrafyacı Zheng Sizhong’un araştırması, Küçük Buzul Çağı’nın Ming döneminde Çin’e olan etkisi, mevcut olan en iyi bulgulardandır.³⁵² Alt Yangtze’nin donma vesikaları, sahil şehirlerin karları ve Japon kayıtları, Zhu Kezhen 1470’li yıllardan başlayan sıcak ve soğuk periyotlamaları örnek olarak gösterilebilir.³⁵³ Zheng Sizhong ise, Guangdong İli’nin farklı veri setinden faydalanarak benzer bir sonuca ulaşmıştır.³⁵⁴

³⁴⁹ David D. Zhang - et al., “Climatic Change, Wars and Dynastic Cycles in China over the Last Millenium”, *Climatic Change*, Vol. 76, 2006, s. 464, 466.

³⁵⁰ Harry F. Lee - David D. Zhang, “Changes in Climate and Secular Population Cycles in China, 1000 CE to 1911”, *Climate Research*, Vol. 42, No. 3 (2010), s. 240.

³⁵¹ Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 125.

³⁵² Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 126.

³⁵³ 竺可桢, 《中国近五千年来气候变迁的初步研究》, 中国科学, 1973 年 2 期, 页 168-189. Zhu Kezhen, “Zhongguo jin wuqian nian lai qihou bianqian de chubu yanjiu”, *Zhongguo kexue*, 1973. Zhu Kezhen, “Geçmiş 5000 yılda Çin’de İklim Değişikliği Üzerine Bir Başlangıç Çalışması”, *Scientia Sinica*, Sayı 2, 1973, ss. 168-189.

³⁵⁴ 郑斯中, 《1400-1949 年广东省的气候振动及其对粮食丰歉的影响》, 地理学报, 1983 年 50 卷 1 期, 页 25-32. Zheng Sizhong, “1400-1949 nian Guangdong sheng de qihou zhendong ji qi dui liangshi feng kuan de yingxiang”, *Dili xuebao*, 1983. Zheng Sizhong, “1400-1949 Döneminde Guangdong İli’nde İklim Dalgalanma ve Gıda Üretimine Etkisi”, *Acta Geographica Sinica*, Vol. 50, Sayı 1, 1983, ss. 25-32.

Tablo 13.
Zhu Kezhen ile Zheng Sizhong'un Verileri Arasındaki Bir Karşılaştırma (Ming Hanedanı Dönemine Ait)

<i>Onyıl</i>	<i>Zhu Kezhen</i>	<i>Zheng Sizhong</i>
1470	Soğuk	Hafif
1480	Soğuk	Hafif
1490	Soğuk	Hafif
1500	Soğuk	Soğuk
1510	Soğuk	Soğuk
1520	-	Soğuk
1530	-	Soğuk
1540	-	Soğuk
1550	Hafif	Soğuk
1560	Hafif	Hafif
1570	Hafif	Hafif
1580	Hafif	Hafif
1590	Hafif	Hafif
1600	Hafif	Hafif
1610	Hafif	Hafif
1620	Soğuk	Soğuk
1630	Soğuk	Soğuk
1640	Soğuk	Soğuk
1650	Soğuk	Soğuk

Kaynak: Robert Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, New York: Cambridge University Press, 1998, s. 196.

Aşırı Soğuklar

Küçük Buzul Çağı'nın Avrupa ile eş zamanlı olarak Asya'da da yaşanması bilinen bakış açısı ve diğer fiziksel bilgilerin yanı sıra meteoroloji uzmanı Zhang Jiacheng ve Thomas Crowley tarafından tanımlanmıştır. Bu tanım, Çin'deki Küçük Buzul Çağı'nın 1450'den sonraya denk gelmesi ve XVII. yüzyılın ortasında en düşük sıcaklığın kaydedilmesi üzerine kuruludur.³⁵⁵ Ayrıca, Kuzeybatı Çin'deki Çang-Tang (Çinghay-Tibet) Platosu'ndan elde edilen buz çekirdeği verileri ve Moğolistan'daki ağaç halka analizlerine göre, XV. yüzyılın ortalarında bu bölgelerdeki sıcaklıkların oldukça düşük olduğunu belirtilmiştir. 1449-1450 ve 1453-1454 yıllarında, iki olağandışı soğuk kış yaşanmıştır. Daha sonraki süreçte de kış ayları boyunca soğuk ve açlıktan dolayı güneydoğu Çin'de çok sayıda insan ve hayvan yaşamını kaybetmiştir. Yangtze

³⁵⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 53.

deltası'nın kalbinde yer alan Tai Gölü bir yüzyılda belki de ilk kez donmuştur.³⁵⁶ Yağışlı hava 1453 ve 1454 yıllarına kadar devam ederken Şantung, Henan ve Zhejiang bölgelerinde şiddetli kar yağışı ve düşük sıcaklıklar sebebiyle daha kötüleşmiştir. Huai Nehri'nin ağzından çıkan deniz buzla kaplanmış, Huai Vadisi ise kötü bir şekilde etkilenmiştir. Jiangnan'da 1454 yılının başında aşırı miktarda kar yağışı kırk gün boyunca sürmüş, Suzhou ve Hangzhou'da sayısız insan soğuk ve açlıktan hayatını kaybetmiştir. Hunan'ın güneyindeki uzak bölgeler dahi taslak taslak sığırı ölümüne sebebiyet verecek oranda kar yağışının etkisi altında kalmıştır.³⁵⁷

1577-1644 yılları arasında, beklenenin aksine 28 soğuk yıl bilinmektedir. Sıcaklık 1629'da daha fazla düşmüş ve hanedanlığın sonuna kadar benzer derecede seyretmiştir.³⁵⁸ 1597-1598 kışında Pekin'i ziyaret eden İtalyan Matteo Ricci'nin aktardığına göre, kış mevsimi girdikten sonra bütün kuzey Çin'in nehirleri buzlanmıştır. Kendisi ancak bir yük arabası ile nehrin üzerinden geçebildiğini ifade eder.³⁵⁹ Ayrıca muhtemelen Ricci, Ming Çin'de yaşadığı soğuk havanın yerel bir olgu yerine dünya çapında yaşayan iklimsel bir farklılık olduğunu fark etmiştir.³⁶⁰

Güney Çin'de yer alan ve alt tropikal iklime ait olan Lingnan bölgesi de, Küçük Buzul Çağı'nın tesiri altında kalan bölgeler arasında zikredilmelidir. Öncelikle 1503 senesindeki ilk kaydedilen soğuk büyüleme ve akabinde 1510 senesine rastlayan aşırı soğuk dalgası Lingnan'ı kaplamıştır. XVII. yüzyılda, 1614-1621 yılları arasında soğuk dalgalar sayıca artış göstermiştir. 1614-1615 kışı boyunca kar yağışı yalnızca Guangzhou kuzeyindeki Nanling Dağlarında olmayıp, aynı zamanda Guangxi İli'nin Nanning şehrine değin tesir etmiştir. Dört yıl sonra, 1618-1619 kışında ise Guangzhou'nun kuzeyindeki Conghua ilçesinde yağın şiddetli kar yağışı için yaşlıların "daha önce hiç öyle olmamıştı" diyerek hayret ifade ettikleri bilinmektedir. Aynı yıl içerisinde kar, İnci Irmağı deltasında ve güneye kadar uzak olan güneybatı kıyısında yer alan Yangchun ilçesinde de görülmüştür. Kar yağışı 1634'te senesinde yeniden vuku bulmuş, 2 sene sonra ise başka bir soğuk dalga'nın bölgeye tesiri hissedilmiştir. Huilai

³⁵⁶ William S. Atwell, "Time, Money, and the Weather: Ming China and the 'Great Depression' of the Mid-Fifteenth Century", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 61, (Feb., 2002), s. 96.

³⁵⁷ S. Atwell, "Volcanism and Short-Term Climate Change...", s. 53.

³⁵⁸ Timothy Brook, "Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644", *Journal of Chinese History*, 1 (2017), s. 40.

³⁵⁹ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 55.

³⁶⁰ Brook, "Nine Sloughs:...", s. 40.

sahil ilçesinde oturan bir şahsın bildirdiğine göre yalnızca kar yağışı olmayıp aynı zamanda don ve göletler üzerinde dört ya da beş inç derinlikte buzların görüldüğü bilinmektedir. Daha evvel böyle bir tecrübenin yaşanmadığına dair bilgiler de mevcuttur.³⁶¹ Bir başka kaynağa göre ise, 1642 yılında Lingnan bölgesindeki balık göletleri üzerinde bulunan derin, dört ile beş inç kar ve buzdan dolayı tüm balıkların telef olduğu bilinmektedir. Bir yandan da süreklilikli soğuk havanın tesiriyle yılda iki kez olan pirinç hasatlarını toplamak imkansız hale gelmiştir.³⁶²

XVII. yüzyılda en soğuk olarak kaydedilen on yıllar, 1610, 1630, 1650 ve 1680'lerdir.³⁶³ Bilhassa Ming Hanedanı yıkıldığında (1644'te) sıcaklık yalnızca bir dereceden daha fazla artmıştır.³⁶⁴

Han ya da Tang hanedanlığı dönemlerindeki sıcaklık ile kıyaslandığında, Ming Hanedanlığı dönemindeki en sıcak derecelerde bile soğuk olduğu kaydedilmiştir. Ming Hanedanı'nın yıkılışının ardından 1650'lerden 1700'lere kadar olan süre boyunca güney Çin'in uzak tropikal bölgelerinde dahi nehir ve göllerin donması ve kar yağışı gibi hadiselerle rastlanmıştır.³⁶⁵

Bunun dışında, Ming döneminde Küçük Buzul Çağı'nın Çin'e etkisine örnek olarak resimler bulunmaktadır. Henüz tarihçiler tarafından dikkate alınmamasına rağmen o dönemdeki Çinli ressamı tarafından hazırlanan tablolar, soğuk havanın toplumu etkisi altına aldığı görülmektedir. Öncelikle, 1455 yılı civarında Dai Jin (1388-1462) tarafından yapılan "Kar Üzerinden Eve Dönüş" isimli bir tablo onlardan biri olarak zikredilebilir. Bununla birlikte, Wen Zhengming'in (1470-1559) "Dağ Geçişlerinde Şiddetli Kar" (1528-1532 yılları arasında), Dong Qichang'ın (1555-1636) "Yan ve Wu'nun Sekiz Manzarası" (1595-1598) ve Zhao Zuo'nun (1570-1633) "Soğuk Uçurumlarda Yığılı Kar" (1616) isimli tablolar bilinmektedir.³⁶⁶

³⁶¹ Marks, *Tigers, Rice, Silk, and Silt...*, s. 138-139.

³⁶² Parker, *Global Crisis...*, s. 126.

³⁶³ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 188.

³⁶⁴ Mazo, *A.g.m.*, s. 58-59.

³⁶⁵ Bret Hinsch, "Climatic Change and History in China", *Journal of Asian History*, Vol. 22, No. 2 (1988), s. 155-156.

³⁶⁶ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 56-57.

Tablo 14.
Ming Hanedanı Döneminde Soğuk Yıllar ve Sismik Olaylar

<i>Saltanat Dönemi</i>	<i>Süre</i>	<i>Soğuk İklim</i>	<i>Deprem</i>	<i>Sülfat</i>
Hongwu	1368-1398	1368-1381 1389 1393	1368 1372 1378	
Jianwen	1399-1402		1399	
Yongle	1403-1424	1409	1407	1409 1417-1418
Hongxi	1425		1425	
Xuande	1426-1435		1427 1433	1435
Zhengtong	1436-1449	1439-1440	1440 1445-1446 1448	1445
Jingtai	1450-1456	1450-1455		1453-1454 1456-1457
Tianshun	1457-1464	1460 1464-1465	1458	1459 1464
Chenghua	1465-1487	1477 1481-1483	1467-1469 1474 1477-1478 1481 1484-1485 1487-1488	1467 1471-1472 1477-1480 1486
Hongzhi	1488-1505	1493-1496	1494-1495 1498-1502	1491
Zhengde	1506-1521	1504-1509 1518-1519	1505-1507 1509 1511-1520	
Jaijing	1522-1566	1523 1529 1543 1545	1522-1524 1526-1528 1535-1539 1542 1548-1549 1551 1556 1558 1560-1562	
Longqing	1567-1572		1567-1569 1571-1574	
Wanli	1573-1620	1577-1580 1587 1595-1598 1605 1616 1618 1620	1577-1591 1604-1612 1614-1616 1618 1620	
Tianqi	1621-1627		1621-1624 1626-1627	
Chongzhen	1628-1644	1629-1643	1629-1626 1640-1644	

Kaynak: Timothy Brook, “Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644”, *Journal of Chinese History*, 1 (2017), s. 41-42.

Soğuk bir iklimin yaşanması neticesinde 1586-1588, 1615-1617 ve 1637-1643 yılları arasında kuraklık, sel, deprem, çekirge istilası, salgın hastalık ve kıtlık gibi birçok doğal afete yaşanmış olup Ming Hanedanlığı da bu durumdan olumsuz etkilenmiştir.

Kuraklık

Ming Hanedanı dönemi'nde iklimin soğuk geçmesi nedeniyle var olduğu tarihsel süreç içerisinde yağıştan daha çok kurak bir iklim hakim olmuştur. Hanedanın ilk yarısında (1368-1506), 46 sene kuraklık olmasına mukabil 28 sene yağış vardı, 1454-1456 ve 1472-1475 yıllarında ise, kısa bir süre yağış olmasına karşın Çin, bir sonraki yüzyıl boyunca kuraklık yaşamaya devam etti. 1517-1519 ve 1536-1539 yılları arasında yağış söz konusu olmasına karşın 1544-1546 yıllarında şiddetli kuraklık baş göstermiştir. Bu sürecin ardından hanedanlığın son yüzyılına kadar, Çin'de yağıştan çok kurak iklim hakim olmuştur.³⁶⁷ Özellikle, kuraklık 1544-1546, 1585-1589 ve 1614-1619 yılları arasında zirveye ulaşmıştır. *Mingshi* (Ming Tarihi)'ne göre, 1615'te peyzajın sıcaklıktan ötürü yanarak zarar gördüğü ifade edilmektedir.³⁶⁸ En kurak dönem ise 1637-1643 yılları arasında kaydedilmiştir.³⁶⁹ Nihayet, Ming hanedanlığı bu yıkıcı kuraklığın yedi yılında sona ermiştir.³⁷⁰

Hanedanlığın son yüzyılında yaşanan şiddetli kuraklığın en zorlayıcı olanı 1540'ların ortalarında, 1580'lerin sonlarında ve 1610'ların sonlarında yaşanmış ve El Nino'yla bağlantı kurmuştur (Tablo 15).³⁷¹ Son iklimsel yeniden yapılanma belli etmiş ki 1640 yılı aşırı El Nino ve volkanik faaliyetlerin yaşandığı bir yıldır. Kuzey Çin son beş yüzyılda kaydedilen en kurak yılı bu dönemde yaşamıştır. 1641 yılının Jiangnan'da XVI. ve XVII. yüzyıllardaki en kurak yıl olduğu anlaşılmaktadır. Ardından vuku bulan şiddetli don ve aşırı kar yağışı da belirleyici olmuştur. Bu yılın temmuz ayında Şantung eyaletinde Büyük Çinli Kanalı'nın kurumuş olması nedeniyle imparatorluk başkentine pirinç tedarigi sağlanamamıştır.³⁷²

Konfüçyüsçü doktrine göre, kuraklık ve sel “tianzai” (Tanrı'dan gönderilmiş olan afetler) olarak ifadedilir. Ayrıca sürekli artan doğal afetler rastlantısı, kozmik bir delalet olarak “tianming” (Cennet'in fermanı) süresindeki bir değişikliğin yakın olacağına dair inanç ile ilişkilendirilir.³⁷³ Buna göre, kuraklık vuracağı zaman bazı bölgelerde yağmur

³⁶⁷ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 43.

³⁶⁸ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 59.

³⁶⁹ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 43.

³⁷⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 59.

³⁷¹ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 280.

³⁷² Parker, *Global Crisis...*, s. 125-126.

³⁷³ Parker, *Global Crisis...*, s. 126.

yağması amacıyla devlet, çok sık, resmi sunaklar hazırlayarak ejderhalara temyize gitmiştir. Fakat boğa kurbağası, ejderha efendisinin bir simgesi olarak kabul edilmiştir.³⁷⁴

Tablo 15.
Ming Hanedanı Dönemindeki 1544-1643 Yılları Arasında Büyük Kuraklık ve Yağmur

<i>Saltanat Dönemi</i>	<i>Süre</i>	<i>El Nino</i>	<i>Kuraklık</i>	<i>Yağmur</i>
Jaijing	1522-1566	1544 1546 1547 1552 1558 1559 1560 1561 1565	1544 1545 1546 1558 1559 1560 1561 1562	1551 1552 1553 1554
Longqing	1567-1572	1567 1568	1568	
Wanli	1573-1620	1574 1578 1589 1581 1582 1585 1589 1590 1591 1596 1600 1604 1607 1608 1614 1618 1619	1585 1586 1587 1588 1589 1598 1599 1600 1601 1609 1614 1615 1616 1617 1618 1619	1573 1574 1575 1603 1604 1605 1606 1607
Tianqi	1621-1627	1621 1624		1626
Chongzhen	1628-1644	1635	1637 1638 1639 1640 1641 1642 1643	

Kaynak: Timothy Brook, “Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644”, *Journal of Chinese History*, 1 (2017), s. 45-47.

³⁷⁴ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 60.

Tablo 16.
Ming Hanedanı Döneminde Sıcaklık Dönemleri ve Yağış Aşırılıkları

<i>Sıcaklık</i>	<i>Dönem</i>	<i>Yağış Miktarı</i>	<i>Dönem</i>
		Yağışlı	1403-1425
Soğuk	1439-1455	Kuru	1426-1503
Ilık	1470-1476		
Soğuk	1481-1483		
Soğuk	1504-1509		
		Kuru	1544-1643
Ilık	1536-1571	Şiddetli kuru	1544-1546
Soğuk	1577-1598	Şiddetli kuru	1585-1589
Soğuk	1616-1620	Şiddetli kuru	1614-1619
Aşırı soğuk	1629-1643	Şiddetli kuru	1637-1643

Kaynak: Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Massachusett: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, s. 269.

Diğer Afetler

Kuraklığın yanı sıra, Küçük Buzul Çağı ile bağlantılı olarak sel, deprem, çekirge istalası ve salgın hastalık gibi diğer doğal afetler Ming Çin’ini de sürekli etkilemiştir.

Bu doğal afetlerden biri olan sel, Ming Hanedanı süresince 1410’lara kadar nadiren görülmüştür. 1411 ve 1416 yıllarında Büyük Kanalin yeniden inşasıyla rastlanan özel seller de yaşanmıştır. Sel felaketi, 1440’ların ve 1450’lerin ortalarında geri dönmüştür. 1537’ye kadar Ming Çin’i aşırı selden dolayı olumsuz etkilenmiştir. 1569’da ve 1586’da da ciddi seller meydana gelmiştir. 1642 istisna tutulmak üzere hanedanın son otuz yılı selden arındırılmıştır.³⁷⁵

Ming Hanedanı döneminde, 1440’lara kadar sakinleşen deprem ise, daha sonraki iki yüzyıl boyunca oldukça düzenli olarak yeniden başlamıştır.³⁷⁶ İlk büyük ve etkili deprem 23 Ocak 1556 yılında Zhaocheng bölgesinde yaşanmıştır. Richter ölçeğinde 8 olarak tahmin edilen bu deprem, Sarı Irmağı vadisinden Fen Nehrine kadar 250 kilometrelik bölgeyi tırpanlayıp kentlerin surlarını, hükümet inşalarını ve konutları imha etmiştir. Wei Nehri’ndeki deprem merkezinde, tüm mevcut konutlar yıkılmış, oturan halkın yarısı yaşamını yitirmiş, yaylar konumunu değiştirmiş ve nehir yatağını yeni yöne taşımıştır. Bir ay boyunca Şensi ve Şansi eyaletlerinde sallanmalar devam etmiş ve sarsıntılar kuzeybatıda Gansu, doğu tarafta Şantung, hatta güneyde uzak Yangtze’ye

³⁷⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 61.

³⁷⁶ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 42.

kadar hissedilmiştir. Ölüm sayısı yaklaşık 830.000 olarak bildirilmiş olsa da, aslında bu sayının muhtemelen bir milyonu aşmış olabileceği ifade edilmektedir.³⁷⁷ 29 Aralık 1604'te meydana gelen Ming dönemindeki son büyük deprem, sismik bölgesinde Sarı Irmağı ile bağlantılı olmayıp güneydoğu kıyılarında hissedilmiştir. Deprem merkezi Fujian kıyısından sadece 30 km uzak olmasına rağmen etkisi çok fazla görülmüştür. Bu kez sarsıntı, güneydoğudaki deniz ticaret merkezlerinde yer alan Quanzhou ve Zhangzhou'ı etkilemiştir. Zhangzhou'nun limanındaki Yue İskelesi'nde binaların çoğu yok olmuştur. Bu deprem, Şanghay sahili ve hatta Guangxi ve Huguang gibi iç eyaletlerde de hissedilmiştir.³⁷⁸ Daha sonra yaşanan depremler ise, 1610 ve 1620'lerin sonlarından 1640'lerin başlarına değin daha soğuk iklim içerisinde yaşanmıştır.³⁷⁹

Diğer taraftan, Ming döneminde ortaya çıkan sıradışı iklim olayları Japonya, Ryukyu (bugünkü adı Okinawa) ve Filipinler'deki volkanik faaliyetler ile aynı döneme rastlar. Mesela, 1464'te Bataan'daki İraya Patlaması ve 1464-1465 yıllarındaki soğuk dönemi; 1597-1598'de Japonya'daki Iwaki ve Asama Püskürmesi ile 1598-1601 yıllarında meydana gelen kuraklık ve kıtlık; ve 1628'de Luzon'daki Iriga Patlaması 1629-1632 yıllarında soğuk fazine yol açmıştır.³⁸⁰

Çin, çekirge gibi mahsulleri yiyip bitiren böceklerle karşı da her zaman savunmasız kalmıştır. Erken Ming dönemi 1434-1448 yıllarına kadar kayda değer bir çekirge istilasına yaşamamıştır. Yalnızca özellikle 1441'deki çekirge istilasına yıkıcı bir etki bırakmıştır. 1450'lerin sonlarında (bilhassa 1456 yılı) ve 1490'ların başında bu hadiseler tekrarlanmıştır. XVI. yüzyıla gelindiğinde ise, çekirge istilasına 1524, 1569 ve 1587 yılında olmak üzere üç kez ciddi hasara sebebiyet vermiştir. XVII. yüzyılın ilk yarısı olan 1609, 1615-1619, 1625, 1635, 1637-1641 yılları arasında şiddetli çekirge istilaları geniş ölçüde mahsullerin yok olmasına neden olmuştur.³⁸¹ Ayrıca, çekirge istilasına genelde uzun bir kuraklığı sona erdiren yağmur ile ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Ming döneminin ilk sürekli istilasına, 1440'ların başında uzun bir kuraklığın beşinci yılına rast

³⁷⁷ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 63.

³⁷⁸ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 64.

³⁷⁹ Brook, "Nine Sloughs:...", s. 42.

³⁸⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 64.

³⁸¹ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 61.

gelmiştir. Benzer bir şekilde, 1490'ların başlarındaki çekirge istilası, uzun süren 1482-1503 kurak döneminin yaşandığı esnada patlak vermiştir.³⁸²

Bir başka afet olan salgın hastalıklar da Ming döneminde insanları olumsuz yönde etkileyen bir vaka olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 1407 ve 1411 yılları başta olmak üzere (içinde 1411 yılı XV. yüzyılın en kötü salgın olan yıl); 1587-1588 yıllarında yaygın felaketler esnasında ve Ming Hanedanı'nın son altı yılı içinde (1639-1641, 1643-1644) toplam üç kez ciddi bir kayba neden olmuştur. Ayrıca, Ming dönemindeki 1544-1546, 1587-1588 ve 1639-1641 yıllarında meydana gelen salgın hastalıkların son üç dalgası, hanedanın son yüzyılının en kötü üç kuraklık içeren kıtlığıyla eş zamanlıdır.³⁸³ Bir başka kaynağa göre, 1580'li ve 1640'li yıllarda Kuzey Çin'deki salgın hastalıklar iki dalga ile hem kırsal hem de kentsel bölgelere kaymıştır.³⁸⁴

Demografik tarihçi Cao Shuji, 1580'ler ve yine 1630-1640'larda salgınların veba ve bazen pnömonik (yani zatürree, akciğere ilişkin) tipi olduğunu öne sürmüştür.³⁸⁵ Yüzde kırk ila doksan ölüm oranı bilinen bu veba "he" (bir boğum veya sert yumru), "zhongxiang" (şişkin boyun), "datou" (büyütülmüş kafa), "houbi" (ağrıtan boğaz) ve iki ya da üç günlük ölümlü süre gibi onun semptomu olarak sıkça tarif edilmiştir. Bununla birlikte, yer adları sözlüğüne göre Cao Shuji, vebanın menşeyini İç Moğolistan olarak izah eder.³⁸⁶ *Meriones unguiculatus* olarak adlandırılan Moğol gerbili, bu bölgede veba basilini taşıyan Asya piresinin doğal bir hostestir.³⁸⁷

Diğer yandan, çiçek hastalığı salgınları 1639 ve 1643 yıllarında Şantung'da ve 1645'te Pekin'de de ortaya çıkmıştır. Su yoluyla taşınan, tifo ve dizanteri gibi bulaşıcı

³⁸² Brook, *The Troubled Empire...*, s. 61-62.

³⁸³ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 65.

³⁸⁴ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 189.

³⁸⁵ Marta E. Hanson, *Inventing a Tradition in Chinese Medicine: From Universal Canon to Local Medical Knowledge in South China, the Seventeenth to the Nineteenth Century*, Ph.D. Dissertation, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997, s. 97, 100.

³⁸⁶ 曹树基, 《鼠疫流行与华北社会的变迁. (1580-1644 年)》, 历史研究, 1997 年第 1 期, 页 27. Cao Shuji, "Shuyi liuxing yu Huabei shehui de bianqian, 1580-1644", *Lishi yanjiu*, 1997. Cao Shuji, "Veba Salgınlarının Yayılmasına İlişkin Huabei Toplumunda Değişiklikler", *Tarih Araştırmaları*, Sayı 1, 1997, s. 27.

³⁸⁷ E. Hanson, *A.g.e.*, s. 98.

hastalıkların farklı bağlanması olarak görünmüştür. Büyük olasılıkla her ikisi de 1587-1588'de ve yine 1640'larda Aşağı Yangtze'nin büyük bölgesini tesiri altına almıştır.³⁸⁸

1580 yılı civarında ortaya çıkan ilk salgın hastalıklar, Şansi eyaletinin kuzeybatı ve orta bölgesinde, kuzeyde Datong, Datong'un güneybatısındaki Baode ve Şansi'nin merkezindeki Taiyuan bölgesinde kayıplara neden olmuştur. Ertesi yıl salgın, Datong'un ötesinde kuzeydoğu yönünde yayılma göstermiştir. Şansi sınırını geçtikten sonra Hebei eyaletine de yayılan salgın, Xuanhua ve Huailai bölgelerini etkilemiştir. Neticede, Mayıs 1582'de salgın Pekin'e de ulaşmış olsa da hastalıkların, sonraki birkaç yıl boyunca etkisi kırılmıştır. Haziran 1587'de ise tekrar ortaya çıkmış, bir yılın ardından yeniden olumsuz etkisi hissedilmiştir. Bu kez, öncelikle Hebei eyaletindeki Weihui bölgesini vurmuştur. Ayrıca 1588'de Huaiqing ve Kaifeng gibi Henan eyaletinin iki bölgesi üzerinden yayılma göstermiştir.³⁸⁹ Etkilerine bakılacak olursa; Kuzey Çin'deki ölüm oranlarını yüzde 40 ila 50 oranında yüksek bir noktaya taşıdığı ifade edilebilir. Cao Shiju'ya göre, salgın hastalıklar, kuzey Çin'deki Şansi, Kuzey Zhili ve Henan eyaletinin nüfusunun 25,6 milyondan (1580'da) 12 milyona (1588'de ise) azalmasına neden olmuştur.³⁹⁰

Sadece 40 yıl sonra, şiddetli kuraklık ve kıtlık, aynı zamanda Moğol saldırıları, 1628'den 1644'ye kadar köylü isyanları ve 1629'da yeniden başlayan Mançuluların istileriyle birlikte Kuzey Çin'deki kalabalık bölgelerde başka salgın hastalık dalgası meydana gelmiş olup, nüfus için daha da karmaşık, yaygın ve yıkıcı etkilere sebebiyet vermiştir.³⁹¹ 1633 yılında, başta Şansi merkezi ve güneydoğu olmak üzere, salgın hastalıkların ilk olarak görülmesi yaz boyu süren bir kıtlığa denk gelmiştir. Sonraki yıl ise, Qinzhou, Liaozhou ve Taiyuan gibi Şansi merkezindeki bölgeleri vurmuştur. Epidemiler, Şansi eyaletinin kuzeybatı tarafındaki Yulin bölgesinin yanı sıra merkezdeki Yan bölgesinde de görülmüştür. Şansi bölgesindeki salgın hastalıklar devam ederken 1635-1636 yılları arasında başka bir salgın, Hebei eyaletinin doğu kıyısında ortaya çıkmıştır. Etkileri değerlendirmek için, 1641 yılında bilgin Chen Qide "Zai huang jishi" (Felâketler ve Kıtlıkların Kayıtları) isimli eserde bu durum hakkında

³⁸⁸ E. Hanson, *A.g.e.*, s. 100.

³⁸⁹ E. Hanson, *A.g.e.*, p.102.

³⁹⁰ 曹树基, *A.g.m.*, 页 31.

³⁹¹ E. Hanson, *A.g.e.*, s. 103.

şöyle yazmıştır: “Savaştan değilse, bir kişi açlıktan öldü. Eğer kıtlıktan olmasaydı, biri salgın hastalıktan öldü”.³⁹²

Nitekim Ming dönemindeki soğuk iklim ile bağlantılı olan sıradışı doğal afetler dalga dalga yayılma göstermiştir. Kayıp, acı ve geleceğe dair umutsuzluk örneği olarak addedilen bu doğal afetlerin, Ming hanedanlığının çöküşüne yol açan önemli sebeplerden biri olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 17.
Ming Hanedanı Döneminde Anormal İklim Olayları

<i>Saltanat Dönemi</i>	<i>Süre</i>	<i>Sıcak</i>	<i>Soğuk</i>	<i>Kurak</i>	<i>Yağışlı</i>
Hongwu	1368-1398		1368-1381 1389 1393	1370-1374 1393	1385 1390
Jianwen	1398-1402				
Yongle	1402-1424		1409		1403-1416 1422-1425
Hongxi	1425	1425			
Xuande	1426-1435			1426-1427 1433-1434	
Zhengtong	1436-1449	1438	1439-1440	1437-1452	1436
Jiangtai	1449-1456		1450-1455		1454-1465
Tianshun	1457-1464	1457-1459	1460	1459-1461	
Chenghua	1465-1487	1466 1470-1476 1480 1484	1464-1465 1477 1481-1483	1466-1470	1472-1475
Hongzhi	1488-1505	1497 1503	1493-1496		
Zhengde	1506-1521	1512-1516	1504-1509 1518-1519		
Jiajing	1522-1566	1536 1542 1546 1554-1568	1523 1529 1543 1545	1544-1546 1558-1562	1536-1539 1551-1554
Longqing	1567-1572	1571		1568	
Wanli	1573-1620	1589-1590 1602	1577-1580 1587 1595-1598 1605 1616 1618	1585-1589 1598-1601 1614-1619	1573-1575 1603-1607
Tianqi	1621-1627		1620		1626-1627
Chongzhen	1628-1644		1629-1643	1637-1643	

Kaynak: Timothy Brook, “Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644”, *Journal of Chinese History*, 1 (2017), s. 36-37.

³⁹² E. Hanson, *A.g.e.*, s. 110.

Tablo 18.
Ming Hanedanı Döneminde Doğal Afetler (Sloughs)

<i>Dönem</i>	<i>Saltanat Dönemi</i>	<i>Durum</i>
1450-1455	Jiangtai	Soğuk, Yağışlı, Kıtık, Sel, Salgın Hastalıklar
1516-1519	Zhengde	Soğuk, Yağışlı, Kıtık, Deprem, Salgın Hastalıklar, Ejderha
1544-1546	Jaijing	Soğuk, Kuraklık, Kıtık, Salgın Hastalıklar
1586-1588	Wanli	Soğuk, Kuraklık, Kıtık, Sel, Çekirge İstilaları, Salgın Hastalıklar, Ejderha
1615-1617	Wanli	Soğuk, Kuraklık, Kıtık, Çekirge İstilaları, Deprem, Ejderha
1637-1643	Chongzhen	Soğuk, Kuraklık, Kıtık, Çekirge İstilaları, Deprem, Salgın Hastalıklar, Kum Fırtınası, Ejderha

Kaynak: Timothy Brook, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Massachusetts: Belknap Press of Harvard University Press, 2010, s. 270.

3.2. İklim Değişikliklerinin Osmanlılara ve Ming Hanedanı'na Etkileri

3.2.1. İklim Değişiklikleri ve XVII. Yüzyıldaki Osmanlıların Krizi

İklim değişiklikleri tarih boyunca birçok uygarlık, devlet ve toplumu derinden etkilemiştir. Dünya tarihinde en uzun yaşayan devletlerden biri olan ayrıca üç kıtaya yayılmış olup çok geniş topraklara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, hiç şüphe yok ki iklim değişiklikleri nedeniyle ciddi sarsıntılar yaşamıştır. Küçük Buzul Çağı olarak adlandırılan iklim değişikliğinden dolayı ortaya çıkan aşırı soğuk, kuraklık, sel ve salgın hastalıklar gibi birçok olaylar silsilesi ile Osmanlı İmparatorluğu'nu etkilemiştir. Bilhassa, iklim XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan krizlerde önemli rol oynamıştır.

XVII. yüzyılda, dünya üzerinde eşzamanlı olarak pek çok devletin çöküşü görülmüştür. Bu sebeple yaygın olarak bilinen XVII. yüzyıldaki bu hadiseler için bazı tarihçiler “Genel Kriz” demişlerdir.³⁹³ Bu dönemde Stuart Hanedanı'nın çöküşü ile İngiltere'deki devrim, Rusya'da kentli ayaklanmaları, Çin'deki Ming Hanedanı'nın çöküşü, Hindistan'daki Mughal iç savaşı, Meksika'daki ayaklanma ve Osmanlı İmparatorluğu'nda isyanlar gibi Avrupa'dan Asya'ya ve Amerika kıtasına kadar pek

³⁹³ Trevor Henry Aston (ed.), *Crisis in Europe, 1560 - 1660*, Garden City, New York: Anchor, 1965 [London: Routledge, 2013]; Hugh Trevor-Roper, *The Crisis of the Seventeenth Century: Religion, The Reformation, and Social Change*, New York: Harper & Row, 1967, s. 43-81; Geoffrey Parker, “Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered”, *American Historical Review*, 2008, s. 1053.

çok devrim, isyan ve savaşlar ortaya çıkıp hem Batı'da hem de Doğu'da bütün dünyada önemli addedilen hadiseler yaşanmıştır.³⁹⁴ Araştırmacılara göre, XVII. yüzyılda yaşanan “Genel Kriz” ve aynı zamanda Küçük Buzul Çağı olarak bilinen iklim değişiklikleri arasında bağlantı vardır.³⁹⁵ Yani “İklim bilimciler bu dönemi Küçük Buzul Çağı olarak adlandırır, tarihçiler ise Büyük Buhran olarak anar.”³⁹⁶ Aslında, Küçük Buzul Çağı'yla bağlantılı olan aşırı soğuklar ve kuraklıklar, iklim felaketleri, çoğu bölgede ilk olarak kıtlıklara, akabinde toplumsal, siyasi sıkıntılara yol açarak büyük ölçekli ve şiddetli krizlere zemin hazırlamıştır.³⁹⁷

XVII. yüzyılda İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu ve Çin gibi devletler de benzer birçok sıkıntı yaşamışlardır.³⁹⁸ Mesela, iklim değişiklikleri Çin'deki Ming Hanedanı'nı vurmuş ve akabinde “Büyük Çöküntü” (Great Depression) olarak bilinen sürece girilmiş olup Ming Hanedanı ortadan kalkmıştır.³⁹⁹ Osmanlı Devleti'nde ise XVII. yüzyıldaki kriz “Osmanlı Trajedisi” olarak adlandırılmıştır. Hatta bu kriz Osmanlı tarihinin bir kara deliği olmuştur.⁴⁰⁰ 1617 yılından sonra Sultan I. Ahmed'in ölümüyle Osmanlı yönetimi önemli ölçüde başsızlık sıkıntısı yaşamaya başlamıştır. Öyle ki 1617-1623 yılları arasında, 300 yıllık Osmanlı Hanedanı ortadan kaldırılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır.⁴⁰¹

Öncelikle, iklim değişiklikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun ekolojisinde değişime sebebiyet vermiş ve ardından soğuklar, şiddetli kış, kuraklık, su baskınları, çekirge istilalarıyla salgın hastalıklar gibi sıradışı iklim olayları ve doğal afetler, Osmanlı

³⁹⁴ Geoffrey Parker, “Crisis and Catastrophe”, s. 1055. Çin ve Doğu Asya'da XVII. yüzyıldaki “genel kriz” üzerine bkz. William S. Atwell, “Some Observations on the ‘Seventeenth-Century Crisis’ in China and Japan”, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 45, No. 2 (Feb., 1986), 223-244; William S. Atwell, “Ming Observers of Ming Decline: Some Chinese Views on the ‘Seventeenth-Century Crisis’ in Comparative Perspective”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2 (1988), 318-348; William S. Atwell, “A Seventeenth-Century ‘General Crisis’ in East Asia?”, *Modern Asian Studies*, Vol. 24, No. 4 (Oct., 1990), 661-682; Güney Asya'da ise bkz. John Richards, “The Seventeenth-Century Crisis in South Asia”, *Modern Asian Studies*, Vol. 24 (1990), 625-638. Güneydoğu Asya'da ise bkz. Anthony Reid, “The Seventeenth-Century Crisis in Southeast Asia”, *Modern Asian Studies*, Vol. 24, No. 4 (Oct., 1990), 639-659. Meksika'da ise bkz. Jonathan Israel, “Mexico and the ‘Genel Crisis’ of the Seventeenth Century”, *Past and Present*, Vol. 63 (1994), 33-57.

³⁹⁵ Parker, “Crisis and Catastrophe”, s. 1065-1079.

³⁹⁶ Geoffrey Parker, “Lessons From the Little Ice Age”, *The New York Times*, March 22 2014.

³⁹⁷ White, A.g.e., s. 5. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 29.

³⁹⁸ Jack A. Goldstone, “East and West in the Seventeenth Century: Political Crisis in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China”, *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1 (1988), s. 106-142.

³⁹⁹ Parker, *Global Crisis...*, s. 115-151.

⁴⁰⁰ Parker, *Global Crisis...*, s. 185.

⁴⁰¹ J. Griswold (çev. Tansel), A.g.e., s. 242.

İmparatorluğu'nda kıtlık, demografik değişim, kaçış, göç, eşkıyalık, isyan ve ayrıca savaflara yol açmıştır.

Kıtlık

Kaynaklara göre, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nda her sene kıtlık yaşanmıştır.⁴⁰² Başta 1564-1565, 1570-1571, 1574, 1579 ve 1583 - 1585 yılları olmak üzere, yaklaşık her beş yılda bir vuku bulmuştur. Birinci dalga kuraklık, Ege havzasını vurarak Yunan adalarında ve Batı Anadolu'da kıtlığa yol açmıştır. İkinci dalgada ise Selanik, Dubrovnik ve doğuda Van Gölü sıkıntılarla karşılaşmıştır.⁴⁰³ Aslında, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda kıtlık yaşanmıyordu, aynı zamanda Küçük Buzul Çağı'nın etkisinde kalan Batı Akdeniz'deki ülkelerde de kıtlık görülmüştür. 1521 yılında Endülüs, 1525'te Toskana, 1554'te bütün İtalya, 1578 İspanya ve 1583 yine İtalya'da kuraklıktan dolayı büyük kıtlık yaşanmıştır. Napoli ise, 1560'dan 1600'ye kadar altı büyük kıtlık geçirmiştir.⁴⁰⁴ İngiltere ve İskoçya 1597, 1623 ve 1649 yıllarında, özellikle Fransa XVII. asır boyunca 1630-1631, 1649-1652, 1661-1662, 1693-1694 yıllarında kıtlıkla karşılaşmıştır.⁴⁰⁵

Mühimme Defterlerindeki kayıtlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1578'den 1637'ye kadar 59 sene içinde kıtlık, sürekli olarak vuku bulmuştur.⁴⁰⁶ (Tablo 19). Düşük verimli bölgelerde hızlı nüfus artışı, kaçakçılık ve karaborsacılık gibi beşeri sebepler de kıtlığa neden olmuştur. Bunun yanı sıra, kuraklık, su taşkınları, çekirge istilasları gibi doğal sebeplerin de kıtlığa yol açtığı görülür.⁴⁰⁷ İklim şartları sebebiyle ürünlerin yetişmemekte oluşu ve kıtlık gibi hadiseler Osmanlı kaynaklarında “kaht”

⁴⁰² White, A.g.e., s. 79. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 120.

⁴⁰³ White, A.g.e., s. 80. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 122.

⁴⁰⁴ Lütfi Güçer, XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alman Vergiler, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1964, s. 10.

⁴⁰⁵ Andrew B. Appleby, “Epidemics and Famine in the Little Ice Age”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 10, No. 4, Spring 1980, s. 643. Dünya tarihinde kıtlık üzerine bkz. Cornelius Walford, “The Famines of the World: Past and Present”, *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1878), 433-535; ve “The Famines of the World: Past and Present II”, *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 42, No. 1 (Mar., 1879), 79-275.

⁴⁰⁶ Güçer, A.g.m., s. 10.

⁴⁰⁷ Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar”, *Türkler*, Cilt 10 (Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca ed.), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 724.

kelimesiyle ifade edilmiştir.⁴⁰⁸ Kuraklık için sadece birkaç ay yağmur yağmaması bile kafi iken bu duruma ek olarak kıtlıkla karşılaşılmaktaydı.⁴⁰⁹ Osmanlı eyaletlerinden Mısır'ın en önemli hayat kaynağı olan Nil Nehri'nin debisinde yaşanan ufak düşüş bile büyük bir felaketin habercisi olabilmekte idi. 1565-1566 yıllarında Mısır'daki kuraklıktan dolayı sular oldukça azalmış ve tahıl fiyatlarının aniden yükseldiği gözlemlenmiştir.⁴¹⁰ Bundan başka, Nil taşkınının yetersiz kalması Mısır ve Hicaz'a kıtlık getirmiştir.⁴¹¹ 1590'larda kuraklık sebebiyle yağmursuz kalan tarım bölgelerinde hasatlar yok olmaya başlamıştır. Konya yakınlarında Karabağ ve Mora'dan kıtlık haberleri gelirken, sıkıntıya düşen Libya da Balkanlar'dan ve Tunus'tan tahıl yardımı istemiştir.⁴¹² Aynı durumla, 1592'de Şam bölgesinde, ertesi yıl Bağdat'ta ve ardından Hicaz bölgesinde de karşılaşmıştır. Medine'deki yöneticiler Mısır'dan tahıl gönderilmesi için yardım talep etmişlerdir.⁴¹³ İstanbul'daki kıtlığın dönüm noktası, 1594-1595 yılları arasında meydana gelmiştir. Venedik sefiri Vernier, bu kıtlığı “*burada kıtlık muazzam boyutta*” ve “*fena havadan doğan bir kıtlık*” diye ifade etmiştir. 1595 yılının Mayıs-Ekim ayları ve 1596 yılının Nisan-Mayıs aylarındaki “*devam eden kuraklıklar yüzünden hasadın yetersiz ya da gecikmeli*” olmasından dolayı tekrar sıkıntıya düşülmüştür. Üstelik Mart 1596'da “*herkes kıtlıktan muzdarip*” diye yazılmıştır.⁴¹⁴

Bu dönemde çekirge istilaları da tarlaların mahsulünü tahrip ederek kıtlığa yol açmıştır. Küçük boylarına rağmen çekirgeler sosyal ve iktisadî hayata büyük zarar vermiştir.⁴¹⁵ 1571'de İznik, Yenişehir, Akhisar, Geyve ve Peçin'de, 1572-1576 yıllarında Kıbrıs'ta, 1578'de Kefe'de, 1586'da Çorum'da çekirge istilasası sebebiyle büyük kıtlık yaşanmıştır. Ayrıca, 1595 yazında Kudüs'te fare istilasası nedeniyle mahsul alınamamış olup bir hububat sıkıntısı yaşanmıştır.⁴¹⁶ Bundan başka, soğuk havanın etkilerinden dolayı buğday hasadının bozukluğu ve kıtlık, fiyatların yükselmesi gibi bazı sosyal ve iktisadî

⁴⁰⁸ Yusuf Yılmaz - Yahya Kadıgözü, “Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celâli İsyânları Üzerindeki Etkileri”, *Studies of The Ottoman Domain*, Cilt 7, Sayı 12, Şubat 2017, s. 274. Zira “kaht” daha çok yağmursuzluktan dolayı kıtlık olayı olarak kabul edilmektedir. Bkz. Kılıç, *A.g.e.*, s. 724.

⁴⁰⁹ Karademir, *A.g.e.*, s. 45.

⁴¹⁰ Karademir, *A.g.e.*, s. 48.

⁴¹¹ White, *A.g.e.*, s. 80. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 122.

⁴¹² White, *A.g.e.*, s. 142. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 197.

⁴¹³ Karademir, *A.g.e.*, s. 49.

⁴¹⁴ White, *A.g.e.*, s. 154. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 212.

⁴¹⁵ Karademir, *A.g.e.*, s. 72.

⁴¹⁶ Kılıç, “Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar”.., s. 725; Güçer, *A.g.m.*, s. 11.

meselerleri beraberinde getirmiştir. Bosna Eyaleti'nde de 1548-1600 dönemi boyunca buğday fiyatı %40'ya kadar (1548'de 32 akçeden 1600'da 40 akçeye), kılçıksız buğday fiyatı ise %30 (18'den 24'ye akçe) artmıştır.⁴¹⁷ 1571'de Mısır'da kıtlık yüzünden hububat fiyatları da yükselmiştir. 1596'da İstanbul'daki kıtlık sırasında, otluk ve arpa fiyatları aşırı yükselmiş, etin 1 kıyyesi ise 15 akçeye bulunamaz olmuştur.⁴¹⁸

Tablo 19.
1578-1637 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda Gelen Kıtlıklar

<i>Kıtlık Tarihi</i>	<i>Kıtlık Bölgesi</i>	<i>Kıtlık Sebebi</i>	<i>Kaynak</i>
1578	Bahar	Kefe	?
	Yaz	Azak	Çekirge istilası
1579	Bahar	Halep, Uzeyr	Kuraklık
	Bahar	Van	Kuraklık
	Yaz	Trablusgarp	?
	Sonbahar	Ege Adaları, Limni	?
	Kış	Musul	?
	Kış	Şam-Beyrut	?
	Kış	İskenderiyye ve Podgariçe	Siyaset
1580	Bahar	Anadolu-Manisa	?
	Bahar	Ege Adaları-Rodos	?
	Yaz	Rumeli-Gümölcine	?
	Kış	Kırım	Kuraklık
1582	Yaz	Batum, Fatsa	?
1583	Yaz	Şam	?
	Yaz	Ege Adaları-Rodos	?
	Yaz	Halep	?
1584	Başlarında	Trablusşam	Kuraklık
	Sonlarında	Anadolu-Saruhan	Yağmursuzluk

⁴¹⁷ Mrgić, A.g.m., s. 623.

⁴¹⁸ Kılıç, "Osmanlı Devleti'nde Meydana Gelen Kıtlıklar"., s. 728.

Tablo 19. (Devamı)

1585	Başlarında	Şam, Haran	?	M. 55: 134/253
	Bahar	Kütahya	Kuraklık	M. 55: 191/346
	Bahar	Ege Adaları-İstanköy	Kuraklık	M. 55: 226/409
	Yaz	Zülkadırlü (Zulkadırlu)	?	M. 59: 41/182
	Yaz	Rumeli-Edirne	?	M.58:114/302,253/643,235/642
	Yaz	Rumeli-Tamışvar	?	M. 58: 160/441
	Yaz	Anadolu-Bursa	Kuraklık	M. 58: 223/579, 297/752
	Yaz	Ege Adaları-Taşöz, İmroz	Kuraklık	M. 58: 235/602, 289/736
	Yaz	Rodos	Kuraklık	M. 61: 4/9
	Yaz	Medine	Zahire irsalindeki gecikme	M. 61: 105/262
	Sonbahar	Ünye, Terme, Erim ve Samsun	Kuraklık	M. 58: 311/791
	Sonbahar	Rumeli-Berkofça, İnebahtı ve Kırkkilise	?	M. 60: 46/112, 57/131
1585 - 1587		İstanbul		M. 58: 162/431; M. 61: 4/9, 85/208, 65/170 M. 62: 114/251
1586	Başlarında	Trablusgarp	?	M. 60: 140/498
	Yaz	Çorum	Çekirge istilas	M. 60: 247/579
1590	Sonbahar	Gençe	?	M. 67: 17/61
	Sonbahar	Şam	?	M. 67: 26/59
1591	Başlarında	Trablusgarp	?	M. 67: 111/300
	Sonlarında	Rumeli Üsküp	?	M. 69: 157/312
1592	Sonbahar	Şam	?	M. 70: 293/466
	Sonbahar	İstanbul	Sevkiyatın yapılmaması	M. 69: 124/253
	Kış	Trablusgarp	Kuraklık	M. 69: 157/312
1593	Sonbahar Kış	İstanbul	Sevkiyatın yapılmaması	M.71:33/64,110/255,126/252,163/323
1593 - 1594		Mısır	Nil Nehri'nin debisinin azalttığı	Selanik I: s. 335
1595	Ocak	İstanbul	Fırtına ve çok soğuk hava şartları sebepleriyle	Selanik II: s. 444
	Yaz	Kudüs	Fare istilas	M. 73: 263/602
	Yaz	Trablusgarp	Fare istilas	M. 73: 263/602
1596	Yaz	İstanbul	Yağmursuzluk	Selanik II: s. 600
	Yaz	İstanbul	Yağmursuzluk	Selanik II. s. 624
	Yaz	Tire	Karaborsacılık	M. 74: 15/38

Tablo 19. (Devamı)

1609	Sonbahar	Kırım, Batum, Rum Eyaleti	?	M. 78: 14/35, 340/883 M. 79: 290/733, 49/121
		Anadolu, Doğanhisar	?	M. 78: 106/281
1611	Başlarında	Anadolu, Larende	?	M. 79: 353/891
	Sonbahar	Anadolu, Ilgın	?	M. 80: 78/203,388/934
1614	Sonbahar	Şam, Safed	?	M. 80: 366/263
1615	Sonbahar	Zulkadırlu	?	M. 81: 118/263
1637	Bahar	Diyarbakir	?	M. 87: 97/230

Kaynak: Lütfi Güçer, XVI.-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Hububat Meselesi ve Hububattan Alınan Vergiler, İstanbul: İ.Ü. İktisat Fakültesi, 1964, s. 8-9; Orhan Kılıç, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtliklar”, *Türkler*, Cilt 10 (Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca ed.), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 719-721.

Demografik Değişim

Anlaşıyor ki, iklim değişiklikleriyle bağlantılı olan aşırı soğuk, kuraklık, salgın hastalık ve kıtlık gibi doğal afetler nedeniyle Osmanlı İmparatorluğu’nun ekolojisi değişmiştir. 1570’lerden itibaren imparatorluk ekolojisi oldukça kırılgan hale gelmiş bulunuyordu.⁴¹⁹ Bununla birlikte, XVI.-XVII. yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin toplumsal düzeni bozulmuş olup, demografik yapıda değişim yaşanmış, kaçışlar ve göçler ortaya çıkmıştır. Bazı araştırmacılara göre, bu dönemde Osmanlılar XVI. yüzyılda “nüfus baskısı”ndan kaynaklı olarak XVII. yüzyılda “demografik kriz”e düşmüştür.⁴²⁰ Ancak “baskı” ya da “kriz” oluşturup oluşturmadığı hâlâ tartışılan bir meseledir.⁴²¹ Buna rağmen aslında XVI. yüzyıl boyunca bütün Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi Osmanlı topraklarında da nüfus artışı yaşanmıştır.⁴²² Bu dönemde Osmanlı topraklarında %40 oranında bir nüfus artışı tespit edilmiştir.⁴²³ Anadolu’da 1500-1570 yılları arasında %50-70, kentlerde ise %200 ya da daha fazla nüfus artışı olduğu tahmin

⁴¹⁹ Vural, A.g.e., 2016, s. 72.

⁴²⁰ Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The ‘Demographic Crisis’ Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), s. 183.

⁴²¹ Karademir, A.g.e., s. 87.

⁴²² Ömer Lütfi Barkan, “Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi”, *Türkiyat Mecmuası*, Cilt X, 1953, s. 20-21. Ömer Lütfi Barkan, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (M. Cook ed.), London: Oxford University Press, 1970, 163-171. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 51, Sayı 1, 2001, s. 6-8.

⁴²³ Halik İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2016, s. 203. Ona göre, Osmanlı nüfusunun köylerde %40, kentlerde %80 arttığı göstermiştir. Bkz. İnalçık (çev. Sezer), A.g.e., İstanbul: Yap Kredi Yayınları, 2003, s. 52.

edilmektedir. 1520 yılında muhtemelen 100.000 nüfusa sahip olan İstanbul 1600’da metropol bir şehir olarak 700.000 nüfusa sahip olmuştur⁴²⁴ (Tablo 20).

Tablo 20.
XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Tahmini Nüfus Artışı

<i>Yerleşim Yeri</i>	<i>1520-1530’lar</i>	<i>1570-1580’ler</i>	<i>Değişim Oranı (%)</i>
Anadolu	474.447	672.512	41,7
Karaman (Konya, Akşehir, Kayseri, vb...)	146.644	268.028	82,7
Zülkadriye (Kırşehir, Mar’aş, vb...)	69.481	113.028	62,6
Rum-i Kadım (Amasya, Tokat, Canik, vb...)	106.062	189.643	78,8
Rum-i Hadis (Trabzon, Kemah, Malatya, vb...)	75.976	117.263	54,3
Toplam	872.610	1.360.474	55,9
İstanbul	400.000	700.000	75
Bursa	34.930	70.686	102,3
Edirne	22.355	30.140	34,8
Diyarbakır	18.942	31.443	66
Ankara	14.872	29.007	95
Tokat	8.354	13.282	59
Konya	6.127	15.356	150,6
Sivas	5.560	16.846	203
Atina	12.633	17.616	39,4
Saraybosna	5.632	23.485	317
Manastır	4.647	5.918	27,3
Üsküp	4.631	9.867	113
Sofya	3.899	7.848	101,3
Halep	56.881	45.531	-19,9
Şam	57.326	42.779	-25,3

Kaynak: Ömer Lûtfi Barkan, “Research on the Ottoman Fiscal Surveys”, *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (M. Cook ed.), London: Oxford University Press, 1970, 163-171. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 51, Sayı 1, 2001, s. 8; Cem Behar (hazırlayan), *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500 - 1927*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devler İstatistik Enstitüsü, 2003, s. 5.

Fakat nüfus artışı, toprak miktarının artmasıyla paralel gelişme göstermemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyıl sonlarında en geniş ve nihai sınırlarına ulaşmış olup fetihlerin durmasıyla artan nüfus yeni bölgelere kaydırılamamıştır. Artan nüfusun yeni topraklara yerleştirilememesi, topraksız ve işsiz insanların ortaya çıkmasına yol açmış,

⁴²⁴ A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 106.

bunlar imparatorlukta ciddi sorunlara neden olmuştur.⁴²⁵ Meselâ, Rum eyaletinde bazı kazalarda 1550’lerde 1,5 kişiye bir birim toprak düşerken, 1570’lerde iki kişiye bir birim toprak düşer hale gelmiştir. Harput Sancağı’nda 1518-1566 yılları arasında nüfus yaklaşık %500 oranında artarken, çift toprak işleyenlerin oranı %62’den %23’e düşmüştür.⁴²⁶ Bunun dışında aşırı soğuklar, salgın hastalıklar, uzun süren kuraklık ve kıtlıklar, tedarik sisteminin aksaması sebepleriyle insanlar bulundukları bölgeleri terk ederek “terk-i diyar ve cilâ-yi vatan” başka bir bölgeye göç edip “büyük kaçgunluk” ya da “kaçgunluk-fırarîlik” olarak denilen bir göç dalgası başlatmıştır.⁴²⁷ Ankara’nın Bacı Kazası’nda mevcut olan 38 köyden 33’ü terk-i diyar eylemiştir. Bazı köylüler ya sancak değiştirmiş ya da şehirlere yığılmıştır. Meselâ, Amasya’dan Ankara’ya ve Kırşehir’e, Bozok (Yozgat)’tan Ankara’ya, Maraş ve Urfa çevresinden Orta Anadolu’ya yerleşenler olmuştur.⁴²⁸ Bu durum, XVI. yüzyılda başlayıp XVIII. yüzyıla kadar önlenemez bir biçimde devam etmiştir.⁴²⁹ Göçleri önlemek adına alınan tedbirler açıklanıp iskanları yönetmek için ilk sistemli çabalar gerçekleşmiştir. Bu duruma karşın Osmanlı merkezi hükümeti, iskan edilen bölgeleri denetleyemediğinden iskan projelerinin başarısının sınırlı olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁰

XVII. yüzyılın ortalarına kadar bazı bölgelerde hane sayısı %80’e düşmüş, köylerin %30-40’ı harabe ve boş halde kalmıştır.⁴³¹ Örneğin 1570’ler ve 1640’lar arasında, Amasya’da köylerin sayısı %38,7’e, Canik’te %11,19’e ve Bozok’ta %12,87’e düşmüştür. Ayrıca, tahrir defterlerine göre, 1560’lar ve 1640’lar arasında Amasya, Samsun ve Bozok’taki vergi ödeme nüfusu neredeyse %80 oranında azalmıştır.⁴³² Doğu Anadolu’da yer alan Şebinkarahisar’da vergi mükellefine göre nüfus, 13.679’dan

⁴²⁵ Yılmaz - Kadıgözü, A.g.m., s. 279.

⁴²⁶ Karademir, A.g.e., s. 91.

⁴²⁷ Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celâlî İsyanları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, s. 24, 446.

⁴²⁸ Akdağ, *Türk Halkının Dirlik...*, s. 446, 449. Ayrıca, 1550-1650 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu’nda göç dalgaları haritası için bkz. Suraiya Faroqi, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), *Osmanlı’da Kentler ve Kentiler: Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 339 ve Karademir, A.g.e., s. 135.

⁴²⁹ Yücel Özkaya, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 25, 1981, s. 171. Osmanlı klasik döneminde göç sorunu hakkında daha fazla bilginiz için bkz. Hüseyin Arslan, *Osmanlı’da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünler*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001; Alpaslan Demir, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 34, Sayı 58, 2015, 563-581.

⁴³⁰ Faroqi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentiler...*, s. 351.

⁴³¹ White, A.g.e., s. 206. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 282.

⁴³² Özel, A.g.m., s. 190-191.

(1569'da) 7755'ye (1613'te) düşmüştür.⁴³³ Hicrî 1018 (1609-1610) tarihli bir belgeye göre, Trabzon ve Rize çevresinde kayıtlı 15.000 vergi mükellefi hristiyandan, yalnızca 2.500'ünün kaldığı anlaşılmaktadır.⁴³⁴ İngiliz elçisi Sir Thomas Roe'nin ifadesine göre, 1622'de nüfusta beklenmeyen bir azalma gözlemlenmiş, Osmanlı köylerinin sayısı 553.000'den 75.000'e düşmüştür.⁴³⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusundaki azalmayı Sam White şöyle açıklar: “İnsanlar soğuktan ve soğukla bağlantılı hastalıklardan ölmüş olabilir, ayrıca kıtlık yüz binlerce, hatta milyonlarca kişinin ölümüne yol açmış olabilir.”⁴³⁶ Nitekim iklim değişikliklerinin Osmanlı topraklarını doğrudan etkilediği görülebilmektedir.

Celâlî İsyanları

Demografik yapıda değişim, uzun süren kıtlık ve darlık süresi neticesinde topraksız ve işsiz bir sınıf ortaya çıkmıştır. Topraklarını terk eden çift bozan kaçaklar, imparatorluğun doğusunda ve batısında devam eden savaşlar sonucu Anadolu'nun güvenliği zayıflayınca, ayaklanmış ve eşkıya gruplarına katılmışlardır.⁴³⁷ Osmanlı İmparatorluğu, XVI. yüzyılın sonundan XVII. yüzyılın başlarına kadar süren Celâlî İsyanları olarak adlandırılan büyük bir ayaklanma hareketiyle karşılaşmıştır.⁴³⁸ Araştırmacılara göre bu isyanlar, Timur istilasından I. Dünya Harbi'ne kadar Osmanlı tarihindeki en etkili krizdir.⁴³⁹

Mustafa Akdağ'a göre, Celâlî vakalarının başlangıcı 1575-1596 yılları arasında Celâlî bölüklerinin doğduğu döneme rastlar. 1596'dan başlayıp 1610'a kadar tam on beş sene sürmüştür.⁴⁴⁰ William Griswold'a göre ise, Celâlîlerin isyan hareketi, 1590 yılında İran Savaşı'nın sona ermesinden sonra başlamış, 1611 yılına kadar sürmüştür.⁴⁴¹ Karayazıcı başta olmak üzere Canbulad yani Canbuladoğlu Ali Paşa'nın ve Kalenderoğlu

⁴³³ Leila Erder - Suraiya Faroqi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle East Studies*, Vol. 15, No. 3 (Oct., 1979), s. 325, 332.

⁴³⁴ Faroqi, *A.g.e.*, s. 338.

⁴³⁵ J. Griswold, *A.g.e.*, s. 48.

⁴³⁶ Aslında bu dönemde Fransa veya İngiltere'deki kıtlıklar muhtemelen Osmanlı kıtlığından daha kötüydü. Ayrıca İskoçya ve Finlandiya'daki kıtlıklar nüfuslarının yaklaşık %11'ini ve %25'ini kaybetmesine sebep olmuştur. White, *A.g.e.*, s. 208-209. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 285-286.

⁴³⁷ Karademir, *A.g.e.*, s. 99.

⁴³⁸ Celâlî İsyanları üzerine araştırmaların literatürü incelemek için bkz. J. Griswold (çev. Tansel), *A.g.e.*, s. 261-275.

⁴³⁹ White, *A.g.e.*, s. 185. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 254.

⁴⁴⁰ Mustafa Akdağ, *Celâlî İsyanları (1550 - 1603)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963, s. 2.

⁴⁴¹ J. Griswold (çev. Tansel), *A.g.e.*, s. 247.

Mehmed'in isyanları en etkili üç celâlî isyanıdır. Mühimme Defteri kayıtlarına göre, Celâlîler ve eşkıyalar “*koyunların, öküzlerin, at ve katırların alıp evlerinden esbap garat idip ambarların yıkıp buğday ve arpalarını vesair zahirelerini almışlardır.*”⁴⁴² W. Griswold'un değerlendirmesine göre, Celâlîler en çok vur-kaç savaşında başarılı olmuşlardır. Osmanlı hükümetine karşı olmalarına rağmen Celâlîler, Osmanlı sınırlarının dışından herhangi bir siyasi destek almamışlardır.⁴⁴³ Hiç kuşkusuz, bir özellik olarak Celâlîler millî karakter taşımaktadırlar. Torosların ötesinde, Adana, Halep, Maraş, Urfa, Malatya çevrelerine ve doğu tarafta Erzurum'a kadar yayıldığı halde, Toroslardan itibaren Sivas, Erzincan, Karahisar'dan öteye asla geçmemişlerdir.⁴⁴⁴ Demek ki Celâlî İsyanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi olarak tarif edilebilecek olan Anadolu'da etkili olmuştur.⁴⁴⁵

Celâlî İsyanlarının da iklim değişikliğiyle bağlantı olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴⁶ Aslında Küçük Buzul Çağının kıtlık ve ölümlere yol açtığı dönemde Celâlî İsyanları (1596-1610) devam ediyordu.⁴⁴⁷ 1607-1608 kışında Küçük Buzul Çağı en kötü evresine girmiş, yaklaşık on yıllık kar ve yağmurdan sonra kuraklık bir kez daha Osmanlı topraklarını vurmuştur. Bazı araştırmalara göre, 1608-1609 kışında İtalya'dan Suriye ve Ürdün'e kadar bütün Akdeniz'de son 500 yılın en kurak kışı yaşanmıştır. Bununla birlikte kıtlık tekrar ortaya çıkıp iki büyük deniz olan, Akdeniz ve Karadeniz arasında yayılmıştır. *History of Vardapet Arak'el of Tabriz* isimli eserin anlatımına göre, “*Kıtlık 1606'da başlamıştı. O yıl çok sert ve acımasız olmasa da. 1607 başlarında ve 1608'de gittikçe sertleşmiş. 1609 yılına girilirken hafiflemeye başlamış ve 1610'da sona ermiştir.*”⁴⁴⁸ Kıtlığın doruk noktasına ulaştığı sırada “Büyük Kaçgunluk” olayları da görülmüştür.⁴⁴⁹

Meteorolojik felaket, bir toplum krizine dönüşürken, XVI. yüzyılın sonlarında büyük bir kriz içinde bulunan Osmanlı İmparatorluğu, aynı zamanda Habsburglar ve Safeviler ile uzun süre savaşmıştır. Batıda “Uzun Savaş” denilen Hasburglar ile Macaristan'daki

⁴⁴² Güçer, A.g.m., s. 19.

⁴⁴³ J. Griswold (çev. Tansel), A.g.e., s. 244-245.

⁴⁴⁴ Mustafa Akdağ, “Celâlî İsyanlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 1945, s. 34.

⁴⁴⁵ J. Griswold, A.g.e., s. 44.

⁴⁴⁶ Suraiya Faroqhi, *Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550 - 1720*, İstanbul: Alfa, 2016, s. 125; J. Griswold (çev. Tansel), A.g.e., s. 275.

⁴⁴⁷ White, A.g.e., s. 175-179. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 240-245.

⁴⁴⁸ White, A.g.e., s. 184. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 252.

⁴⁴⁹ Karademir, A.g.e., s. 99.

savaş 1593'ten 1606'a kadar 13 sene sürmüştür. Diğer yandan, doğu tarafında İran ile XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar Safevi savaşlarıyla uğraşmıştır. 1605 yılının sonunda, Osmanlılar hem Avrupa hem İran hem de Anadolu'da toplam üç cephede birden çarpışıyorlardı.⁴⁵⁰ Küçük Buzul Çağı'na bağlı olarak aşırı soğuklar Osmanlı ordusunu da olumsuz şekilde etkilemiştir.⁴⁵¹ 1594 yılının sonlarında hava durumunun değişikliğiyle sıkıntılar hızla artmıştır. *Tarih-i Peçevi*, *Tarih-i Naîmâ* ve *Tarih-i Selânikî* gibi kaynaklara göre, kış alışılmamış ölçüde sertleşirken, Yeniçeriler kıtlıktan şikayet etmeye başlamışlardı.⁴⁵² Macaristan'da Tuna Nehri 1595 Şubat'ından Nisan'a kadar üç ay süreyle donmuş olması nedeniyle ordular buz katmanlarının üzerinden ileri geri akın ederek geçmiştir. Bu durum, yaz gelince buzların erimesi, Tuna Nehri'nde taşkınlar yaşanması ve humma salgınının yanı sıra Osmanlı ordusunun da erzak sıkıntısı çekmesine neden olmuştur.⁴⁵³

Celâlî İsyanları'ndan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun krizi henüz sonlanmamıştı, sıkıntılar bir yüzyıl daha devam etmiştir. XVII. yüzyıl boyunca Küçük Buzul Çağı'na bağlı olan iklim dalgalanmaları tekrar krizlere yol açmıştır. Maunder Minimumu'na göre bilinen Küçük Buzul Çağı'nın en şiddetli evrelerinin geride kaldığı 1715 dolaylarında bile, Osmanlı Hanedanı beş padişahın tahttan indirilmesine tanık olmuştur.⁴⁵⁴ II. Osman'ın 1622'de tahttan indirilmesi ve öldürülmesinden sonra 1620-1630 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu zor bir dönem geçirmiştir. IV. Murad'ın hükümdarlığında sakin bir ara dönem olmasına rağmen 1640 yılında onun ölümüyle sorunlar tekrar başlamıştır. Üstelik 1648'de İbrahim'in tahttan indirilmesiyle birçok askeri isyan ve siyasal ayaklanmaların başladığında bilinmektedir.⁴⁵⁵ Nitekim bu dönemdeki siyasi ve toplumsal krizlerin çoğu şiddetli iklim olayları ve sert hava koşullarına rastlamıştır. 1690'larda Küçük Buzul Çağı zirvesinde iken yinelenen, dayanıklı ve son derece kurak kışlar ile⁴⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamış olduğu kriz bir kez daha tekrarlanmıştır. Bu dönemde Akdeniz, genellikle "kış kuraklığı,

⁴⁵⁰ J. Griswold (çev. Tansel), *A.g.e.*, s. 76.

⁴⁵¹ Karademir, *A.g.e.*, s. 58.

⁴⁵² İbrahim Peçevi, *Tarih-i Peçevî*, 355-6; Naîmâ Mustafa Efendi, *Tarih-i Naîmâ*, 117; Selânik Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 419-410, 423-424. White, *A.g.e.*, s. 144. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 200 nakledilmiştir.

⁴⁵³ White, *A.g.e.*, s. 145. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 201.

⁴⁵⁴ White, *A.g.e.*, s. 187. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 257.

⁴⁵⁵ White, *A.g.e.*, s. 187. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 258.

⁴⁵⁶ J. Luterbacher - et al., "The Late Maunder Minimum (1675-1715) - A Key for Stuyding Decadal Scale Climatic Change in Europe", *Climatic Change*, 49, 200, s. 442.

olağandışı sert hava koşulları ve yazın şiddetli yağış” özelliklerini göstermiştir. 1687-1717 yılları arasında son 500 yıl boyunca en sert ilkbahar olmuştur. 1695-1703 yılları boyunca ilkbaharın gelmediği ve üstelik 1691-1700 yıllarında da en soğuk yazlaraylarının yaşandığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁷ 1590, 1620 ve 1640’larda önceki krizler gibi, askeri yenilgiler ve doğal afetlerin eklenmesiyle isyanlar tetiklenmiştir.⁴⁵⁸ 1687’de IV. Mehmed’in tahttan indirilmesinden sonra Osmanlı askerleri birçok isyan ile mücadele etmiş ve kısa süren hükümdarlık dönemlerine sahip olan II. Süleyman (1691), II. Ahmed (1695) ve II. Mustafa (1703) tahttan indirilmiştir.⁴⁵⁹ Son derece şiddetli soğuk ve iki ay kesintisiz kar yağışı süren 1699-1700 kışına ek olarak⁴⁶⁰ Karlofça’da onur kırıcı bir antlaşma imzalanmıştır. Bu antlaşma imzalandıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu neredeyse 300 yıldan sonra ilk kez toprağını kaybetmiştir. Hiç şüphe yok ki kriz dönemindeki “Osmanlı Trajedisi” en kötü noktasına evrilmiş oldu.

3.2.2. İklim Değişiklikleri ve Ming Hanedanı’nın Çöküşü

XVII. yüzyılda ‘genel kriz’e yol açan ve Avrupa ile Osmanlı İmparatorluğu’nda da görülen iklim değişiklikleri, dünya çapında bir sorun idi. Nitekim XVII. yüzyılda Ming Hanedanı’nın çöküşü ile iklimin aşırı soğuk olması ve doğal afet olayları arasında irtibat vardır. Sıcaklıkların azalması ve bunun tarıma etkisi, Çin’de büyük miktarda ekonomik, toplumsal ve siyasal krize neden olmuştur.⁴⁶¹ Başka bir deyişle, Çin’de kuraklık, kıtlık ve isyanlara rastlanıldığından Ming Hanedanı’nın çöküşü genellikle iklim değişiklikleri ile ilgili bir seçkin örnek oluşturur.⁴⁶² Fakat tabii ve iklimsel sebeplerin dışında Ming Hanedanı’nın çöküşünde, Ming bürokrasine yayılmış rüşvet ve yolusuzluk, nüfuzlu

⁴⁵⁷ J. Luterbacher - et al., *A.g.m.*, s. 442. Geç Maunder Minimumu üzerine daha bilginiz için bkz. Dario Camuffo - Silvia Enzi, “The Climate of Italy from 1675 to 1715”, in Burkhard Frenzel vd., *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, Stuttgart: Fischer, 2004, 243-254; J. Grove - A. Conterio, “Climate in the Eastern and Central Mediterranean, 1675 to 1715” in Burkhard Frenzel vd., *Climatic Trends and Anomalies in Europe 1675-1715*, Stuttgart: Fischer, 2004, 275-286.

⁴⁵⁸ White, *A.g.e.*, s. 218. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 297.

⁴⁵⁹ White, *A.g.e.*, s. 220. (çev. Elhüseyni), *A.g.e.*, s. 300.

⁴⁶⁰ Eleni Xoplaki - Panagiotis Maheras - Juerg Luterbacher, “Variability of Climate in Meridional Balkans during the Periods 1675-1715 and 1780-1830 and Its Impact on Human Life”, *Climatic Change*, 48, 2001, s. 596.

⁴⁶¹ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 174.

⁴⁶² Jingyun Zheng - et al., “How Climate Change Impacted the Collapse of the Ming Dynasty”, *Climatic Change*, Vol. 127, 2014, s. 170.

yerel ailelerin kanunsuz ya da yasadışı faaliyetleri ve ülkenin kuzey ve kuzeybatısına askerî harekâtlar gibi başka sebepler de söz konusudur.⁴⁶³

Zheng Jingyun ve kooperatif üyelerinin çalışmalarına göre, iklim değişiklikleri Ming Hanedanı'nı dört yönden etkilemiştir. Birincisi, askerî ziraat sisteminin çökmesine; ikincisi, mali açıdan bozulmaya yol açmıştır. Üçüncü olarak, mahsulların azalmasına ve Çin'de büyük bir gıda krizine neden olmuştur. Son olarak, çiftçi ayaklanmaları ve bu ayaklanmaların güç kazanmasıyla sonuçlanmıştır.⁴⁶⁴

Kıtlık

Ming halkı erken dönemde nadiren kıtlıklarla karşılaşmasına rağmen 1434'e kadar gerçek bir felaket yaşamadılar. 1430'lardan 1530'lara kadar yüzyıl boyunca, Çin İmparatorluğu her birkaç yılda bir büyük kıtlık yaşamıştır. Mesela, kıtlık açısından 1450'ler kötü bir onyıllık idi ve hatta 1455'teki büyük kıtlıkla birlikte gıda eksikliği 5 yıllığına doruğa ulaşmıştır. Bu tarihten sonra 1465'ten 1473'e, 1477'den 1487'ye ve 1501'den 1519'a kadar uzun süreli kıtlık dönemleri yaşanmıştır.⁴⁶⁵

Kuzeybatı bölgesindeki Şansi ve Şensi eyaletlerinde 1437'de ortaya çıkan kuraklığın şiddetli dizisi 1444'te doruğa ulaşmış ve ertesi senede büyük kıtlık felaketi yaşanmıştır. Kıtlıkla baş etmek için Henan'daki hububat ambarlarından büyük miktarlarda tahıl getirilmek zorundaydı. Yine 1448'de başka bir kuraklık ve çekirge istilası kuzey bölgesini vurmuştur. Kıtlıkla sürekli karşılaşan hassas bir başka bölge Jiangbei idi. Ayrıca 1434'te Xuzhou'nun güneyinden Huai Vadisi'ne ve Yangtze'ye kadar bir bölge de kıtlıktan etkilenmiştir. 1436, 1437 ve 1444 yıllarında şiddetli sel vakaları meydana gelmiş ve 1447'te yaygın bir kıtlık tekrar ortaya çıkmıştır. Kuzey Çin ovasında ve Şantung eyaletinde de 1435'te kuraklık ve çekirge istilası, 1436, 1439, 1440 ve 1441 yılında seller yaşanmıştır. 1442'de Shangdong ve Henan eyaletlerini vuran kuraklık ve çekirge istilaları, Shangdong'daki birçok insanın topraklarını terketmesine yol açmıştır. Önemli tahıl üretim bölgelerinden biri olan Yangtze'nin merkezindeki Huguang eyaletinde, 1434, 1436, 1441 ve 1448 yılında kıtlıklar yaşanmıştır. Hatta bereketli ve

⁴⁶³ William S. Atwell, "Ming Observers of Ming Decline: Some Chinese Views on the "Seventeenth-Century Crisis" in Comparative Perspective", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2 (1988), s. 322.

⁴⁶⁴ Zheng - et al., *A.g.m.*, s. 173.

⁴⁶⁵ Brook, "Nine Sloughs:...", s. 47; *The Troubled Empire...*, p.70.

verimli Jiangnan ve Zhejiang toprakları bile kıtlıktan etkilenmiştir: Sel felaketleri 1440'de Suzhou ve Jiangnan'daki komşu kentleri, kıtlık ise 1440 ve 1441 yılında Zhejiang'ı vurmuştur. Daha sonra, 1445'te şiddetli bir kuraklığın çıktığı ve büyük ölümlere neden olan vebanın yaşandığını bilinmektedir.⁴⁶⁶

1450 yılında Şantung'da bir kıtlık ortaya çıkmıştır. 1452'de yoğun yağış ve şiddetli sel Henan ve Şantung eyaletlerinin kuzey ve güney bölgelerindeki Sarı Irmağı ve Huai Nehri Vadisini etkilemiştir. Ayrıca, 1455'te güneydeki büyük şehirler Huguang, Jiangxi, Henan, Şantung, Şansi ve Şensi eyaletleri de yaygın kuraklıktan etkilenmiştir. Ertesi yılda bir başka anormal yağışlı yıl olmuş. Bu yıl yaz ve sonbahar boyunca durmadan yağan yağmur Şantung, Henan eyaletlerinde muazzam hasara ve mahsul kaybına neden olmuştur. Bunun aksine, Yangtze Vadisi, Zhejiang ve Jiangxi eyaletlerinde şiddetli kuraklık yaşanmıştır.⁴⁶⁷ Dahası, 1452'den itibaren Jiangxi ve Huaidong'da başta olmak üzere, 1455'te güney metropolitan bölgede, 1457'de Şantung ve kuzey metropolitan bölgede, 1458 ve 1459 yılında Huguang, 1460'da Huguang ve Guangxi, 1462'de Şensi, 1463'te Henan, 1465'te Hebei, Henan ve aşağı Yangtze, 1466'da Şansi ve güney metropolitan bölgede, 1467'de yine Huguang ve Jiangxi, 1468'de kuzey ve orta Çin, 1469'da Şansi gibi birçok bölge sıkça kıtlıklarla karşılaşmıştır.⁴⁶⁸

Bir sonraki kıtlık, El Nino yılı olarak bilinen 1544 yılına denk gelmiş ve ertesi yıla kadar varlığını devam ettirmiştir. 1545 yılında kıtlık yoğun bir şekilde yaşanmıştır. *Shaoxing Fuzhi* (Shaoxing Bölgesinin Coğrafya Sözlüğü) adlı bir kaynağa göre, Zhejiang eyaletinde “*göller tamamen kurumuş ve toprak kırmızılaşmaya başlamıştır*”. Tahıl fiyatı fırlamıştır. Bir pint (yarım litre) pirinç almak için yeterince şanslı olan kimse, çöken karanlıkta eve dönüş yolunda öldürülme riski altındaydı. Dilenciler yetersiz beslenmeden öldüler. Yönetim tahıl ambarlarını açmıştı, fakat arz edilen tahıl talepleri karşılayamıyordu ve teslimatta da yavaş işliyordu. Açlıktan etkilenen birçok insan, tahıl ambarlarına varamadan yolda ölmüş ya da uzun süre teslimat sırasında ölmüşlerdi.⁴⁶⁹

⁴⁶⁶ S. Atwell, “Time, Money, and the Weather...”, s. 95-96.

⁴⁶⁷ S. Atwell, “Volcanism and Short-Term Climate Change...”, s. 54.

⁴⁶⁸ S. Atwell, “Time, Money, and the Weather...”, s. 96.

⁴⁶⁹ Brook, *The Troubled Empire...*, p.70.

XVI. yüzyılın en büyük kıtlığı Wanli Saltanatı'nın ikinci on yılında yaşanmıştır.⁴⁷⁰ 1584 yılının sonhabarı ve kışında Pekin bölgesindeki kuraklık, 1586 yılının yazında Jiangnan, Zhejiang, Huguang, Fujian, Yuannan ve Liaodong eyaletlerinde şiddetli sel ve ardından 1587 yılının yazı boyunca hem kuzey hem de güney Çin'de aşırı yağmur ve sel gibi doğal afetler olduğundan ülkenin birçok bölgesinde tarımsal üretim sekteye uğramıştır.⁴⁷¹ Nitekim 1587-1588 yıllarında büyük bir kıtlık meydana gelmiştir. Bu kıtlık 1586 yılında kuzeyde başlamış, sonraki yıl Güney Zhili ve Zhejiang'a yayılmış ve 1588'de Çin'in çoğunu yayılmıştır.⁴⁷² O dönemde bazı bölgelerde insanların ağaç kabukları ve çim yemeye başladığını bilinmektedir. Açlıklarını gideremediklerinden yaban kazlarının dışkısını bile yemeyi denemişlerdir.⁴⁷³ *Ming shenzong shilu* (Wanli Döneminin Gerçek Kayıtları) isimli defterin, 197.3a, 11a da yazdığına göre, Guangxi eyaletinde yönetim şunu dile getirmiştir: “insanlar açlıktan birbirlerini yiyorlar ve ölenlerin cesetleri gömülmemiş olup her tarafa dağılmış. Kentlerde ve kırsal bölgelerde, gerçekten yetenekli bir ressamın bile burada yaşananları resmedemeyeceği sahneler var”.⁴⁷⁴ Benzer bir şekilde 12 Ağustos 1587'de, Maliye yetkilisinin ifadelerine göre, Sarı Irmak halkı çimleri ve yabancı bitkileri tüketmek zorunda kalmıştır.⁴⁷⁵ Aynı zamanda Nanjing'de önemli bir bürokrat, Yangtze'nin kuzeyinde insanların “çok aç olduklarını ve birbirlerini yediklerini” ayrıca Yangtze'nin güneyinde “pirinç fiyatlarının aşırı derecede arttığını” diye rapor etmiştir.⁴⁷⁶ Kıtlık 1589 yılında, Huguang ve Jiangxi eyaletlerinin iç kısımdaki ziraat bölgelerini de etkilemiştir.

Kıtlığın ve diğer doğal afetlerin etkileri Ming Hanedanı'nı son dönemine kadar devam etmiştir. 1609 yılında Ming İmparatorluğu bir yandan Huguang, Siçuan, Henan, Şensi ve Şansi eyaletlerine yayılmış kuraklığa, diğer yandan Fujian, Zhejiang ve Jiangxi eyaletlerindeki şiddetli yağmur ve sele mahruz kalmıştır. Bu durumun sonucu, 1610 yılının ilkbaharında Kuzey Zhili, Şansi, Henan, Fujian ve Siçuan eyaletlerinde kıtlık felaketi de bildirilmiştir.⁴⁷⁷

⁴⁷⁰ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 49.

⁴⁷¹ S. Atwell, “Volcanism and Short-Term Climate Change...”, s. 60.

⁴⁷² Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 49.

⁴⁷³ S. Atwell, “Volcanism and Short-Term Climate Change...”, s. 61.

⁴⁷⁴ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 49.

⁴⁷⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 70.

⁴⁷⁶ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 71.

⁴⁷⁷ S. Atwell, “Volcanism and Short-Term Climate Change...”, s. 62.

Ming Hanedanı'nın yaşadığı son kıtlığın aynı zamanda en uzun süreli ve yıkıcı kıtlık dönemi olduğu anlaşılmaktadır. 1629'da aşırı soğuklar yaşanmış ve 1632'de kıtlık meydana gelmiştir. 1637'de kuraklık geri döndüğünde, hanedanlığın son yıllarına adeta afetler hükmetmiştir. Kıtlık 1639'da oldukça etkili olmuş ve iki yıl daha şiddetini devam ettirmiştir. Sadece Ming Hanedanı'nın yıkılış yılı olan 1644 hasadıyla sona ermiştir.⁴⁷⁸ Son kıtlık dalgası üzerine, Yangtze Vadisinde yaşayan bir yerlinin yazdığına göre, “Yeni yıldan beri (31 Ocak 1642) hava yine soğuktu ve sık sık yağmur yağdı. İlkbahar neredeyse bitmek üzere ama soğuklar hâlen devam ediyor. İkinci dolunaydan sonra (15 Mart) da on gün boyunca sürekli yağmur yağdı. İnsanların çoğu yiyecek bulamadıklarından ölüyor”.⁴⁷⁹

Ayrıca, “Shanghai Xianzhi” (Shanghai Bölgesinin Coğrafya Sözlüğü) isimli kaynak felaketin boyutlarını şöyle anlatıyor:

“Büyük kuraklık

Çekirge istilası

Darı fiyatı uçtu

Açlıktan ölenlerin cesetleri sokaklarda öylece yatıyor

Tahılın çeyrek kilesi gümüş bir ons 3/10'dan 4/10'a ulaştı”⁴⁸⁰

Çin'deki Küçük Buzul Çağı'nın etkisi alt tropikal bölge olan Lingnan'da bile görülmüştür. 1614'teki soğuklardan sonra 1616'da iki yıllık kuraklık başlamış ve 1618 ilkbaharına kadar devam etmiştir. Bu kuraklık Guangzhou ve Huizhou'nun yoğun nüfuslu bölgelerini etkilemiştir. Guangdong'daki birçok bölgenin “ji” (yokluk, eksiklik) ve “da ji” (açlık, kıtlık) raporları gelmeye devam etmiştir.⁴⁸¹ Sydney Üniversitesi'nde Sinolog Helen Dunstan'ın çalışmasına göre, acı olaylar dizisi şöyle yaşanmıştır: Aşağı Yangtze bölgesi'nde “1640'daki uzun şiddetli yağmurlardan dolayı tufan yaşanmış, 1641'deki kuraklık ve çekirge istilası meydana gelmiş, 1642 ve 1643 yıllarında kuraklık ve kıtlık ortaya çıkmış, 1642'nin son yazında yıkıcı sel felaketi yaşanmış, pirinç fiyatları yükselmiş...1641 yılının kışı başında pazarda pirinç kalmamış, hatta halk hiç sormadan

⁴⁷⁸ Brook, “Nine Sloughs:...”, s. 49; *The Troubled Empire...*, s. 71.

⁴⁷⁹ S. Atwell, “Volcanism and Short-Term Climate Change...”, s. 67.

⁴⁸⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 250.

⁴⁸¹ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 189.

yürüyüp geçmiştir. İnsanlar saman, yaprak, ağaç kabuğu, çim kökü, insan eti, yabankazı yemek durumunda” kalmıştır.⁴⁸²

Tablo 21.
Ming Hanedanlığı Dönemindeki Kıtık Olayları

<i>Saltanat Dönemi</i>	<i>Süre</i>	<i>Kıtık</i>
Hongwu	1368-1398	1369 1373 1386 1391
Jianwen	1399-1402	
Yongle	1403-1424	1403-1406 1415-1416
Hongxi	1425	1425
Xuande	1426-1435	<u>1434</u> -1435
Zhengtong	1436-1449	1438-1441 1443-1445
Jingtai	1450-1456	1450- <u>1455</u>
Tianshun	1457-1464	1456-1457
Chenghua	1465-1487	1465-1473 1477-1487
Hongzhi	1488-1505	1494-1495 1501-1505
Zhengde	1506-1521	1507-1514 1516-1519
Jaijing	1522-1566	1524 1529-1531 1538 <u>1545</u> 1553
Longqing	1567-1572	
Wanli	1573-1620	<u>1587</u> -1588 1598-1601 1615-1617
Tianqi	1621-1627	
Chongzhen	1628-1644	1632-1638 <u>1639</u> - <u>1641</u>

Kaynak: Timothy Brook, “Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644”, *Journal of Chinese History*, 1 (2017), s. 36-37.

Ekonomik-Sosyal Kriz ve Ming Ordusu’nun Güç Kaybetmesi

Yapılan bir araştırmaya göre, aşırı soğuk ve yağışlı havalarla birlikte, Yuan Hanedanı’nın son döneminden Ming Hanedanı’nın çökmesine kadar doğal afetler artarak devam ediyordu.⁴⁸³

⁴⁸² Marks, *China: Its Environment and History*, s. 189.

Bu dönemde görülen iklim değışikliklerinin başka bir etkisi de Çin'deki demografik değışimdir. Öncelikle, Çin'in nüfusu, XIV. yüzyılın sonlarında 65 milyondan XVI. yüzyılın sonuna kadar yaklaşık 150 milyona çıkmış görünüyor. Ticaret kentleri sayıca artmış, Suzhou, Nanjing ve Pekin gibi büyük şehir merkezleri önemli ölçüde büyümüştür.⁴⁸⁴ Fakat Osmanlı İmparatorluğu'ndaki duruma benzer, Çin'de de nüfustaki artışa paralel bir büyüme yaşanmamıştır. Ekilen toprak miktarının XIV. yüzyılın sonları ile XVII. yüzyılın ortaları arasında yüzde 50'den az arttığı ve ortalama arazi alanının her birinin 1480'den 1600'a kadar yüzde 33'e düştüğü tahmin edilmektedir.⁴⁸⁵ Başka kaynağa göre, Ming'deki ekili arazilerin toplamı 1602 yılında 191 milyon metrekareden 1645 yılında 67 milyona düşmüştür.⁴⁸⁶

Gerçekten de aşırı soğuk iklim nedeniyle mahsulatta rekolte çok düşmüştür. Kuzey Çin'deki Hebei eyaletinde mahsulattaki rekolte Jaijing döneminde 1168 kg/hektar'dan Wanli döneminde 584 kg/hektar'a ve Ming Hanedanı'nın son on yılında (1630-1640'larda) 230-350 kg/hektar'a kadar düşmüştür. Bir diğer örnek ise, Taihu Havzasında pirinç rekoltesi Jaijing döneminde 3505-7010 kg/hektar'dan Ming Hanedanı'nın son evrelerinde 2337-4674 kg/hektar'a kadar düşmüştür. Zhejiang eyaletinde yaklaşık %50, Hunan eyaletinde ise 584-1168 kg/hektar (%20-40%), ayrıca Guangdong eyaletindeki Chaoyang'da ortalama pirinç rekoltesi 1590'larda 4440 kg/hektar'dan 1620-1630'lu yıllarda 2921 kg/hektar'a düşmüştür. Tüm bu kayıtlar, Çin'deki tarımsal mahsulat rekoltesinin 1570'li yıllardan 1630'lu yıllara kadar %20-50'si oranında düştüğünü göstermektedir.⁴⁸⁷

Hanedanlıkla yönetilen bir tarım ülkesinin, nüfusunun %90'ından fazlası ziraatle uğraşmış Çin'de çiftçiler sosyal refahın temel yaratıcısı konumuna sahip oldukları için yaşayan doğal afetler sonucu düşen toplumsal üretim kapasitesi, Ming Hanedanı'nın krizine yol açan sebeplerden biri olmuştur.⁴⁸⁸ Şöyle ki, 1500'den 1650'ye kadar Osmanlı İmparatorluğu ve İngiltere'de olduğu gibi Çin'deki tahıl fiyatlarının da

⁴⁸³ Jianhua Wang - et al., "Understanding the Human-Water Relationship in China during 722 B.C.-1911 A.D. from a Contradiction and Co-Evolutionary Perspective", *Water Resour Manage* (2017), 31, s. 938.

⁴⁸⁴ A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 106.

⁴⁸⁵ A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 107.

⁴⁸⁶ Parker, *Global Crisis...*, s. 148.

⁴⁸⁷ Zheng - et al., *A.g.m.*, s. 176.

⁴⁸⁸ Qian Liu - et al., "Climate, Disasters, Wars and the Collapse of the Ming Dynasty", *Environmental Earth Sciences*, January 2018, 77:44, s. 11/15.

yaklaşık yüzde 500 arttığı varsayılmaktadır.⁴⁸⁹ Pirincin normal fiyatı 25 ile 30 Wen [bakır para, yani bir Çin parası] arasında kalmıştır. Fakat 1587 büyük kıtlık pirinç fiyatının ilk kez 1000 Wen'e çıkmasına neden olmuştur. Hatta Chongzhen'in son döneminde bazı bölgelerde fiyatlar 1639'da 3500 Wen'e (ortalama 2300 Wen) ve 1640'da 10000 Wen'e (ortalama 3167 Wen) ulaşmıştır.⁴⁹⁰ Bu demek oluyor ki, pirinç fiyatı XV. yüzyılın ortalarından itibaren son 200 yılda dokuz kat artmıştır. Wanli Saltanatı döneminde çiftçiler iflas etmiş ve arazilerinin şiddetle ilhakı nedeniyle mülteci konumuna düşmüşlerdir.⁴⁹¹

Bununla birlikte, Ming Hanedanı gerçekten mali sıkıntılar da yaşamıştır. Jack A. Goldstone'ye göre, Yeni Dünya'dan yapılan gümüş ithalatı bu artışta küçük bir rol oynamış olabilir.⁴⁹² Sınır bölgesi ve başkente gelen büyük miktarda gümüş, iç piyasada için kullanılmamış olmasından dolayı Ming Hanedanı'nda pirinç fiyatlarının yüksek seviyelerde kalmasına neden olmuştur.⁴⁹³ 1630 ve 1640 arasında bakır, altın'a göre gümüşün değeri düşmüş: 1630-1633 yıllarında 16.875 gram gümüş saltın almak için 236-250 Wen gerekirken, 1635-1639 yıllarında ise sadece 188 Wen gerekmiştir. Benzer bir şekilde, altın'a göre gümüşün değeri 1580'de dörtte birinden 1650'de on dörtte birine düşmüştür. Pirinç fiyatları gümüşte de 1640'larda zirveye çıkmıştır.⁴⁹⁴ Albert Feuerwerker'in değerlendirmesine göre, "*Ming'in mali sorunu, vergi sisteminden kaynaklanmaktaydı ve yönetim giderlerini karşılamak için yeterli gelir sağlanamamıştır, halk açısından dayanılmaz bir vergi yükü söz konusu idi, ayrıca sistem verimsiz ve eşitsiz bir pazar oluşturmuştu*".⁴⁹⁵ Dolayısıyla, Ming Hükümeti yerel kaynaklardan gümüş para üretememiş ve ekonomik bir kâbus ile karşı karşıya kalmıştır. Aslında isyancılar 1644 Nisan'ında Pekin'i istila ettiğinde orada neredeyse boş olan hazineyle

⁴⁸⁹ A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 108.

⁴⁹⁰ Brook, "Nine Sloughs:...", s. 51.

⁴⁹¹ Liu - et al., *A.g.m.*, s. 12/15

⁴⁹² A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 108. Ayrıca bkz. William S. Atwell, "Some Observations on the 'Seventeenth-Century Crisis' in China and Japan", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 45, No. 2 (Feb., 1986), s. 224; William S. Atwell, "A Seventeenth-Century 'General Crisis' in East Asia?", *Modern Asian Studies*, Vol. 24, No. 4 (Oct., 1990), s. 675.

⁴⁹³ Liu - et al., *A.g.m.*, s. 12/15.

⁴⁹⁴ A. Goldstone, *A.g.m.*, s. 116.

⁴⁹⁵ Albert Feuerwerker, "The State and the Economy in Late Imperial China", *Theory and Society* 13 (1984), s. 306.

karşılaşmışlardır. Nitekim bir görüşe göre, Ming Hanedanı bu yüzden son bulmuş, çünkü piyasanın dönmesi için yeterli para yoktu.⁴⁹⁶

Soğuk iklim neticesinde sadece Çin’de değil, nüfus sisteminin Malthus teorisi⁴⁹⁷ gereğince aynı zamanda dünyanın pek çok yerinde birçok şey ters gitmiştir. Buna göre, demografik değişim “XVII. yüzyılın genel krizinin” en tipik durumudur.⁴⁹⁸ XVI. yüzyılda nüfusta artış görüldükten sonra iklim değişiklikleri ile bağlı olan kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar gibi doğal afetlerin yanı sıra isyanlardan dolayı da nüfus azalmaya başlamıştır. 1620’li ve 1630’lu yıllarda gerçekleşen Mançu saldırısı, köylü isyanları ve sel, kuraklık gibi doğal afetler daha sıkça görülmüştür. 1637-1643 yılları arasında Çin’de görülen şiddetli kuraklık 23 eyaleti etkilemiştir. Hebei, Henan, Şansi, Şantung ve Jiangsu eyaletlerinde 5 yıl boyunca yağış görülmemiştir. Kuraklık toplamda yaklaşık 1.18 milyon kişinin ölümüne yol açmıştır. 1640’larda 75 savaş (bunların içinde 52’sini isyan) meydana gelmiş, ardından 15 defa öldürücü salgın hastalık vakası ortaya çıkmıştır. Kıtlıklar, salgın hastalıklar ve doğal afetler sonucu ölümler 4.43 milyona ulaşmıştır. İmparatorluk sınırları dâhilinde muhtemelen 1600’de 150 milyondan 1650’de 120 milyona bir nüfus düşüşü yaşanmıştır.⁴⁹⁹ Son Ming döneminde bir dizi doğal afetin sonucu olarak, 1630-1640’larda nüfus artış oranı olumsuz etkilenmiştir. Neticesinde nüfus miktarı 1629’da 99,9 milyonluk bir rakamdan 1646’da 88,5 milyonluk bir seviyeye düşmüş ve nitekim bu miktar 21 yılda %11,4’lük bir azalma anlamına gelmektedir.⁵⁰⁰

Ayrıca, genel bir kriz yaşayan Ming Hanedanı sarayındaki hadımların olumsuz etkisi ve ordunun zayıflaması gibi başka sıkıntılarla da karşılaşmıştır. Ming Sarayındaki hadım şöyle denilmiş: *“İmparatorun şahsi hizmetçisi gibi davranıp, on iki saray idarecisinden kendine özgü bir bürokrasi yarattı, imparatora ait gelir hazinesini ve devletin ambarlarını kontrol altına aldı, hükümetin tuz tekelini ve bakır madenlerini işletti ve hanedanlık mülklerinden kiralari topladı [bir zamanlar ülkedeki özel mülkün yedide*

⁴⁹⁶ S. Atwell, “Some Observations on the ‘Seventeenth-Century Crisis’...”, s. 229.

⁴⁹⁷ Malthus teorisi, 1766-1834 yılları arasında yaşayan İngiliz nüfus bilimci ve politik iktisat teorisyeni Thomas Robert Malthus tarafından ortaya atılmıştır. Bkz. Walter Eltis, “Malthus’s Theory of Population Growth”, in *The Classical Theory of Economic Growth*, London: Palgrave Macmillan, 2000, s. 106-139.

⁴⁹⁸ Harry F. Lee - David D. Zhang, “A Tale of Two Population Crisis in Recent Chinese History”, *Climatic Change*, Vol. 116, No. 2 (2013), s. 305.

⁴⁹⁹ Marks, *China: Its Environment and History*, s. 188.

⁵⁰⁰ F. Lee - D. Zhang, “A Tale of Two Population Crisis in Recent Chinese History”, s. 293.

birini ve başkentin etrafındaki sekiz bölgedeki arazilerin çoğunu elde tuttu], Jinyiwei isimli hanedanlık muhafızları idare etti ve tamamen ayrı bir tutuklama, işkence ve hatta idam yetkisi olan gizli bir polis teşkilatı kurdu”.⁵⁰¹ Nitekim XVII. yüzyılın başında Pekin’deki saray kompleksinde yaklaşık 20.000 hadım olduğu söylenmekte ve anlaşıldığı kadarıyla saray bürokrasisi neredeyse tüm ekonomik faaliyetleri yönlendiriyordu. Mesela, 1628 yılında hadım Wei Zongxian (Li Yungchen, 1568-1628) idam edildiğinde, el konulan mülklerinin 270.000 gümüş değerinde olduğu söylenmiştir.⁵⁰² Ming Hanedanı’nın 1644’teki çöküşünden birkaç yıl sonra devlet bilimci Huang Zongxi (1610-1695) hadım sorunu hakkında şöyle yazmıştır: “Hadımların bir tür zehir veya vahşi hayvan olduğu, binlerce yıldır anlaşılmaktadır... Felaket henüz vurmamış olsa bile, hadımlar hala çok sayıdadır ve adeta yakacak odun yığını altında bir alev konumundadırlar”.⁵⁰³ Ming’i ziyaret eden İtalyan Jesuit Matteo Ricci de hadımları öyle yorumlamış: “Onlar, çoğunlukla aptal, zalim, gururlu ve vicdansız veya utanmazdırlar”.⁵⁰⁴

Bundan başka, son dönemde Ming Ordusu kuvvetlerin niteliksizliği sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. Çoğu asker, silahlarını nasıl kullanacaklarını dahi bilmiyordu, subaylar, daha fazla kaynak elde etmek için ordularının sayısını yüksek göstererek hazineye bildirmiştir.⁵⁰⁵ Böylece, bir saray müfettişine göre, orduda ortaya çıkan 100.000 askerin, aslında sadece 50.000’i gerçekte görev yaptı ve “Bu 50.000 askerin yarısından fazlasından savaş alanında herhangi bir yararlanma söz konusu değildir. Saray bu nedenle dört asker için para ödeme yaptı, ancak yalnızca birinin hizmetlerini alabildi”.⁵⁰⁶ İmparator Wanli’nin son döneminde, vergi indirimi yerine askeri harcamalar dört kat artmıştır. Bu harcama Chongzhen döneminde, yaklaşık iki milyon sekiz yüz bin liang (tael)’e ulaşmıştır.⁵⁰⁷ Ayrıca, ordular nadiren kendilerini yenilemişlerdir. “Qiang bing”nin (güçlü bir ordu) “fu guo”ya (zengin bir ülke) bağlı olduğu ve değerli kaynakların boşa harcanmadığını görmek için neler yapabilecekleri

⁵⁰¹ Frederic Wakeman, Jr, *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985, s. 12.

⁵⁰² S. Atwell, “Ming Observers of Ming Decline...”, s. 332.

⁵⁰³ Huang Zongxi, *Mingyi daifanglu* (Şafak için Bekleyiş), Taipei, 1965, s. 46-47’den nakleden S. Atwell, “Ming Observers of Ming Decline...”, s. 332.

⁵⁰⁴ George L. Harris, “The Mission of Matteo Ricci, S.J.: A Case Study of an Effort at Guided Culture Change in China in The Sixteenth Century”, *Monumenta Serica*, Vol. 25, 1965, s. 94.

⁵⁰⁵ Parker, *Global Crisis...*, s. 120.

⁵⁰⁶ S. Atwell, “Ming Observers of Ming Decline...”, s. 334.

⁵⁰⁷ Liu - et al., *A.g.m.*, s. 12/15.

anlayışla beklenen askerlere ve generallere ait ihtiyaç duyuluyordu.⁵⁰⁸ Fakat bunları gerçekleştirmek mümkün olmamıştır.

İklim değişikliği durumu daha da kötüleştirmiştir. Son iki bin yıllık dönemde kaydedilen en zayıf musonlar zirai üretimi yok eden bir kuraklık yaratmıştır. Bir yetkili gerçeği şöyle acı bir şekilde dile getirmiştir: *“Bu gün halk eşkıya çeteleri tarafından öldürülmekte, yarın imparatorluk askerlerinin eliyle ölebilirler. Kimse ne kadar alanın afetten dolayı yerlerini terk eden çiftçiler tarafından sahipsiz bırakıldığını ya da ne kadar ekili tarlanın kavurucu güneşin altında kaldığını söyleyemez. Kimse kaç ailenin parçalara ayırdığını ya da hendeklerde bulunan ölülerin sayısı sayamaz”*.⁵⁰⁹

Köylü İsyanları ve Mançuların Saldırıları

Doğal afetler ve yüksek vergilerin yanı sıra zorunlu askerlik hizmetinden dolayı da köylü ayaklanmaları ortaya çıkmıştır. Gittikçe sayıları artan mülteciler köylünün ayaklanmalara katılmasıyla, Ming Hanedanlığı yavaş yavaş sona ermiştir.⁵¹⁰ Hiç şüphe yok ki, doğal afetler köylü ayaklanmalar ve onların birlikteliklerinin gelişmesine katkıda bulunmuştur. 1627’de Şansi ve Şensi eyaletlerinde geniş çapta kuraklıklar ve aynı zamanda Şantung ve Hunan eyaletlerinde şiddetli sellere yol açan büyük ölçekli bir iklim anomali meydana gelmiştir; ve tüm ülke tahıl üretiminin azalmasıyla ciddi sıkıntı yaşamaya başlamış, yönetimin kıtlığı önlemesi mümkün değildi. 1628 yılında Şensi ve Şansi eyaletlerinde tekrar şiddetli bir kuraklık yaşanmış olup sırasıyla kıtlık ve gıda krizi nedeniyle bir dizi köylü ayaklanması ve askeri isyan çıkmıştır.⁵¹¹ Bu, sonraki on yedi yıl boyunca ülkeyi yıpratacak bir isyan dalgasının başlangıcıydı.⁵¹²

İsyanların dört ayrı aşamada meydana geldiği anlaşılmaktadır. Birincisi, 1627’den 1631’e kadar bir dizi ayaklanma ve eşkıya saldırıları, farklı gruplar tarafından sürekli olarak yağmalanmış olan Şansi’de meydana gelmiştir. İkincisi, 1631-1636 yılları arasında, aynı zamanda dağınık bir baskın da olan, fakat isyancı sayısının daha büyük ve taşıdıkları alanın daha geniş olduğu, Huguang, Henan ve Şensi eyaletlerinin ormanlık sınır bölgelerinin çoğunu kaplamıştır. 1637-1641 arasındaki üçüncü aşamada, isyancılar

⁵⁰⁸ S. Atwell, “Ming Observers of Ming Decline...”, s. 335.

⁵⁰⁹ Parker, *Global Crisis...*, s. 123.

⁵¹⁰ Liu - et al., *A.g.m.*, s. 12/15.

⁵¹¹ Zheng - et al., *A.g.m.*, s. 176.

⁵¹² Brook, *The Troubled Empire...*, s. 252.

Zhang Xianzhong ve Li Zicheng gibi isyan liderlerin yönetiminde daha büyük ve güçlü ordularla birleşmiştir. Son aşamada 1640'da geçici bir gerileme yaşasalar bile, 1641 Mart'ında güçlerini geri kazanmışlardır.⁵¹³

İsyancıların liderlerinden, Li Zicheng (1605-1645) ve Zhang Xianzhong (1605-1647), kuraklığa eğilimli Şansi Eyaleti'nin kuzeyindeki yoksul küçük topluluklardan geliyordular. Li, 1627'de posta istasyonunda bir iş bulmuştu fakat iki yıl sonra istasyon kapatıldığından işini kaybetmişti. Bir süre vergi toplayıcısı olarak çalıştı, ardından eşkıyalığa sürüklendi. Zhang ise, genç yaşında daha dramatik hikâyelerle karşılaştı. Çiçek bozuğu yüze sahip olan Zhang, muhtemelen çocukken çiçek hastalığı geçirmiş ve hayatta kalmıştı. Gençken doğruluğu şüpheli bir öyküye göre, bir sınıf arkadaşını öldürdükten sonra ailesi tarafından reddedildi ve toplumdan dışlandı. Perişan halde olan genç bir adam için en güvenilir yer olan orduya katılan Zhang asker oldu. Fakat haksız bir şekilde komutanına karşı gelmekle suçlandı. Mücadele etmekten başka çıkar yolu olmayan Zhang 1630 yazında bir eşkıya grubuna katıldı. Li Zicheng ve Zhang Xianzhong'un hikâyelerinden anlaşıldığı kadarıyla, sonraki birkaç yıl boyunca Kuzey Çin'de eşkıya gruplarını oluşturan ve hatta yeniden şekillendiren birçok marjinal genç adamlar arasındaydı.⁵¹⁴

Hem Li Zicheng hem de Zhang Xianzhong, 1638 yılında Ming ordularına karşı büyük yenilgiler almışlardır. Fakat iki yıl içinde, yeniden toparlanmışlardır.⁵¹⁵ Destekçileri tarafından “Chuang wang” (Dashing Kralı ya da Dashing Prensi) olarak bilinen Li Zicheng, 1642 yılında bir zamanlar Çin'in eski başkenti olan Kaifeng'i ele geçirmiştir. Halkın desteğini elde etmek için Li'nin yandaşları “*Arazi eşit dağıtılsın!*”, “*Üç yıl vergi alınmasın*”, “*Alışverişte eşitlik*” gibi halkçı sloganlar oluşturdular ve akılda kalıcı şarkılar söylediler:

*“Domuzu öldür, şarabı hazırla,
Kapıları aç, hoş karşılama hattı hazırla,
Chuang wang geldiğinde,
Bir kuruş ödemeyeceğiz”*⁵¹⁶

⁵¹³ Wakeman, Jr, *A.g.e.*, s. 226-227.

⁵¹⁴ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 252-253.

⁵¹⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 253.

⁵¹⁶ Parker, *Global Crisis...*, s. 132.

1643 yılında Zhang Xianzhong, Nanjing'i ele geçirmek için başarısız bir girişimin ardından Huguang'da kalmıştı ve Siçuan'ın iç surlarına doğru hareket etmeye hazırlanıyordu. Bu süreçte, Li Zicheng, başka bir antik kent olan Xian'ı ele geçirmişti.⁵¹⁷ Yetkililerin yardımıyla, Li, Xian'da resmi bir hükümet kurmuş olup yeni bir devletin kuruluşunu olan "Da Shun" ("Cennetin Emri" ile "Büyük Uygunluk" anlamına gelir) ve "Shun çağı" takvimini ilan etmiştir.⁵¹⁸ Görülüyor ki, 1641-1644 yılları arasında Çin'deki isyanlar (Li Zicheng onlardan biridir) nihayetinde Ming Hanedanı'nın yerini almayı amaçlayan bir hanedan hareketine dönüşmüştür. Hatta Li Zicheng'in hanedanlık arzusu, isyancı yoldaşları tarafından değil, üst tabaka yoldaşları tarafından tetiklenmiştir.⁵¹⁹

Ardından, 1644 yılı başlarında Li Zicheng, kuvvetlerini Xian'dan Pekin'e "uzun bir yürüyüş" olarak bilinen Çin tarihindeki en sıra dışı askeri başarılarından birine sürmüştür.⁵²⁰ İmparator Chongzhen, 5 Nisan'da bütün askeri komutanlara genel seferberlik emri vermiştir, ancak bu durum bile başkentin savunması için çok yetersizdi. Neticesinde 24 Nisan'da Pekin, Li'nin kuvvetlerine geçmiştir.⁵²¹ Chongzhen ve ailesi Yasak Şehir'in iç kısmındaki gizli bir yerlerine geri çekilmişlerdi. Dışarıya kaçamayan Chongzhen, Yasak Şehir'in arkasındaki Jingshan Tepesi'nde kendisini bir ağaca asmıştır. Chongzhen'in ölüm haberi krallığı şaşırtmıştır. Dolunay takvimine göre, tarihi - üçüncü ayın on dokuzuncu günü idi.⁵²² İmparator Chongzhen'in ölümüyle Ming Hanedanlığı yıkılmıştır. Nitekim Ming Hanedanı'nın 276 yıllık tarihi, sadece bir gün içinde ortadan kalkmıştır.

Kuzeydoğu sınırında yaşayan Mançu isimli küçük bir göçebe topluluk yeni bir devlet kurmuşlardır. Başlangıçta lideri Nurhaci (1559-1626), Ming hükümdarlığının hâkimiyetini kabul etti, Pekin'e vergi heyetleri gönderdi, ayrıca Çince okumayı ve Çin tarihinin yanı sıra askeri uygulamalarını öğrendi. 1600 yılına kadar Nurhaci, yerleşik topluluklarca oluşturulan en az 15.000 savaşıyı yönetiyordu. Bu topluluk, *niru* olarak

⁵¹⁷ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 253.

⁵¹⁸ Parker, *Global Crisis...*, s. 133.

⁵¹⁹ John Dardess, "The Late Ming Rebellions: Peasants and Problems of Interpretation", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 3 (1972), s. 110, 116.

⁵²⁰ Parker, *Global Crisis...*, s. 133.

⁵²¹ Frederic Wakeman'a göre, Li Zicheng 25 Nisan tarihinde Pekin'e girdi. Bkz. Wakeman, Jr, *A.g.e.*, s. 268.

⁵²² Brook, *The Troubled Empire...*, s. 254.

bilinmektedir (*niru*, Mançu dilinde ok anlamına gelir). Genellikle bir *niruda* aynı köyden ve bazen aynı kabileden 300 savaşçı içermiştir. Sancak kısmını oluşturan bir *niru* biçimi (*gusa*, Mançu dilinde “büyük bir askeri bölüm” olarak adlandırılır) Nurhaci ailesinin bir üyesi tarafından emredilmiştir. Mançu savaşçıları, binicilik ve okçuluğa önem vermişler, Çin’i dört asır önce fetheden Moğollara ataları olarak büyük saygı duymuşlar ve Moğollar gibi, alnındaki tüyleri traş ederek gerisini arkasındaki kuyruğunda tutmuşlardır.⁵²³

İklim değişiklikleri Doğu Asya’yı vurduğunda durum çarpıcı biçimde değişmiştir. Nurhaci 1615 yılına kadar hâlen Ming Hanedanı’na haraç veriyordu, ama kendi toprak hırslarını örtmek için bunu yapıyordu. Yaşayan kuraklık ve soğuklar, haraç göndermemek için bir mazeret oluşturmuştu.⁵²⁴ Dönüm noktası, Nurhaci’nin Liaodong eyaletinin doğu bölgesine beklenmedik bir saldırı başlattığı ve Mançu’nun bu bölgeyi idare ettiği 1618 Mayıs’ında meydana gelmiştir. Ming yönetimi ilkbaharda Nurhaci’ye karşı büyük bir mücadele başlatmış, ancak zorluklarla karşılaşmıştır.⁵²⁵ Nurhaci 1626’da vefat etmiş ve onun oğlu Hong Taiji bir süre sonra 1636 yılında “Da Qing” (Büyük Çh’ing) adında yeni bir etnik devlet kurmuş olup kendini imparator ilan etmiştir. Nitekim kuzeydoğu sınırında Ming Hanedanı’na karşı bir devlet ortaya çıkmıştır. Çin tarihinde Han Çinlisi’nin üstünlüğü kuran Ming Hanedanı’na karşı Mançu’nun ihtiraslı çabalarına “*Da ye*” (Büyük Kuruluş) denilmektedir.⁵²⁶ Üstelik yeni hanedanlığın simgesi, berrak ya da saf bir su görüntüsü anlamına gelen Qing ismi, güneş ve ayın ateşten görüntüsü anlamına gelen Ming simgesini söndürmek demektir.⁵²⁷

Ming Hanedanı, Li Zicheng isyanıyla yıkıldığında Mançular için gerçekten büyük bir fırsat meydana gelmiştir. Pekin’deki Li Zicheng saldırısının haberi, Ming sınır kuvvetlerinin komutanı Wu Sangui’nin (1612-1678) Mançu’yu zaptettiği Şanghai Geçiş’ne ulaşınca, Wu çaresiz bir rotaya karar vermiştir. O, Mançu komutanı Dorgon’a bir teklifle yaklaşmış, iki komutan büyük şeref payesi ve mükafat için düşmanlıkları askıya alacaktı; bununla beraber, Dorgon, isyancıları başkentten sürmek için büyük bir karşı saldırıya katılacaktı. Dolayısıyla, Li Zicheng isyanı Wu Sangui-Dorgon ittifakı

⁵²³ Parker, *Global Crisis...*, s. 117-118.

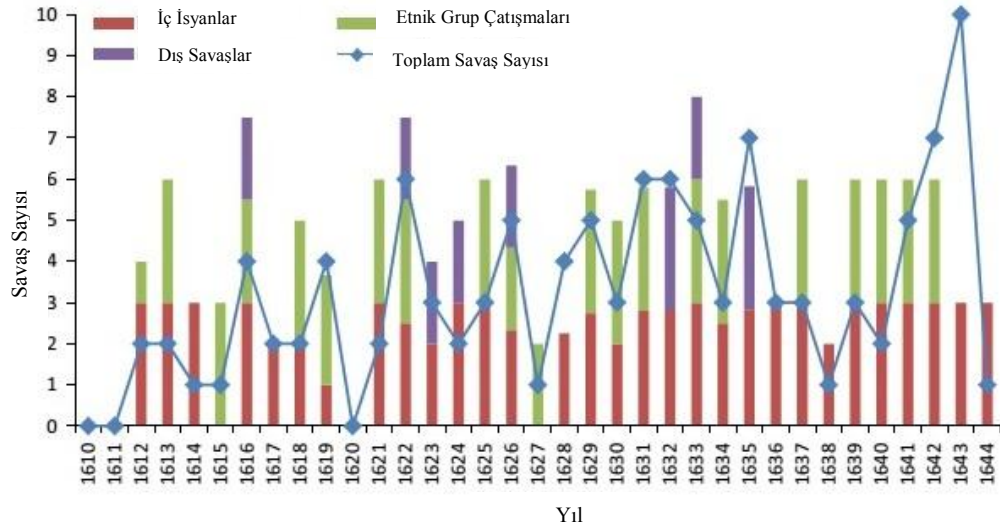
⁵²⁴ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 244.

⁵²⁵ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 245.

⁵²⁶ Parker, *Global Crisis...*, s. 124.

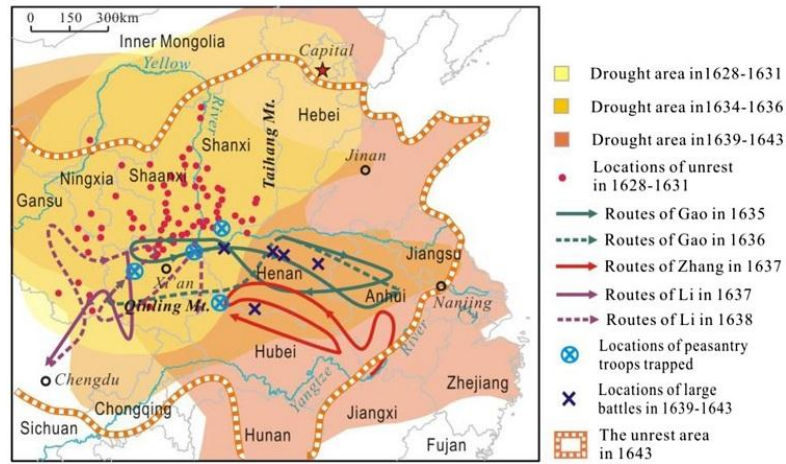
⁵²⁷ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 249.

tarafından yenilgiye uğratılmış ve sonunda 4 Haziran 1644 tarihinde Mançular Yasak Şehir'e girmiş olup Qing Hanedanı'nın kuruluşunu ilan etmiştir. Li Zicheng, bir yıl sonra kaçarken ölmüş, bu arada Zhang Xianzhong, 2 Ocak 1647 tarihinde Mançu askerleri tarafından yakalanıp öldürülmüştür.⁵²⁸ Çin tarihinde Qing Hanedanı'nın çağı başlamıştır.

Şekil 2. Ming Hanedanı'nın Son 35 Yılında İç İsyanların, Etnik Gruplar Arası Çatışmaların ve Dış Savaşların Dağılım Diyagramı (1610-1644)

Kaynak: Qian Liu - et al., "Climate, Disasters, Wars and the Collapse of the Ming Dynasty", *Environmental Earth Sciences*, January 2018, 77:44, page 9 of 15.

Harita 7. 1627-1643 Döneminde Kuraklıktan Etkilenen Bölgelerin ve Faal Köylü Ayaklanma Bölgelerinin Karşılaştırılması

Kaynak: Jingyun Zheng - et al., "How Climate Change Impacted the Collapse of the Ming Dynasty", *Climatic Change*, Vol. 127, 2014, s. 177.

⁵²⁸ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 254.

Birçok tarihçiye göre XVII. yüzyıldaki Ming Hanedanı'nın yıkılışı ile daha sonraki Qing Hanedanı'nın döneminde 1851-1864 yılları arasındaki Taiping İsyanı, Çin tarihinde en kargaşalı dönemlerdi.⁵²⁹ Şurası açıktır ki, Ming Hanedanı'nın yıkılışı birçok önemli tarihi olayı içermektedir: Kuzeydoğu sınırındaki Mançu İmparatorluğu'nun genişlemesi, XIV. yüzyıldan beri Çin'i yıkan en büyük isyanlar, Ming Devleti'nin dağılması ve önemlisi de iklim değişiklikleri. Başka bir deyişle, mali darboğaz, isyanlar, Mançu ordusu veya iklim değişiklikleri, hepsi Ming Hanedanı'nın yıkılışını getirdi. Hiç kuşkusuz, Timothy Brook'un bakış açısı daha fazla hakikatin aydınlanmasını sağlamıştır.⁵³⁰

Aslında, iklimsel ve çevresel unsurlar Ming Hanedanı'nın son döneminde önemli rol oynamıştır. İmparator Wanli döneminde başlamasına rağmen onların etkisi özellikle İmparator Chongzhen döneminde açık bir şekilde görülmektedir. Chongzhen, muhtemelen hiçbir hükümdarın üstesinden gelemeyeceği sorunlarla karşı karşıya kalmıştı: verimsiz ve adaletsiz bir vergi sistemi, devletin hem iç hem de dış düşmanlarla uğraştığı dönemde askeri sistemin bozulması, bürokrasiyi felç eden hizipçilik ve her şeyden önce Küçük Buzul Çağı, yani iklim değişiklikleri.⁵³¹ Gerçekten de, *“Ming'in hiçbir imparatoru, Chongzhen kadar anormal ve şiddetli iklim koşullarıyla karşı karşıya kalmamıştır”*.⁵³²

Chongzhen döneminde Ming Hanedanı'nın çöküşü ile Moğollar Çin'i ele geçirirken Song Hanedanı'nın çöküşü karşılaştırdığında görülebilir ki, 1644 yılındaki durum çok farklıydı: 1633, 1634, 1635, 1638 ve 1640 yılında yaşayan bir dizi hasat sıkıntısı, bunu takiben son beş yüzyılın en kötü kuraklığı (1641-1644); Çin'in en verimli ve bereketli bölgesi olan Jiangnan bölgesinde nüfusun azalmasına yol açmış, hayatta kalanları zayıf, yoksul ve ahlâksız bırakmıştır.⁵³³ Aynı anda ülkenin her yerinde olağanüstü koşullar yaşanmış ve bununla birlikte gelen toplumsal bozulmalar rapor edilmiştir: *“Her yerde eşkıyalar ve her gün bir önceki günden daha kötü”*, *“kuzey ve güney arasındaki iletişim neredeyse tamamen kesildi”*...⁵³⁴ Dolayısıyla, Ming Hanedanı'nın çöküşü aslında

⁵²⁹ F. Lee - D. Zhang, “A Tale of Two Population Crisis in Recent Chinese History”, s. 285.

⁵³⁰ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 255.

⁵³¹ Parker, *Global Crisis...*, s. 150.

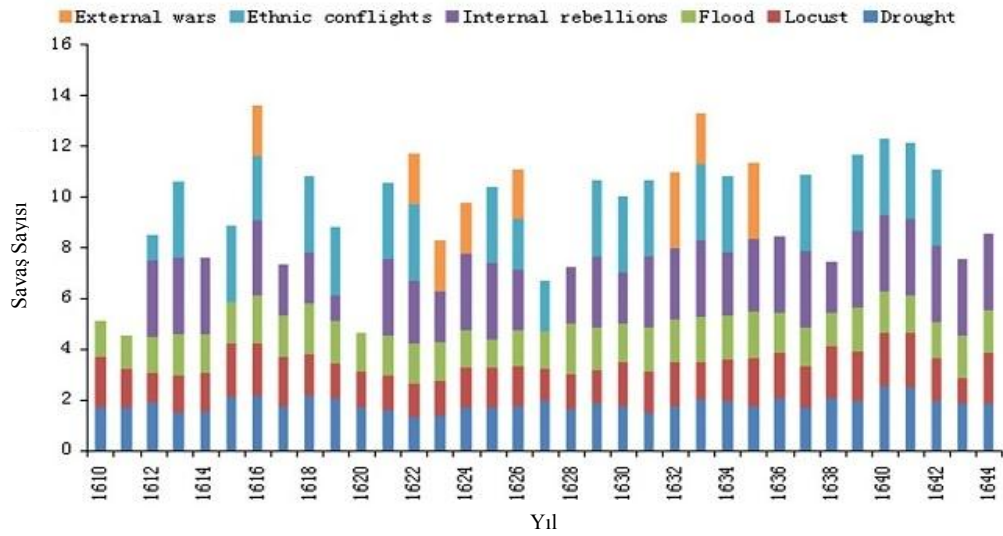
⁵³² Brook, *The Troubled Empire...*, s. 249.

⁵³³ Parker, *Global Crisis...*, s. 138.

⁵³⁴ Brook, *The Troubled Empire...*, s. 249.

kaçınılmazdı. Bu durumda en büyük sorun, Ming Hanedanı'nın nasıl ve ne kadar ayakta kaldığını anlamak olabilir.

Nitekim iklim değişikliğinin sonucu olarak, bu yüzyıl boyunca aşırı soğuk, kuraklık, sel, kıtlık, salgın hastalıklar nedeniyle güçsüzleşen ve köylü isyanları neticesinde yıkılan Ming Hanedanı'nın toprakları kısa bir süre sonra Mançular tarafından ele geçirilmiştir.⁵³⁵

Şekil 3. Ming Hanedanı'nın Son 35 Yılındaki Üç Tür Felaket ve Üç Tür Savaşın İndeks Dağılım Diyagramı (1610-1644)

Kaynak: Qian Liu - et al., "Climate, Disasters, Wars and the Collapse of the Ming Dynasty", *Environmental Earth Sciences*, January 2018, 77:44, page 10 of 15.

3.2.3. Osmanlı ve Çin İmparatorlukları Örneğinde İklim Değişikliklerinin Etkilerinin Karşılaştırmalı Analizi

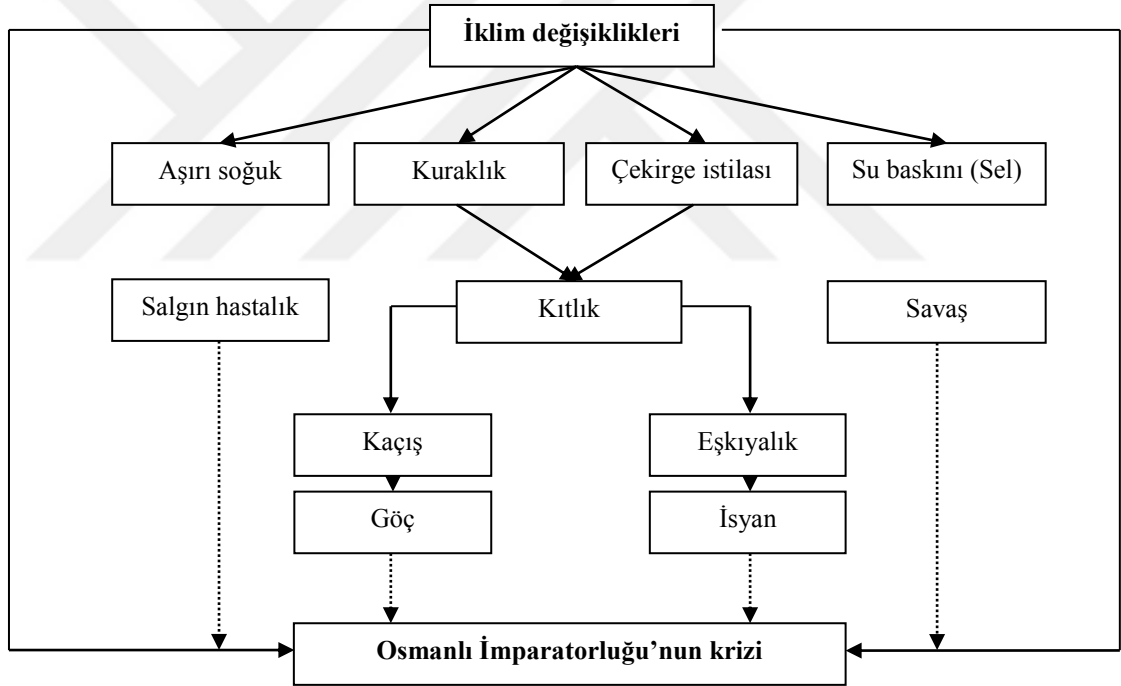
İklim değişiklikleri ve "Osmanlı Trajedisi" yani Osmanlı İmparatorluğu'nun krizi arasında ilişki olduğu anlaşılmaktadır. "İsyan iklimi" olarak adlandırılan dönemde hava koşulları ve doğal afetler Osmanlı İmparatorluğunun iktisadi, sosyal ve siyasi hayatını birçok yönden etkilemiştir. Bu durum ekolojinin özelliklerine de tesir etmiştir. XVI. yüzyılın yarısında ortaya çıkan darlık, "hayli müzayaka" (büyük sıkıntılar), "ziyade müzayaka" (ağır sıkıntılar), "külli müzayaka" (toptan sıkıntılar) ve "daima müzayaka" (kalıcı sıkıntılar)⁵³⁶ düzeyleriyle ortaya çıkmış, tedarik sistemlerinin aksamasına neden

⁵³⁵ Mazo, A.g.m., s. 59.

⁵³⁶ White, A.g.e., s. 146. (çev. Elhüseyni), A.g.e., s. 203.

olmuştur. Bundan başka, demografik değişim Osmanlı İmparatorluğu'ndaki krizi tetiklemiştir. Öte yandan, dalgalar halinde 1590, 1620, 1640 ve 1690'larda Küçük Buzul Çağı ile ilişkilendirilen iklim olayları tekrarlanırken, Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşamış olduğu kriz eş zamanlı olarak cereyan etmiştir. Dolayısıyla, iklim değişiklikleri Osmanlı İmparatorluğu'nun krizinde belirgin rol oynamıştır.

Neticede Osmanlı İmparatorluğu bir yüzyıldan fazla, süreklilik arz eden bir dizi soğuk, kuraklık, kıtlık, kaçış ve isyanların yanı sıra savaşlar ile karşılaştığından bu kriz ortamına maruz kalmıştır. Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti'nin bünyesinde var olduğunu bildiğimiz güçlü merkezi yönetim, gelirin eşitlikçi dağıtımı ve toplumsal dayanışma sayesinde Osmanlı Hanedanlığı varlığını devam ettirmiştir. Fakat bu süre zarfında hanedanlık soyu ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya dahi kalmıştır.⁵³⁷

Şekil 4. İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu'na Etkisi

Benzer bir şekilde Çin'deki Ming Hanedanı da Küçük Buzul Çağı tarafından aşırı etkilenmiştir. Bu etkiyi ifade etmek için sadece bir "isyan iklimi" terimi yeterli değil, onun yanında "değiştirilen deri" ifadesini de kullanmakta yarar var. XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyılın ortasına kadar süreklilik arz eden şiddetli soğuk, kuraklık,

⁵³⁷ J. Griswold (çev. Tansel), *A.g.e.*, s. 239.

sel, kıtlık ve salgın hastalıklar gibi doğal afetlere maruz kalan Ming Hanedanı, sonunda güçsüzleşmiş ve çökmüştür. Bundan başka iklim değişiklikleriyle bağlantılı olan doğal afetler köylü isyanlarına yol açmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nundakilerin aksine, Çin'deki köylü isyanları ortaya çıkmış ve bu isyanlar merkezî şehirleri etkisi altına almış, nihayetinde hükümet isyanları bastıramayınca Ming Hanedanı yıkılmış, imparator kendini ağaca asarak intihar etmiştir.

Görülüyor ki, gerçekte zamanla gerçekleşecek bir çöküş, iklim değişikliklerinin nedene olduğu isyanlar dolayısıyla erken gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle, Ming Hanedanı, “Cennet’in mandası”nı kaybetmiştir. Çinlilerin dediği gibi “hükümetin Cennet’in mandasını kaybettiğinde” hanedanlığın başarısızlığı gerçekleşmiştir: hükümet güçsüz olduğu zaman, halkından (kökleşmiş tabanından) fazlaca uzak, aşırı derece yozlaşmış ve saray nifakları tarafından fazlaca yıpranmıştır. Bu başarısızlık, Batı’nın “doğal” ya da “Tanrı’nın eylemleri” olarak adlandırdığı ancak Çinlilerin hükümetin yetersizliklerinden ve sorumsuzluklarından kaynaklandığını bildikleri afet türleriyle açıklanır: sel, kıtlık, ormansız yamaçlarda toprak kayması ve benzer durumlar.⁵³⁸ Akabinde, Mançular köylü isyanlarını bastırarak Çin topraklarını ele geçirip tüm Çin’e hükmetmeye başlamışlardır. Mançulara göre, bu olaylar “büyük kuruluş” olarak görülmüştür fakat Çinlilere göre gerçekten büyük bir facia idi. Bir kez daha, Çin’in ejderha tahtını Çinli olmayan bir hükümdar yönetmeye başlamıştır. Bu yanıyla bakıldığında, iklim ve doğal afetlerin Çin siyasi tarihinde de önemli bir değişikliğe neden olduğu söylenebilir.

⁵³⁸ N. Anderson, *A.g.e.*, s. 261.

tamamen yok olmamıştır. Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ayakta kalmaya devam etmiştir, Ming Hanedanı ise yıkılmasına rağmen Çin’de başka bir hükümdara geçmiş olup Maya, Paskalya Adası ya da Vikingler toplumları gibi ortadan yok olmamıştır.

Tablo 22.
İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı Arasında Benzer Özellikleri

	Osmanlı İmparatorluğu	Ming Hanedanı
Benzerlik	- Her ikisi de Küçük Buzul Çağı tarafından derinden etkilenmiştir. - İklim değişiklikleri ile bağlantı olan aşırı soğuk ve şiddetli kış ikisini de vurarak olumsuz zarar vermiştir. - Kuraklık, sel, çekirge istilası ve salgın hastalık gibi doğal afetler dizisi sürekli ortaya çıkmıştır. - Her ikisinin ekolojisinin bozuk olmasına rağmen tamamen yok etmemiştir. - Her ikisi de kıtlık, ekonomik-toplumsal kriz ve isyanlarla karşılaşmıştır. - Bununla birlikte her ikisi de dış sıkıntılar yaşamıştır. Osmanlılar, Habsburglar ile savaşmış iken Ming, Mançuların saldırısına karşı koymaya çalışmıştır.	

Benzerliğin yanında, iklim değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu’nu ve Ming Hanedanı’nı etkilemesinde farklı özellikler de vardır. Coğrafi olarak üç kıtada yer aldığından iklim değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu’na etkisi genelde Anadolu, Rumeli ve Akdeniz bölgelerinde görülmüştür ve Osmanlı İmparatorluğu’nda iklim değişiklikleri Avrupa’da yaşanan örneklerle daha yakın idi. Çin’de ise, iklim değişiklikleri genelde “zhongyuan” (yani Çin aslı) bilinen Çin’in merkezini etkilemiştir. Kimi zaman güney olan Lingnan bölgesinde bazı anormal iklim olayları görülmesine rağmen oluşan olumsuzluk buradaki anormallikler kadar keskin değildi. Diğer yandan, iklim değişikliklerinin Çin’e etkisi sonucunda hanedan deviri olarak bilinen Ming Hanedanı sona ermiş ve yeni hükümdarlık kurulmuştur.

Tablo 23.
İklim Değişikliklerinin Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı Arasında Farklı Özellikleri

	Osmanlı İmparatorluğu	Ming Hanedanı
Farklılık	- İklim değişiklikleri genellikle Anadolu ve Akdeniz bölgelerinde görülmüştür. Avrupa'daki gibi özelliklere aittir.	- İklim değişiklikleri genelde Çin'in merkezinde görülmüştür. Etkisi, hanedanın devrilmesi ile sonuçlanmıştır.
	- Celâli ayaklanmalar sadece Osmanlı hükümetine karşıdır ve sınırlı coğrafyada etkili olmuştur.	- Köylü isyanları, başlangıçtaki amaçtan zamanla Ming'in yerini almayı amaçlayan bir hanedan hareketine dönüşmüştür.
	- Neticede, hatırı sayılır sıkıntılar yaşanmış olmasına rağmen devlet ayakta kalmayı başarmıştır.	- Ming Hanedanı ortadan kalkmıştır. Çin'deki hükümdarlık değiştirilmiştir.

İklim değişikliklerinin bir neticesi ve etkisi olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan isyanlar başlatan Celâlîler öncelikle Anadolu'yu etkilemiş, Rumeli ve İstanbul'a geçmemişlerdir ve dolayısıyla nispeten dar bir coğrafyada etkili olabilmişlerdir. Aksine, Ming Hanedanı'nda köylü isyanlarının çoğu Çin'in merkezini etkilemiştir. Özellikle, onlar sadece normal köylü isyanları değil, başlangıçta hükümete karşı özellikte iken zamanla büyümüş ve Ming Hanedanlığı'nın yerini almayı amaçlayan bir hanedan hareketine dönüşmüştür. İsyânların önderlerinden biri olan Li Zicheng, bir hükümet kurmuş olup devletin resmi ismi adanı "Da shun" olarak koymuştur. Bundan başka, yaklaşık 13 sene yoğun isyan hareketi sürdüren Celaliler sonunda yenilmiş olup Osmanlı Devleti ayakta kalmaya devam etmiştir. Ne yazık ki, Osmanlıların aksine Çin'deki Li Zicheng İsyanı ile Çin'in başkenti ele geçirilmiş ve Ming Hanedanı büyük sarsıntı geçirmiştir. Neticede sürekli anormal iklim olayları ile karşılaşan ve iklim değişiklikleri tarafından derinden etkilenen Ming Hanedanı bu baskılara dayanamayıp ortadan kalkmıştır. 276 yıllık bir hanedanın tarihi sadece bir gün içinde kaybedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ise, Celâlî İsyanlarından kaynaklanan sıkıntıları daha bir yüzyıl yaşamaya devam eden Osmanlılar, düşük düzeyli de olsa devam eden isyanların etkisine rağmen üç yüzyıl daha yaşama başarısı gösterebilmişlerdir. Başka bir deyişle, iklim değişiklikleri tarafından etkilenmesine rağmen Osmanlılar, "kara deliği"ni geçebilmişlerdir.

SONUÇ

“*Ming Hanedanı Döneminde Osmanlı-Çin İlişkileri ve İklim Değişiklikleri*” başlıklı bu çalışmada ilk olarak Osmanlı-Çin ilişkileri üzerinde durulmuştur. Tezin esas olarak odaklandığı konular ise, çevresel tarih çalışmaları ve bu yaklaşımla Osmanlı ve Çin imparatorluklarını karşılaştırmalı olarak ele alınması olup tezin ikinci ve üçüncü bölümlerini bu konular oluşturmuştur. Yüksek lisans tezimiz kapsamında elde edilen tespit ve bulgular aşağıda sıralanmıştır.

Birincisi, XVI.-XVII. yüzyıllarda dünyada iki büyük devlet olup etraflarında en etkili uluslararası güçler olan Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Çini ilişkileri, aslen eskiden beri var olan Türkler ve Çinliler arasındaki ilişkilerin devamı idi. Türkler, Çin ve Çinlileri kast ederken Çin, Çinli ya da Kıtay, Hıtay terimlerini kullanmışlardır. Çinliler ise, Ming Hanedanı’nın kayıtlarında Osmanlılar’a “*Lu-mi*” (Rumi), Osmanlı Devleti’ne “*Lu-mi guo*” (Rumi Ülkesi) adını vermişlerdir. Hiç kuşkusuz, coğrafi uzaklık olmasına rağmen iki ülke arasındaki algılar kısıtlanmamıştır. Bununla birlikte, Ali Ekber Khitayi’nin “*Hıtainame*”si yani “*Khitainame*” (Khatayname) asıl ismi “*Kânunnâme-i Çin ü Hıtây*” ve Seyfi Çelebi’nin “*Kitab-ı Tevarih-i Padişahan-ı Vilayet-i Hindu ve Hıtây*” gibi Osmanlı kaynaklarında Çin hakkında ilginç bilgiler yer almaktadır. Benzer bir şekilde, Ming Hanedanı’na ait olan *Ming shilu* (Ming Kayıtları), *Daming hui dian* (Ming Hanedanı’nın Toplanmış Tüzüğü) ve *Mingshi* (Ming Tarihi) gibi resmi hanedanlık kayıtlarında Osmanlılar ve Osmanlı Devleti’nden de bahsedilmektedir. Özellikle, XVI.-XVII. yüzyıllar boyunca birçok Osmanlı elçi grubu Çin’e gelip Ming Hanedanı’na hediye getirmiştir. Gerçekte Çin’e gelen Osmanlı heyetleri iki devletin ilişkilerinde diplomatik köprü olarak işlev görmüştür.

İkincisi, çevre tarihi bakış açısına göre, etrafındaki en etkili devlet olan Osmanlı İmparatorluğu ve Çin’deki Ming İmparatorluğu aynı zamanda zengin ekosistemlere sahip olmuşlardır. Dolayısıyla, Osmanlı İmparatorluğu ve Ming İmparatorluğu’nun ekolojisinde çeşitli bitki örtüsü ve doğal kaynaklar bulunmuştur. Temel altyapı unsuru olarak iki imparatorluğun ekolojisi, ülkelerin ekonomik, toplumsal, hatta siyasi yapısını etkilemiştir. Bir yandan, ekoloji, iki imparatorluğun gelişmesi için gerekli bir şart olup etrafındaki doğal ortamlarını kullanarak verim kapasitesi ve üretim güçlerinin biçimlemesine büyük katkı sağlamıştır. Diğer yandan, bazı araştırmalara göre, iki

ülkenin ekolojisinin hiç çökmemesine rağmen korumadan çok aşmış istismar ettiği gibi beşeri faaliyet ve iklim değişikliği nedeniyle ekolojisi bozukmuş olup krizin içine düşmüştür. Ekolojinin bozukluğu şüphesiz bir değişim sürecine ve ağırlıklı olarak da iklim değişikliklerine bağlanmaktadır.

Üçüncüsü, tarih boyunca iklimsel ya da doğal şartlar toplumların yaşamını her yönüyle etkilemektedir. Dış etken olmasına rağmen iklim ve hava koşulları, toplumsal yaşama doğrudan ya da dolaylı tesir edebilmektedir.⁵³⁹ Bilhassa, Sanayi Devrimi öncesinde toplumları daha derinden etkilemiştir. Başka bir deyişle tarihsel süreç içerisinde toplumsal sorunlar ve onların çöküşün ana sebeplerinden biri olarak bu iki hadise sıkça zikredilmiştir. Demek ki, *“başka türlü açıklanamayan olguları açıklamada iklim sıkça tarihçiler tarafından kullanılmaktadır”*.⁵⁴⁰ Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı, hiç şüphe yok ki çevresel koşullar tarafından etkilenmiştir. Bilhassa, XVI. yüzyılın sonlarından XVII. yüzyıla kadar bir kader gibi Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı, hep birlikte Küçük Buzul Çağı olarak bilinen iklim değişiklikleri ile bağıntılı olan aşırı soğuk, şiddetli kışlar, kuraklık, kıtlık, salgın hastalıklar gibi sıradışı iklim olayları ve sert hava koşullarıyla ortaya çıkan genel bir krizin içine düşmüştür.

Dünyada iki büyük devlet ve etkili güç odakları olan Osmanlı İmparatorluğu ve Ming Hanedanı, benzer şekilde XVI. ve XVII. yüzyıllarda iklim değişikliklerini yaşamış ve bu çevresel faktörlerden fazlasıyla etkilenmişlerdir. İklim değişikliklerin etkileri bakımından iki imparatorluğu karşılaştırdığımızda çeşitli benzerlik ve farklılıklar tespit edilebilmektedir. Uzun ve sert kışların yanı sıra genel olarak soğuk havanın hakim olduğu dönemlerde her iki coğrafyada benzer toplumsal, ekonomik ve siyasal sonuçların ortaya çıktığı görülmektedir. Kıtlık, kritik demografik değişimler, isyan vb. hadiseler her iki ülkede de meydana gelmiştir. Diğer taraftan farklılıklar da söz konusudur. İklim değişikliklerin tetiklediği krizlerin etkisinin yoğun görüldüğü bölgelerin Osmanlı ve Ming Hanedanlığı coğrafyasında dağılımları kendilerine özgü olmuştur. Çindeki krizlerin imparatorluk merkezine etkisi çok daha fazla olurken Osmanlılarda Anadolu ile ve nispeten daha küçük bölgeyle sınırlı kalmıştır. Başka

⁵³⁹ Xoplaki - Maheras - Luterbacher, *A.g.m.*, s. 582.

⁵⁴⁰ Peter Ian Kuniholm, “Archaeological Evidence and Non-evidence for Climatic Change”, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, Series A, Mathematical and Physical Sciences 330, N. 1615, April 1990, s. 645.

farklılıklar olmakla beraber, dikkat çekici olan nokta ise, Çin’de hanedan değişimini ortaya çıkaran faktörler arasında gösterilen iklim değişiklikleri, Osmanlı Devleti’nde benzer bir sonucu ortaya çıkarmamıştır.

Sonuç itibariyle iklim, farklı bir boyutuyla kendini göstermiş, tarih yazımının önemli unsurlarından biri haline gelmiştir. Elbette, yalnızca iklim, bütün felaketlerin sebebi olarak okunamaz lakin birçoğunun yayılmasına katkı sağlamıştır.⁵⁴¹ Genel bir bakış açısına göre, çevre ve iklimin yanı sıra başka doğal şartlar da tarihte önemli rol oynamışlardır. İklim değişiklikleri, birçok alanı etkileyerek tarihteki medeniyetlerin ve toplumların hayatının değişmesine neden olmuştur. İklim değişiklikleri geçmiş toplumların tarihini yazdı, günümüzdekilerin de yazıyor ve kesinlikle gelecekteki toplumların tarihini de yazmaya devam edecektir. İklim değişikliklerinin tarihsel süreç içerisindeki etkilerini bilmek günümüz toplumlarına çok değerli tarihi dersler sunacaktır. Özellikle küresel ısınma çağında tarihin kazandırdığı avantajlar daha da önemli hale gelmektedir. Dolayısıyla, çağdaş dönemde iklim değişikliklerini önleme veya sınırlandırma aynı zamanda ekosisteme uyumu sağlanan kalıcı gelişim, bütün devletlerin en önemli amaçlarından biridir.

⁵⁴¹ Parker, “Lessons From the Little Ice Age”...

KAYNAKÇA

Kitaplar

- ADIBELLİ, Barış, *Osmanlıdan Günümüze Türk - Çin İlişkileri*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2007.
- AKDAĞ, Mustafa, *Celâli İsyanları (1550 - 1603)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- AKDAĞ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası: Celali İsyanları*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.
- AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin Yönetimi Pax Ottoman*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- ALDERSON, A.D., *The Structure of the Ottoman Dynasty*, Oxford: Oxford University Press, 1956.
- ANDERSON, Eugene N., *Food and Environment in Early and Medieval China*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2014.
- ARSLAN, Hüseyin, *Osmanlı'da Nüfus Hareketleri (XVI. Yüzyıl) Yönetim Nüfus Göçler İskânlar Sürgünler*, İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2001.
- AYALON, Yaron, *Natural Disasters in the Ottoman Empire Plague, Famine, and Other Misfortunes*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- BARKEY, Karen, *Empire of Difference: The Ottomans in Comparative Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008. (çev. Ebru Kılıç), *Farklılıklar İmparatorluğu (Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar)*, İstanbul: Versus Kitap Yayınları, 2011.
- BEHAR, Cem (hazırlayan), *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500 - 1927*, Ankara: T.C. Başbakanlık Devler İstatistik Enstitüsü, 2003.
- BOOMGAARD, Peter (ed.), *A World of Water: Rain, Rivers and Seas in Southeast Asian Histories*, Leiden: KITLV Press, 2007.

- BRAUDEL, Fernand, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*, New York: Harper and Row, 1972.
- BROOK, Timothy, *The Troubled Empire: China in the Yuan and Ming Dynasties*, Massachusett: Belknap Press of Harvard University Press, 2010.
- BULMUŞ, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in the Ottoman Empire*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2012.
- ÇAĞLAR, Yücel, *Türkiye’de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu* (Bildiri Metinleri), İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.
- DALFES, H. Nüzhet - George Kukla - Harvey Weiss, *Third Millennium BC Climate Change and Old World Collapse*, New York: Springer, 1997.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt III, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1972.
- DIAMOND, Jared, *Collapse: How Societies Choose to Fail or Succeed*, New York: Viking Penguin, 2005. (çev. Elif Kıral), *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır ya da Yıkılır?*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2006.
- EAST, Gordon, *The Geography Behind History*, London: Thomas Nelson and Sons LTD, 1938.
- EBERHARD, Wolfram, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- ELVİN, Mark, *The Retreat of the Elephants: An Environmental History of China*, New Haven and London: Yale University Press, 2004.
- EREN, Güler (editör), *Osmanlı*, Cilt 1, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- EREN, Güler (editör), *Osmanlı*, Cilt 3, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- ESENBEL, Selçuk - İsenbike Togan - Altay Altı, *Türkiye’de Çin’i Düşünmek: Ekonomik, Siyasi ve Kültürel İlişkilere Yeni Yaklaşımlar*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2013.

- EVLYÂ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 10 (Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı - Robert Dankoff haz.), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2007.
- EVLYÂ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 2 (Zekeriya Kurşun - Seyit Ali Kahraman - Yücel Dağlı haz.), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2006.
- EVLYÂ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 4 (Yücel Dağlı - Seyit Ali Kahraman haz.), İstanbul: Yapı Kredi Kültür Yayıncılık, 2001.
- FAIRGRIEVE, Jame, *Geography and World Power*, London: University of London Press, 1927.
- FAROQHÎ, Suraiya (ed.), *The Cambridge History of Turkey, Vol. 3: The Late Ottoman Empire 1603 - 1839*, New York: Cambridge University Press, 2006. (çev. Fethi Aytuna), *Türkiye Tarihi 1603-1839: Geç Osmanlı İmparatorluğu*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2011.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550 - 1720*, İstanbul: Alfa, 2016.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, München: Verlag C.H. Beck oHG, 2006. (Shelley Frisch trans.), *The Ottoman Empire: A Short History*, Princeton: Markus Wiener Publishers, 2008. (çev. Ercan Ertürk), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- FAROQHÎ, Suraiya, *Towns and Townsmen of Ottoman Anatolia*, (çev. Neyyir Kalaycıoğlu), *Osmanlı'da Kentler ve Kentiler: Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- FİNDLEY, Carter Vaughin, *The Turks in World History*, New York: Oxford University Press, 2005.
- GERSTE, Ronald D., *Hava Nasıl Tarih Yazar: Antikçağdan Günümüze İklim Değişiklikleri ve Felaketler*, İstanbul: Kolektif, 2017.
- GÖKSÖY, İsmail Hakkı, *Güneydoğu Asya'da Osmanlı-Türk Tesirleri*, Isparta: Fakülte Kitabevi, 2004.

- GRISWOLD, William J., *The Great Anatolian Rebellion, 1591 - 1611*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983. (çev. Ülkün Tansel), *Anadolu'da Büyük İsyan 1591 - 1611*, İstanbul: Kırmızı Yayınları, 2011.
- GRYGIEL, Jakub J., *Great Powers and Geopolitical Change*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006.
- HUANG, Ray, (çev. Attila Sönmez), *Çin Tarihi Bir Makro Tarih Yaklaşım*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2007.
- HUGHES, J. Donald, *An Environmental History of the World. Humankind's Changing Role in the Community of Life*, New York: Routledge, 2009.
- ISSAR, Arie S. - Mattanyah Zohar, *Climate Change - Environment and Civilization in the Middle East*, Leipzig: Springer, 2004.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (ed.), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi Serisi, No. 1*, İstanbul: IRCICA, 1994. *History of The Ottoman State, Society and Civilisation, Vol. 1*, İstanbul: IRCICA, 2001.
- İNALCIK, Halil (çev. Ruşen Sezer), *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300 - 1600)*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2003.
- İNALCIK, Halil, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302 - 1481)*, İstanbul: İSAM, 2010.
- JÄSCHKE, Heinrich August, *A Tibetan-English Dictionary*, Delhi: Motilal Banarsidass Publisher, 1992.
- KARADEMİR, Zafer, *İmparatorluğun Açlıkta İmtihanı Osmanlı Toplumunda Kıtliklar (1560 - 1660)*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- KARPAT, Kemal H. (ed.), *The Ottoman State and Its Place in the World History*, Leiden: Brill, 1974. *Osmanlı ve Dünya. Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2006.
- KAŞGARLI Mahmud (çev. Besim Atalay), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, Cilt 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

- KILIÇ, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2004.
- LAMB, Hubert Horace, *Climate, History and the Modern World*, New York: Routledge, 1997.
- LİU, Mau-Tsai (çev. Ersel Kayaoğlu, Deniz Banoğlu), *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkler*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- MARKS, Robert, *China: Its Environment and History*, Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publisher, 2011.
- MARKS, Robert, *Tigers, Rice, Silk, and Silt: Environment and Economy in Late Imperial South China*, New York: Cambridge University Press, 1998.
- MIKHAIL, Alan, *Nature and Empire in Ottoman Egypt. An Environmental History*, New York: Cambridge University Press, 2011.
- ONAT, Ayşe, *Çin Kaynaklarında Türkler: Han Hanedanı Tarihinde "Batı Bölgeleri"*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı Barışı*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- PARKER, Geoffrey, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century*, New Haven and London: Yale University Press, 2012.
- PONTİNG, Clive (çev. Ayşe Başcı), *Dünyanın Yeşil Tarihi: Çevre ve Büyük Uygarlıkların Çöküşü*, İstanbul: Sabancı Üniversitesi, 2012.
- RADKAU, Joachim (çev. Nafiz Güder), *Doğa ve İktidar: Global Bir Çevre Tarihi*, İstanbul: Türkiye Bankası Kültür Yayınları, 2017.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul: Alfa Yayınları, 2015.
- SEZER, Baykan (ed.), *Osmanlı Su Medeniyeti: Uluslararası Sempozyum Bildiriler Kitabı* 5-8 Mayıs 2000, İstanbul: İSKİ, 2000.

SHAW, Stanford, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, Vol. 1: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

STAVRIANOS, Leften Stavros, *The Balkans since 1453*, London: Hurts, 2001.

TABAK, Faruk, *The Waning of the Mediterranean, 1550-1870: A Geohistorical Approach*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2008.

WAKEMAN, Frederic E., Jr., *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China*, Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1985.

WHITE, Sam, *The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011. (çev. Nurettin Elhüseyni), *Osmanlı'da İsyan İklimi: Erken Modern Dönemde Celâli İsyanları*, İstanbul: Alfa, 2013.

WITTFOGEL, Karl A., *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*, New Haven and London: Yale University Press, 1957.

ZACHARİADOU, Elizabeth (ed.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Rethymnon: Crete University Press, 1999. (çev. Gül Çağalı Güven, Saadet Öztürk), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.

方诗铭, 中国历史纪年表, 上海: 上海辞书出版社出版, 1980. Fang Shi Ming, *Çin Tarihi Yıllığı*, Şangay: Şangay Sözcük Bilim Yayınevi, 1980.

Sürekli Yayınlar

AKDAĞ, Mustafa, “Celâlî İsyanlarından Büyük Kaçgunluk 1603-1606”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2-3, 1964, 1-51.

AKDAĞ, Mustafa, “Celâlî İsyanlarının Başlaması”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, 1945, 23-50.

AKKEMİK, Ünal - v.d, “Anadolu’da Son 350 Yılında Yaşanan Önemli Kurak ve Yağışlı Yıllar”, *Türkiye Kuvarterner Sempozyumu* 5 (2005), 129-135.

ANGEL, J. Lawrence, “Ecology and Population in the Eastern Mediterranean”, *World Archaeology*, Vol. 4, No. 1, Population (Jun., 1972), 88-105.

APPLEBY, Andrew B., “Epidemics and Famine in the Little Ice Age”, *The Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 10, No. 4, Spring 1980, 643-663.

ATWELL, William S., “A Seventeenth-Century ‘General Crisis’ in East Asia?”, *Modern Asian Studies*, Vol. 24, No. 4 (Oct., 1990), 661-682.

ATWELL, William S., “Ming Observers of Ming Decline: Some Chinese Views on the ‘Seventeenth-Century Crisis’ in Comparative Perspective”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2 (1988), 318-348.

ATWELL, William S., “Some Observations on the ‘Seventeenth-Century Crisis’ in China and Japan”, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 45, No. 2 (Feb., 1986), 223-244.

ATWELL, William S., “Time, Money, and the Weather: Ming China and the ‘Great Depression’ of the Mid-Fifteenth Century”, *The Journal of Asian Studies*, Vol. 61, (Feb., 2002), 83-113.

ATWELL, William S., “Volcanism and Short-Term Climate Change in East Asian and World History, c. 1200-1699”, *Journal of World History*, Vol. 12, No. 1 (Spring, 2001), 29-98.

- BARKAN, Ömer Lûtfi, "Research on the Ottoman Fiscal Surveys", *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* (M. Cook ed.), London: Oxford University Press, 1970, 163-171. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 51, Sayı 1, 2001, 1-11.
- BARKAN, Ömer Lûtfi, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt X, 1953, 1-26.
- BÉLLER-HANN, Ildikó, "Ottoman Perceptions of China", *Comité International d'Études Pré-ottomanes et Ottomanes VIth Symposium*, Cambridge, 1st-4th July 1984, edited by Jean-Louis Bacqué-Grammont and Emeri van Donzel, Istanbul - Paris - Leiden: The Divit Press, 1987, 55-64.
- BROOK, Timothy, "Nine Sloughs: Profiling the Climate History of the Yuan and Ming Dynasties, 1260-1644", *Journal of Chinese History*, 1 (2017), 27-58.
- BULDUR, Adnan Doğan, "Evliya Çelebi'nin (17. Yüzyıl) 'İklim' Anlayışı ve Seyahatname'de Beldelerin İklimi", *Marmara Coğrafya Dergisi*, Sayı 33, Ocak 2016, 390-409.
- CARROLL, Lynda, "Could' and Been a Contender: The Making and Breaking of "China" in the Ottoman Empire", *International Journal of Historical Archaeology*, Vol. 3, No. 3, 1999, 177-190.
- DARDESS, John W., "The Transformations of Messianic Revolt and the Founding of the Ming Dynasty", *The Journal of Asian Studies*, Vol. 29, No. 3 (May, 1970), 539-558.
- DARDESS, John, "The Late Ming Rebellions: Peasants and Problems of Interpretation", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 3 (1972), 102-117.
- DARLING, Linda T., "Islamic Empires, the Ottoman Empire and the Circle of Justice", *Constitutional Politics in the Middle East: With Special Reference to Turkey, Iraq, Iran and Afghanistan*, ed. Said Amir Arjomand, London: Hart Publishing, 2008, 11-32.

- DEMİR, Alpaslan, “15-16. Yüzyıl Göçlerinin Osmanlı İskân Yapısına Etkisi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 34, Sayı 58, 2015, 563-581.
- EĞRİ, Saddetin, “Hıtây Sefâretnâmesi ve Kanunnâme-i Çin ü Hıtây’da İpek Yolu İzlenimleri”, *Turkish Studies*, Volume 7/2 Spring 2012, 411-422.
- EMİRALİOĞLU, Mevhibe Pınar, “Relocating the Center of the Universe: China and the Ottoman Imperial Project in the Sixteenth Century”, *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, Vol. XXXIX (2012), 161-187.
- ERDER, Leila - Suraiya Faroqhi, “Population Rise and Fall in Anatolia 1550-1620”, *Middle East Studies*, Vol. 15, No. 3 (Oct., 1979), 322-345.
- ERGUL, F. Asli, “The Ottoman Identity: Turkish, Muslim or Rum?”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 48, No. 4, 2012, 629-645.
- FAİRBANK, J.K. - S. Y. Têng, “On The Chi’ng Tributary System”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 6, No. 2 (Jun. 1941), 135-246.
- FAİRBANK, J.K., “Tributary Trade and China’s Relations with the West”, *The Far Eastern Quarterly*, Vol. 1, No. 2 (Feb. 1942), 129-149.
- FEUERWERKER, Albert, “The State and the Economy in Late Imperial China”, *Theory and Society* 13 (1984), 297-326.
- FİDAN, Giray, “Ming Tarih Kaynaklarına Göre 16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu - Ming Çin’i İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 30, Güz 2011, 276-287.
- GERGİS, Joëlle - Anthony M. Fowler, “A History of ENSO Events since A.D. 1525: Implications for Future Climate Change”, *Climatic Change*, 92, 2009, 343-378.
- GOLDSTONE, Jack A., “East and West in the Seventeenth Century: Political Crisis in Stuart England, Ottoman Turkey and Ming China”, *Comparative Studies in Society and History*, 30, 1 (1988), 103-142.
- GÖNENÇGİL, Barbaros - Güneyi Vural, “Çevre Tarihi Açısından Küçük Buzul Çağı ve Sosyal Etkileri”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu*, Ankara, 13-14 October 2016, 10-25.

- GRATIEN, Chris, "Ottoman Environmental History: A New Area of Middle East Studies", *The Arab Studies Journal*, Vol. 20, No. 1 (Spring 2012), 246-254.
- GRISWOLD, William J., "Climate Change: a Possible Factor in the Social Unrest of Seventeenth Century Anatolia", *Humanist and Scholar. Essays in Honor of Andreas Tietze* (edited by Heath W. Lowry and Donald Quataert), Istanbul: The ISIS Press, 1993. 37-58.
- GROVE, Jean M. - Annalisa Conterio, "The Climate of Crete in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", *Climatic Change*, 30, 1995, 223-247.
- GUNDERSEN, Lawrence G., "A Reassessment of the Decline of the Khmer Empire", *International Journal of Culture and History*, Vol. 1, No. 1, September 2015, 63-66.
- GÜÇER, Lütfi, "XV-XVII. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 23, Sayı 1-2, 97-143.
- HALDON, John - Neil Roberts - Adam Izdebski, et al., "The Climate and Environment of Byzantine Anatolia: Integrating Science, History, and Archaeology", *Journal of Interdisciplinary History*, XLV: 2 (Autumn, 2014), 113-161.
- HAN, Zhaoqing, "Historical Geography and Environmental History in China", *Journal of Chinese Studies*, 2016, 1:4, 1-8.
- HARRIS, George L., "The Mission of Matteo Ricci, S.J.: A Case Study of an Effort at Guided Culture Change in China in The Sixteenth Century", *Monumenta Serica*, Vol. 25, 1965, 1-168.
- HINSCH, Bret, "Climatic Change and History in China", *Journal of Asian History*, Vol. 22, No. 2 (1988), 131-159.
- HORNBORG, Alf, "Introduction: Environmental History as Political Ecology", *Rethinking Environmental History: World-system History and Global Environmental Change* (Alf Hornborg, John R. McNeil, Joan Martinez-Alier ed.), Alta Mira Press, 2007, 1-24.

- HUNTINGTON, Ellsworth, “Changes of Climate and History”, *The American Historical Review*, Vol. 18, No. 2, (Jan., 1913), 213-232.
- HUNTINGTON, Ellsworth, “Climatic Change and Agricultural Exhaustion as Elements in the Fall of Rome”, *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 31, No. 2 (Feb., 1917), 173-208.
- IMBER, Colin, “The Environment in the History of Ottoman Egypt”, *Metascience*, 2017, 1-3.
- İLHAN, M. Mehdi, “Osmanlı Su Yollarının Sevk ve İdaresi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, Sayı 44, 1963, 41-66.
- İNAL, Onur, “Environmental History as An Emerging Field in Ottoman Studies: An Historiographical Overview”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı 38, 2011, İSAM, 1-25.
- İNALCIK, Halil, “Çiftlik”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 8, İstanbul: İSAM, 1993, 313-314.
- İNALCIK, Halil, “İstanbul”, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. 4 (ed. E. van Donzei, B. Lewis, Ch. Pellat), Leiden: Brill, 1997, 224-248.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlılar’da Su”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: İSAM, 2009, 437-440.
- İNALCIK, Halil, “Timar”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 41, İstanbul: İSAM, 2012, 168-173.
- İNAYET, Alimcan, “Divanü Lûgat-it Türk’te Geçen Çin ve Maçın Adı Üzerine”, *Turkish Studies*, Volume 2/4 Fall 2007, 1174-1184.
- İSLAMOĞLU, Huri - Suraiya Faroqhi, “Crop Patterns and Agricultural Production Trends in Sixteenth-Century Anatolia”, *Review (Fernand Braudel Center)*, Vol. 2, No. 3 (Winter, 1979), 409-436.
- KADERCAN, Burak, “Territorial Design and Grand Strategy in the Ottoman Empire”, *Territory, Politics, Governance*, Vol. 5, No. 2, 2017, 158-176.

- KAFESCİOĞLU, Çiğdem, “In the Image of Rum: Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus”, *Muqarnas*, Vol. 16 (1999), 70-96.
- KARADEMİR, Zafer, “Osmanlı Sosyo-Ekonomik Yaşamında Su: 18. Yüzyıl Eyalet-i Rum Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXIX, 1, 2014, 189-211.
- KAUZ, Ralph, “One the Last Documents on the Silk Road: The Khataynameh of Ali Akbar”, *The Silk Road*, Vol.3, No. 1 (June 2005), 59-60.
- KILIÇ, Orhan, “Mühimme Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İkinci Yarısına Osmanlı Devleti’nde Doğal Afetler (Fırtınalar, Su Baskınları, Şiddetli Soğuklar ve Yıldırım Düşmesi Olayları)”, *Pax Ottomana Studies in Memoriam Prof.Dr. Nejat Göyünç* (Kemal Çiçek ed.), Ankara: Yeni Türkiye, 2001, 793-820.
- KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Devleti’nde Meydana Gelen Kıtliklar”, *Türkler*, Cilt 10 (Hasan Celâl Güzel - Kemal Çiçek - Salim Koca ed.), İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 718-730.
- KIRİLEN, Gürhan, “16.-17. Yüzyıllarda Osmanlı İle Çin Arasındaki Diplomatik ve Kültürel İlişkiler”, 38. *International Congress of Asian and North African Studies*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2009, 223-230.
- KOROTAEV, Andrey - Vladimir Klimenko - Dmitry Proussakov, “Origins of Islam: Political-Anthropological and Environmental Context”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 52, No. 3/4 (1999), 243-276.
- KOYUNCU, Aşkın, “Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, 2004, 201-212.
- KUNİHOLM, Peter Ian, “Archaeological Evidence and Non-evidence for Climatic Change”, *Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Series A, Mathematical and Physical Sciences* 330, N. 1615, April 1990, 645-655.
- LEE, Harry F. - David D. Zhang, “A Tale of Two Population Crisis in Recent Chinese History”, *Climatic Change*, Vol. 116, No. 2 (2013), 285-308.

- LEE, Harry F. - David D. Zhang, “Changes in Climate and Secular Population Cycles in China, 1000 CE to 1911”, *Climate Research*, Vol. 42, No. 3 (2010), 235-246.
- LIEBERMAN, Victor - Brendan Buckley, “The Impact of Climate on Southeast Asia, circa 950-1820: New Finding”, *Modern Asian Studies*, Vol. 46, No. 5 (September 2012), 1049-1096.
- LİMENG, Song, “Luca Pacioli Zamanında Çin’de Muhasebe” (çev. Aydan Çelenk Üstün), *Muhasebe ve Finans Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 2, 2012, 179-197.
- LİN, Yih-Min, “A Comparative and Critical Study of Ali Akbar’s Khitay-Nama with Reference to Chinese Sources”, *Central Asiatic Journal*, Vol. 27, No. 1/2 (1983), 58-78.
- LİU, Qian - et al., “Climate, Disasters, Wars and the Collapse of the Ming Dynasty”, *Environmental Earth Sciences*, January 2018, 77:44.
- LOWRY, Health W., “Pushing the Stone Uphill: The Impact of Bubonic Plague on Ottoman Urban Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries”, *Osmanlı Araştırmaları*, Cilt XXIII, 2003, 93-132.
- LUTERBACHER, J. - E. Xoplaki, “500-Year Winter Temperature and Precipitation Variability over the Mediterranean Area and Its Connection to the Large-Scale Atmospheric Circulation”, *Mediterranean Climate. Variability and Trends* (H.-J. Bolle ed.), Berlin - Heidelberg: Springer Verlag, 2003, 133-153.
- LUTERBACHER, J. - et al., “The Late Maunder Minimum (1675-1715) - A Key for Stuyding Decadal Scale Climatic Change in Europe”, *Climatic Change*, 49, 2001, 441-462.
- MARX, Werner - Robin Haunschild - Lutz Bornmann, “The Role of Climate in the Collapse of the Maya Civilization: A Bibliometric Analysis of the Scientific Discourse”, *Climate*, 2017, Vol. 5. No. 4, 88, doi:[10.3390/cli5040088](https://doi.org/10.3390/cli5040088).

- MATTHEWS, John A. - Keith R.Briffa, "The 'Little Ice Age': Re-Evaluation of an Evolving Concept", *Geografiska Annaler. Series A, Physical Geography*, Vol. 87, No. 1, Special Issue: Climate Change and Variability (2005), 17-36.
- MAZO, Jeffrey, "Climate and History", *The Adelphi Papers*, 49: 409, 2009, 43-72.
- MCCORMICK, Michael - et al., "Climate Change during and after the Roman Empire: Reconstructing the Past from Scientific and Historical Evidence", *Journal of Interdisciplinary History*, XLIII: 2 (Autumn, 2012), 169-220.
- MCNEILL, William H., "The Changing Shape of World History", *History and Theory*, Vol. 34, No. 2, Theme Issue: World Historians and Their Critics (May, 1995), 8-26.
- MIDDLETON, Guy D., "Nothing Lasts Forever: Environmental Discourses on the Collapse of Past Societies", *Journal of Archaeological Research*, Vol. 20, No. 3 (September 2012), 257-307.
- MIKHAIL, Alan - Christine M. Philliou, "The Ottoman Empire and Imperial Turn", *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 54, No. 4 (October 2012), 721-745.
- MIKHAIL, Alan, "Ottoman Iceland: A Climate History", *Environmental History* 20 (2015), 262-284.
- MILLER, Alice Lyman, "Some Things We Used to Know about China's Past and Present (But Now, Not So Much)", *The Journal of American-East Asian Relations*, Vol. 16, No. 1/2, 2009, 41-68.
- MURGIĆ, Jelena, "Wine or 'Raki' - The Interplay of Climate and Society in Early Modern Ottoman Bosnia", *Environment and History*, Vol. 17, No. 4 (November 2011), 613-637.
- MUTLU, Betül, "15. Yüzyılda Hıtaý'da Bir Timurlu Sefir: Gıyaseddin Nakkaş'ın Hıtaý Gözlemleri", *Cyprus International University Folklor/Edebiyat*, Cilt 17, Sayı 67, 2011, 3, 125-136.

- NEUMANN, J. - S. Parpola, “Climatic Change and the Eleventh-Tenth-Century Eclipse of Assyria and Babylonia”, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 46, No. 3 (Jul., 1987), 161-182.
- NIEDŹWIEDŹ, Tadeusz, et al., “The Historical Time Frame (Past 100 Years)”, *Second Assessment of Climate for the Baltic Sea Basin* (The BACC II Author Team ed.), Springer, 2015, 51-65.
- ÖZDEMİR, M. Ali, “İklim Değişmeleri ve Uygarlık Üzerindeki Yansımalarına İlişkin Bazı Örnekler”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 6, Sayı 2, 2004, 173-192.
- ÖZEL, Oktay, “Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: The ‘Demographic Crisis’ Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 183-205.
- ÖZERDİM, Muhaddere N., “Acaib-Ül-Letaif (Hitay Sefaretnamesi) İle Çin Kaynakları Arasında İlgî”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 8 (3), 1950, 345-371.
- ÖZKAYA, Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda XVIII. Yüzyılda Göç Sorunu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 14, Sayı 25, 1981, 171-208.
- PAINTER, Thomas H. - et al., “End of the Little Ice Age in the Alps Forced by Industrial Black Carbon”, *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* (PNAS), Vol. 110, No. 38, Sep. 2013, 15216-15221.
- PARKER, Geoffrey, “Crisis and Catastrophe: The Global Crisis of the Seventeenth Century Reconsidered”, *American Historical Review*, 2008, 1053-1079.
- PARKER, Geoffrey, “Lessons From the Little Ice Age”, *The New York Times*, March 22 2014. Doi: <https://www.nytimes.com/2014/03/23/opinion/sunday/lessons-from-the-little-ice-age.html>

- PETERSON, Larry C. - Gerald H. Haug, "Climate and the Collapse of Maya Civilization: A Series of Multi-Year Droughts Helped to Doom An Ancient Culture", *American Scientist*, Vol. 93, July-August 2005, 322-329.
- PİNES, Yuri, "The One That Pervades the All" in Ancient Chinese Political Thought: The Origins of 'the Great Unity' Paradigm", *T'oung Pao*, Second Series, Vol. 86, Fasc. 4/5 (2000), 280-324.
- SHAW, Ezel Kural, "The Ottoman Aspects of Pax Ottomanica", *Tolerance and Movements of Religious Dissent in Eastern Europe* (Béla Király ed.), New York and London: East European Quaterly, 1975, 165-182.
- SU, Y. - et al., "The Relationship between Climate Change and Wars Waged between Nomadic and Farming Groups from the Western Han Dynasty to the Tang Dynasty Period", *Climate of the Past*, 12, 2016, 137-150.
- TAŞAĞIL, Ahmet, "Hitâyname", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul: İSAM, 1998, 404- 405.
- TELELİS, Ioannis G., "Climatic Fluctuations in the Eastern Mediterranean and the Middle East AD 300-1500 from Byzantine Documentary and Proxy Physical Paleoclimatic Evidence - A Comparison", *Jahrbuch Der Österreichischen Byzantinistik*, 58. Band, Wien: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2008, 167-207.
- TELELİS, Ioannis G., "Medieval Warm Period and the Beginning of the Little Ice Age in the Eastern Mediterranean: An Approach of Physical and Anthropogenic Evidence", *Byzanz als Raum: zu Methoden und Inhalten der historische Geographie de östlichen Mittelmeerraumes* (Klaus Belke ed.), Wien: Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften, 2000, 223-243.
- TELELİS, Ioannis G., "Weather and Climate As Factors Affecting Land Transport and Communications in Byzantium", *Byzantion*, Vol. 77 (2007), 432-462.
- TEZCAN, Bakı, "Law in China or Conquest in the Americas: Competing Constructions of Politcal Space in the Early Modern Ottoman Empire", *Journal of World History*, Vol. 24, No. 1 (March 2013), 107-134.

- TOGAN, A. Zeki Velidi, "Ali Ekber. Ali Akbar Hitai", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978, 318-319.
- WALFORD, Cornelius, "The Famines of the World: Past and Present II", *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 42, No. 1 (Mar., 1879), 79-275.
- WALFORD, Cornelius, "The Famines of the World: Past and Present", *Journal of the Statistical Society of London*, Vol. 41, No. 3 (Sep., 1878), 433-535.
- WANG, Jianhua - et al., "Understanding the Human-Water Relationship in China during 722 B.C.-1911 A.D. from a Contradiction and Co-Evolutionary Perspective", *Water Resour Manage* (2017), 31, 929-943.
- WANG, Xunming - et al., "Climate, Desertification, and the Rise and Collapse of China's Historical Dynasties", *Human Ecology*, Vol. 38, No. 1, (February 2010), 157-172.
- WANG, Zongtai, "The Little Ice Age of the Northwest Region, China", *Chinese Geographical Science*, Vol. 2, No. 3, 1992, 215-225.
- WHITE, Sam, "Climate Change and Crisis in Ottoman Turkey and the Balkans, 1590-1710", *Proceedings of the International Conference on Climate Change and Middle East: Past, Present and Future* (ed. Y. Ünal, C. Kahya and D. Demirhan Bari), 2006, 391-409.
- WHITE, Sam, "Rethinking Disease in Ottoman History", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 42, No. 4 (November 2010), 549-567.
- WHITE, Sam, "The Collapse of the Eastern Mediterranean: Climate Change and the Decline of the East, 950-1072", *Mediterranean Historical Review*, 28:1, 2013, 70-72.
- WHITE, Sam, "The Real Little Ice Age", *Journal of Interdisciplinary History*, Vol. 44, 2013, 327-352.
- WOODHEAD, Christine, "Seyfi Çelebi", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: İSAM, 2009, 33.

- XOPLAKİ, Eleni - Panagiotis Maheras - Juerg Luterbacher, “Variability of Climate in Meridional Balkans during the Periods 1675-1715 and 1780-1830 and Its Impact on Human Life”, *Climatic Change*, 48, 2001, 581-615.
- YALANSIZ, Nedim, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol 2, Fall 2009, 493-498.
- YILMAZ, Yusuf - Yahya Kadıgölu, “Küçük Buzul Çağı, Kuraklık ve Diğer Coğrafi Olayların Celali İsyanları Üzerindeki Etkileri”, *Studies of The Ottoman Domain*, Cilt 7, Sayı 12, Şubat 2017, 267-288.
- YÖRÜK, Doğan, “Osmanlıdan Günümüze Türk Toplumunda Çevre Anlayışının Gelişmesinde Vakıflar ve Dernekler”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 40, Güz 2016, 361-372.
- YUN, Su - Fang Xiuqi - Yin Jun, “Impact of Climate Change on Fluctuations of Grain Harvest in China from the Western Han Dynasty to the Five Dynasties (206 BC - 960 AD)”, *Science China Earth Sciences*, Vol. 57, No.7, July 2014, 1701-1714.
- ZHANG, David D. - et al., “Climatic Change, Wars and Dynastic Cycles in China over the Last Millenium”, *Climatic Change*, Vol. 76, 2006, 459-477.
- ZHANG, Dian - et al., “Climate Change, Social Unrest and Dynastic Transition in Ancient China”, *Chinese Science Bulletin*, Vol. 50, No. 2, 2005, 137-144.
- ZHANG, Yongjin, “System, Empire and State in Chinese International Relations”, *Review of International Studies*, Vol 27, Issue 05, December 2001, 43-63.
- ZHENG, Jingyun - et al., “How Climate Change Impacted the Collapse of the Ming Dynasty”, *Climatic Change*, Vol. 127, 2014, 169-182.
- ZHOU, TianJun - et al., “A Comparison of the Medieval Warm Period, Little Ice Age and 20th Century Warming Simulated by the FGOALS Climate System Model”, *Chinese Science Bulletin*, Vol. 56, No. 28-29, October 2011, 3028-3041.

- 曹树基, 《鼠疫流行与华北社会的变迁. (1580-1644 年)》, 历史研究, 1997 年第 1 期, 页 17-32。Cao Shuji, “Veba Salgınlarının Yayılmasına İlişkin Huabei Toplumunda Değişiklikler”, *Tarih Araştırmaları*, Sayı 1, 1997, 17-32.
- 竺可桢, 《中国近五千年来气候变迁的初步研究》, 中国科学, 1973 年 2 期, 页 168-189。Zhu Kezhen, “Geçmiş 5000 yılda Çin’de İklim Değişikliği Üzerine Bir Başlangıç Çalışması”, *Scientia Sinica*, Sayı 2, 1973, 168-189.
- 郑斯中, 《1400-1949 年广东省的气候振动及其对粮食丰歉的影响》, 地理学报, 1983 年 50 卷 1 期, 页 25-32。Zheng Sichong, “1400-1949 Döneminde Guangdong İli’nde İklim Dalgalanma ve Gıda Üretimine Etkisi”, *Acta Geographica Sinica*, Vol. 50, Sayı 1, 1983, 25-32.
- 马一, 《明代鲁迷、鲁密考辨》, 哈尔滨师范大学学报, 2011 年 7 月 第 4 期, 页 107-113。Ma Yi, “Ming Dönemi’nde Rumi Üzerine İnceleme”, *Harbin Eğitsel Üniversitesi Dergisi*, No.4, 2011, 107-113.
- 马建春, 《明嘉靖、万历朝鲁密铳的传入、制造及使用》, 回族研究, 2007 年 04 期, 页 71-74。Ma Jian Chun, “Ming Jiajing, Wanli Dönemi Rumi Tüfeklerinin Çin’e Girişi, Üretimi ve Kullanımı”, *Journal of Hui Muslim Minority Studies*, No. 4, 2007, 71-74.

Diğer Yayınlar

- ÇAKIR, İbrahim Etem, *10 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Erzurum, 2006.
- DURSUN, Selçuk, *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*, Ph.D. Dissertation, Istanbul: Sabancı University, 2007.
- EMİRALİOĞLU, Mevhibe Pınar, *Cognizance of the Ottoman World: Visual and Textual Representation in the Sixteenth-Century Ottoman Empire (1514-1596)*, Ph.D. Dissertation, Illinois: Chicago Univesity, 2006.
- FİDAN, Giray, *Çin Kaynaklarına Göre 16. Yüzyıl Osmanlı Çin İlişkileri ve Çin'deki Osmanlı Ateşli Silahları*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensitütü Sinoloji Anabilim Dalı, Ankara, 2010.
- HANSON E., Marta, *Inventing a Tradition in Chinese Medicine: From Universal Canon to Local Medical Knowledge in South China, the Seventeenth to the Nineteenth Century*, Ph.D. Dissertation, Philadelphia: University of Pennsylvania, 1997.
- HEMMAT, Kaveh Louis, *A Chinese System for An Ottoman State: The Frontier, The Millenium, and Ming Bureaucracy in Khatayi's Book of China*, Ph.D. Dissertation, Illinois: Chicago University, 2014.
- KARADEMİR, Zafer, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Darlık Ekonomisi ve Kıtılıklar (1560 - 1660)*, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Sivas, 2013.
- KARANFİL, Mustafa, *Harîmî'nin Zafernâme ve Gonca'sına Göre Özdemiroğlu Osman Paşa*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, İstanbul, 1998.
- MAMEDOVA, Roiala, *Küçük Buzul Çağı'nın Osmanlı'ya Etkisi*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara, 2018.

- MARIEN, Gisèle, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347 - 1555*, Thesis of Master's Degree, Bilkent University Department of History, Ankara, 2009.
- MIKHAIL, Alan, *The Nature of Ottoman Egypt: Irrigation, Environment, and Bureaucracy in the Long Eighteenth Century*, Ph.D. Dissertation, Berkeley: University of California, 2008.
- VARLIK, Nükhet, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics in the Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, Ph.D. Dissertation, Illinois: Chicago University, 2008.
- VURAL, Güneyi, *Fiziki Özellikleri ve Beşeri Etkileriyle: Küçük Buzul Çağı (1300 - 1850)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, İstanbul, 2016.
- WHITE, Sam, *Ecology, Climate, and Crisis in the Ottoman Near East*, Ph.D. Dissertation, New York: Columbia University, 2008.

ÖZGEÇMİŞ

Vi An Lu, 29 Eylül 1992 tarihinde Vietnam, Ben Tre ilinde doğmuştur. İlkokul, orta okulu ve lise aynı şehirde tamamlamıştır. 2010-2014 yılları arasında Ho Chi Minh kentinde Vietnam Ulusal Üniversitesi (VNU), Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi (USSH) Tarih Bölümü'nde Dünya Tarihi Bilim Dalı lisans eğitimini almıştır. 2015'te Türkiye Burslarıyla Türkiye'ye gelmiş olup 2015-2016 eğitim öğretim yılında Sakarya Üniversitesi TÖMER'de Türkçe hazırlık okumuştur. 2016-2018 yılları arasında Sakarya Üniversitesi Tarih Bölümü Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Bilim Dalı yüksek lisans eğitimine başlamıştır.

Vi An Lu, anadili Vietnamca dışında, İngilizce ve Türkçe okumuştur. Klasik dönemde Osmanlı tarihi, Türkler ve Uzakdoğu'daki milletlerin arasındaki ilişkilerin tarihi ve özellikle çevre tarihi gibi araştırma alanlarıyla ilgilenmektedir.